

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2018

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. 160 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 квітня 2018 р. (протокол № 11).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженів - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
 (заступник головного редактора)
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сильвестр Чопик - доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор
Олег Малярчук - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13. 07. 2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Видання індексується Google Scholar. Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03. 12. 2012 р. № 1380).

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2018

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

УДК 94(477) «1917 / 1921»

Олександр Грибенко

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ У КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ АКТАХ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У науковій публікації досліджується законотворча діяльність вищих гілок влади у розбудові української державності за добу Гетьманату П. Скоропадського. Розкриваються особливості конституційно-правового регулювання державного устрою у нормативно-правових актах Української Держави (квітень-грудень 1918 р.).

Ключеві слова: конституційно-правовий акт, монархія, Рада Міністрів, Державна канцелярія, громадянин, Генеральний Суд України (Державний Сенат), військове, земельне законодавство.

Задекларованою проблематикою займалися історики О. Грибенко, К. Костів, І. Курас, А. Слюсаренко, А. Яковлев та юрист Т. Подковенко [1–7]. Метою цієї статті є аналіз законодавчої бази Української Держави щодо до розбудови вищих гілок влади упродовж квітня-грудня 1918 р.

Навесні 1918 р. в Україні змінилася політична ситуація. Безсилля Української Центральної Ради (далі – УЦР) в організації державного апарату, непослідовна і невдала внутрішня та зовнішня політика, голод, економічна розруха, загострення кримінальної ситуації в Українській Народній Республіці (далі – УНР), погіршення відносин з німецько-австрійським командуванням (невиконання зобов'язань Брест-Литовського договору), втрата владою її органів на місцях, призвели до політичного підриву авторитету парламентської форми правління. В усій Україні проходили збори землевласників та підприємців, на яких звучало незадоволення політикою УНР, її соціалістичними експериментами, лунали заклики до встановлення дієздатної влади і повернення приватної власності на землю, заводи, фабрики та утворення міцної влади у формі історичного Гетьманату [3, с. 50]. Коли 29 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради УЦР приймалася Конституція УНР, у Києві відбувся з'їзд хліборобів-землевласників. Його делегати – 6432 представники від 8 українських губерній – проголосували за створення в Україні Гетьманату на чолі з генералом П. Скоропадським – розпочався другий період української державності – монархічний.

Оскільки парламентська форма правління УНР показала повну нездатність, викликає розуміння пошук П. Скоропадським такої форми правління, яка допомогла б державі вийти із важкої кризи. Спочатку для наведення порядку потрібна була диктатура, а вже потім «ні диктатура пролетаріату, ні диктатура вищого класу, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному житті краю».

У «Енциклопедії українознавства» за редакцією В. Кубійовича форма Української Держави визначається конституційною монархією з гетьманом на чолі як носієм монархічної влади [4, с. 154]. А. Яковлев у праці «Основи Конституції У.Н.Р.» визнає форму державного ладу за часів Гетьманату, як монархію на чолі з абсолютним монархом – гетьманом [5, с. 20]. У довіднику «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» Гетьманат визначався, як буржуазна влада великих землевласників. У заяві Ради Міністрів Української Держави від 10 травня 1918 р. підкреслювалося, що «Гетьман не думає стати самодержавцем. Назва Гетьман – це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України» [3, с. 55].

До позитивних здобутків уряду Української Держави періоду Гетьманату варто віднести те, що з перших днів розпочато створення правових основ її функціонування, визначених одразу ж у перший день приходу П. Скоропадського до влади. Своєрідність становища гетьмана, що впливала з антидержавного способу його приходу до влади, визначала форму, зміст нормативних актів нового режиму.

Основоположними документами, що заклали підґрунтя правотворчого процесу Гетьманату, стали «Грамота до всього українського народу» й «Закони про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. Цими нормативно-правовими актами визначалася форма правління, система органів влади й управління, особливості законотворчого процесу, які по суті виконували роль своєрідної конституції, оскільки окреслювали й регулювали такі основні аспекти суспільного життя, як влада, повноваження уряду, права і обов'язки українських козаків і громадян, основні засади законодавчої діяльності, основи фінансової політики і судоустрою [6, с. 12].

У «Грамоті до всього українського народу» П. Скоропадський оголошувався гетьманом всієї України, що він «взяв на себе тимчасово всю повноту влади». Замість УНР проголошувалася Українська держава. «Управління Україною, – записано у вказаному документі, – буде проводитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтовані нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України. Центральна і Мала Ради, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі міністри і товариші звільняються» [8].

Цього ж дня оприлюднено «Закони про тимчасовий державний устрій України». Цим документом визначалося, що формою управління в Україні є Гетьманат. Його проект, а також «Грамоту ...» склав член Української Громади, правник О. Палтов. За цим проектом в Україні передбачалося встановлення конституційної монархії на чолі з королем. П. Скоропадський не підтримав його і вніс до проекту низку суттєвих змін. Після цього «Закони» та «Грамота» були надруковані у першому номері «Державного вісника» 16 травня 1918 р.

Згідно із першим законом, який отримав назву «Про гетьманську владу», гетьман тимчасово (до скликання Союму) отримував необмежені права та зосереджував у своїх руках законодавчу, виконавчу та судову владу. П. Скоропадський визначав свою компетенцію, як верховного управителя державою, ухвалював закони «...і без санкції його закон не мав юридичної сили» [7, с. 5], призначав отамана (голова) Ради Міністрів, затверджував склад уряду, міністрів, призначав урядових осіб, керував взаєминами України з іншими країнами, виконував функції Верховного Воеводи української армії та флоту, оголошував надзвичайний стан, а також амністію, призначав увесь склад Генерального суду (згодом Державного сенату) тощо. Очолюваний П. Скоропадським уряд визначав напрямки своєї діяльності, здійснював галузеве державне управління під контролем гетьмана, відновлював судову систему і законодавство Російської імперії (йдеться про Державний сенат, що успадкував функції царського Сенату).

Наступний закон «Про закони» встановлював порядок прийняття та дії законодавчих актів. Законопроекти мали готувати міністерства, а після їх обговорення у Раді Міністрів вони подавалися на затвердження гетьманові [1, с. 115].

Другим був законом «Про Раду Міністрів і міністрів». На Раду покладалися обов'язки визначати напрямки внутрішньої і зовнішньої політики України. Отаман-міністр і міністри були підзвітні гетьману як за загальний хід управління, так і за свій напрямок роботи, а за порушення підлягали цивільній і карній відповідальності [1, с. 117].

Третім був закон «Про Фінансову Раду», який проголошував її найвищою державною установою державного кредиту і фінансової політики. До неї мали входити на правах членів Отаман-міністр, міністр фінансів та державний контролер.

Четвертим (останній) був закон «Про Генеральний суд», який проголошувався вищим «охоронителем» закону та Вищим Судом України у справах судових і адміністративних. Генеральний суд мав оголошувати всі закони і накази уряду та слідкувати за їх виданням. Генеральний суддя призначався гетьманом [1, с. 116].

Таким чином, за «Законами» П. Скоропадський отримав диктаторські повноваження, але вони значною мірою обмежувалися присутністю німецьких окупаційних військ на українських землях. «Закони про тимчасовий державний устрій України» разом з іншими законодавчими та нормативними актами періоду Гетьманату визначали суть та структуру державного устрою в Україні упродовж 29 квітня 1918 – січня 1919 рр. [10].

Аналізуючи «Закони про тимчасовий державний устрій України», можна стверджувати, що гетьман уособлював собою державу, виступаючи у зовнішній і внутрішній політиці як голова держави, здійснював фактично одноосібне правління і був формально незалежним у своїй діяльності.

Законодавча процедура в Українській Державі була більш розвинута у порівнянні з добою УЦР. Гетьман у перших нормативних актах, на відміну від універсалів УЦР, не обмежувався проголошенням лише загальних засад політики нового уряду. Одразу визначено і конкретизовано основні положення, що стосувалися не тільки організації державної влади, але й законодавчої процедури.

2 червня 1918 р. вийшов закон «Про порядок складання законопроектів, внесено їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів». У цьому нормативно-правовому акті визначалися функції уряду в процесі законотворчості, керівництво яким покладалося на Державну канцелярію й особисто на Державного секретаря. У відповідності із законом, розроблені законопроекти надсилалися до Державної канцелярії у кількості 20 примірників, тобто до кожного члена уряду. Державний секретар мав право вносити до поданих законів свої зауваження у письмовій формі. Приймалися законодавчі акти більшістю голосів, а за їх

рівності – вирішальний голос мав голова. Ті законопроекти, які потребували коштів із державної скарбниці, візувалися міністром фінансів [1, с. 125].

2 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалює закон «Про громадянство Української Держави», який мав 22 статті. У першій статі зазначалося, що «під громадянством Української Держави розуміється та державно-правова приналежність людини до неї, яка надає собі права й обов'язки українського громадянина». Подвійне громадянство чи підданство заборонялося. На вибір громадянства відводився один рік (стаття 5). Закон встановлював умови, за якими дотримувалося українське громадянство (статті 8–11). Прохання про надання громадянства розглядав адміністративний відділ окружного суду, ухвалу якого можна було оскаржити в Генеральному адміністративному суді (статті 13, 14). Кожен прийнятий в українське громадянство приносив присягу на вірність Українській державі (стаття 16). Уся повнота політичних прав в Українській Державі (громадянська служба, участь у виборах) належала лише громадянам України. Крім того, міністри наділялися правом видавати розпорядження щодо удосконалення та пояснення законів, причому всі такі розпорядження знов-таки підлягали попередньому ухваленню Радою Міністрів.

Важливим конституційним актом був «Тимчасовий закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави ясновельможного пана Гетьмана всієї України» [11]. За цим законом влада переходила до колегії Верховних правителів держави. Колегія мала складатися з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначав сам гетьман, одного вибирав сенат і одного – Рада Міністрів. Характеризуючи цей закон, можна говорити про прагнення створити механізм правового забезпечення стабільності й наступності вищої державної влади.

17 вересня 1918 р. видано закон «Про надання міністрові внутрішніх справ, губернським старостам, столичному і міським отаманам права видавати обов'язкові постанови і накладати кари в адміністративному порядку за порушення цих постанов». Згідно з яким, це були постанови, які стосувалися «охорони громадського порядку, спокою і доброго ладу» [12].

У своїх діях П. Скоропадський керувався не стільки ідеологічними міркуваннями, скільки реальними потребами часу. Поставивши перед собою завдання створити дієздатну державну адміністрацію, ліквідувати анархію, налагодити державне життя, гетьман опирався передусім на заможні верстви суспільства. Розпочалося відновлення поміщицького господарства, яке могло дати товарний хліб. Закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства» передбачав примусове використання в поміщицьких маєтках реманенту селян. Одночасно декларувалося, що в майбутньому максимальна кількість землі становитиме 25 га. Поміщикам надаватиметься право продавати свою землю державному банку. У жовтні засновано Вищу Земельну Комісію, очолювану гетьманом [13, арк. 1].

Основи земельного права закладалися у «Грамоті до всього українського народу»: «... права приватної власності, як фундамент культур і цивілізацій, відбуваються у повній мірі, і всі розпорядження колишнього уряду, так само як і Тимчасового російського уряду, відмінюються і скасовуються. Відбудовується повна свобода у виробленні купчих для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів». Відносно аграрного законодавства гетьманського уряду заслуговує на увагу закон «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави». Згідно з яким, право на врожай озимини, засіяної восени 1917 р., належало власникам земель, якщо земля була засіяна навесні 1918 р. іншими особами, то врожай 1918 р. мав належати цим особам, але за умови, що власник виплатить податки за поточний рік, а також поверне усі витрати з підготовчих робіт (посів) та внесу орендну плату в розмірі 1/3 середньорічного розміру за 1913–1914 рр. Для вирішення цих питань в повіті утворювалася земельна комісія. Голову призначав – міністр земельних справ, а членів – місцева організація землевласників та сходи сільських рад [14].

14 червня 1918 р. гетьманський уряд ухвалив закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими землями». За яким: а) кожен власник сільськогосподарських та лісових маєтностей «... має право на продаж їх без обмеження розміру»; б) державний земельний банк купував маєтності без обмеження їх кількості, у тих осіб, які розпродували їх на підставі цього закону; в) фізична чи юридична особа мала право купівлі-продажу землі розміром не більше 25 десятин. Володіння землями більших розмірів допускалося за дозволом міністра земельних справ для промислових та громадських потреб. Контроль за виконанням закону, землевпорядними та межовими роботами покладалися на губернські та повітові земельні комітети. Залишилося право спадкоємства земельних маєтків як за законом, так і за заповітом [15, арк. 4].

Отже, «Грамотою ...» відновлено приватну власність, що визначила основні напрямки правового регулювання земельних відносин, спрямовані на формування міцних селянських господарств. Однак складна соціально-економічна та політична ситуація призвели до значних протиріч між проголошеними гаслами і реальністю. Гетьманський режим існував лише сім з

половиною місяці і досить важко було за такий короткий термін реалізувати цілі і отримати результат, який би задовольнив усі верстви сільського населення.

Гетьманська адміністрація прагнула примусити робітників працювати більш інтенсивно. Встановлювався 12-годинний робочий день, заборонялися страйки. Завдяки жорстким заходам вдалося зменшити темпи падіння виробництва, майже на рік відтягти повний розвал економіки.

В усі часи фінансова політика відігравала важливу роль у суспільному житті будь-якої держави. Основи фінансового законодавства Гетьманату закладено 29 квітня 1918 р. у «Законах про тимчасовий державний устрій України», де передбачалося створення Фінансової Ради «як вищої народної інституції для справ державного кредиту і фінансової політики» [16]. На раду накладалося такі обов'язки: 1) визначення умов часу державних позичок; 2) розгляд справ, які стосувалися державного кредиту та обігу коштів; 3) розгляд справ фінансової частини, які підлягали вирішенню у законодавчому порядку [17, с. 29].

10 серпня 1918 р. затверджено закон «Про затвердження Статуту Українського Державного Банку». Завдання Державного Банку визначалися пунктом першим пункту першого розділу загальних постанов «Статуту», де вказувалося, що «Державний банк має на меті полегшення грошового обороту, допомогу шляхом короткотермінового кредиту державній торгівлі, промисловості та сільському господарству на Україні, а також забезпечення грошової маси». Вводилася національна валюта – карбованець. Карбованець і гривня упродовж існування Гетьманату були основними національними грошовими одиницями української державної системи. Українська валюта, забезпечена природними багатствами країни (головним чином цукром), стала конвертованою.

Головним завданням будь-якої держави – є державний бюджет. Основним джерелом надходжень до держбюджету є податкові збори. Ці збори за часів Гетьманату налагоджувалися за рахунок підвищення ставок існуючих податків та відновлення системи податкового збору. Основою регулювання механізму податкових стягнень була запозичена правова база Російської імперії. Зокрема, «Статут про по дохідний податок» від 6 квітня 1906 р. (зі змінами до постанови уряду від 20 жовтня 1918 р.); «Статут про прості податки» від 1814 р. (зі змінами до постанови уряду від 30 серпня 1918 р.); «Устав об акцизних зборах» від 1901 р. (зі змінами від 4 жовтня 1918 р.).

Отже, в період Гетьманату П. Скоропадського основу фінансового законодавства становили норми законодавства Російської імперії. На нашу думку, за більш сприятливих обставин, за умов стабільної внутрішньої ситуації, заходи уряду Української Держави дали б позитивні результати.

Аналізуючи закони гетьманського уряду в галузі судочинства, простежується явна спрямованість законодавства на дореволюційну російську судову систему. Крім системи загальних судів, в Українській Державі діяли й військові суди. Процес їх формування відбувався одночасно зі створенням регулярної армії. Однак на відміну від військових інституцій, яким було властиве забезпечення громадського порядку шляхом застосування зброї чи погрози її застосування, військово-судові органи мали здійснювати правосуддя, тобто виконувати функції незалежної судової гілки влади.

Основи судової системи визначалися «Законами про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. Генеральний Суд Української Держави проголошувався «найвищим охоронцем й захисником закону та найвищим судом України для справ судочинства й адміністративних. Генеральний суд оголошує до загального відома всі закони і накази уряду, слідкуючи за законністю їхнього видання» [18, с. 120].

13 травня 1918 р. прийнято закон «Про титул, іменем якого твориться суд на Україні» – іменем закону Української Держави, усі закони УЦР – скасовувалися. Судді та судові урядовці мали приймати присягу. Згідно із законом «Про Генеральний Суд», від 2 грудня 1918 р., Генеральний Суд складався із департаментів – цивільного, карного й адміністративного. Генеральний Суд виконував усі функції урядового Сенату, а також касаційні функції Головного військового суду, якщо їх не замінено іншими нормативно-правовими актами Української Держави. Цей закон діяв до прийняття нового закону про Державний Сенат.

На початку липня 1918 р. український уряд скасував закон УЦР від 17 грудня 1917 р. «Про апеляційні суди» та закон від 24 березня 1917 р. «Про утворення Київського Апеляційного Суду». В липні 1918 р. прийнято закон «Про судові палати й апеляційні суди». Створено Київську, Харківську, Одеську апеляційні палати, які залишалися діючими з деякими змінами: а) члени судових палат повинні мати вищу юридичну освіту і стаж роботи не менше 10 років (судовому присуді на посадах не нижче судового слідчого або товариша прокурора окружного суду, або на посаді присяжного адвоката, або мав вчений ступінь і викладав у вищих школах); б) суддям не дозволялося займати державні або громадські посади, крім викладання у вищих школах та виконання тимчасових доручень на державній службі; в) кандидатура подавалася міністром юстиції і затверджувалася гетьманом; г) при Київській, Харківській і Одеській судових палатах

вводилися посади скарбника і архіваріуса; д) Полтавський та Лубенський окружні суди приєднувалися до Харківської округи, а Кам'янець-Подільський та Вінницький – до Одеської судової палати. Компетенція яких залишалася застарілою: у складі трьох постійних суддів вони розглядали апеляційні скарги на вироки та рішення окружних судів. Касаційні скарги на рішення судових палат вносилися до Державного Сенату [19].

8 липня 1918 р. гетьман затвердив закон «Про утворення Державного Сенату», яким скасовано закон УЦР від 2 грудня 1917 р. «Про утворення Генерального суду» та засновано в м. Києві Державний Сенат «як вищу в судових й адміністративних справах державну інстанцію» [20]. Згідно із другою статтею якого визначалися повноваження Державного Сенату: а) устрій, компетенція, розмір і обсяг прав; б) переведення і провадження справ; в) порядок виконання постанов Державного Сенату і порядок стосунків з іншими державними інстанціями; г) догляд за виконанням наказів Державного Сенату; д) права та обов'язки і відповідальність senatorів.

Компетенцію і повноваження державного Сенату визначалися «Учреждением Судебных Установлений», «Статутами Уголовного и Гражданского Судопроизводства» у частинах, що не суперечило законам Української Держави. Фактично закон визначав структуру Державного Сенату, вимоги до senatorів та порядок їх обрання. Також планувалося видавати «Відомості Державного Сенату».

30 травня 1918 р. гетьман затверджує закон «Про військову підсудність». На основі якого військовим судам Української Держави підлягали «військові за всі злочинства, зазначені у військовому статуті про кари і за ті із зазначених у загальних карних законах службових злочинств, які порушують обов'язки по службі військовій» [21, арк. 175]. Компетенція військових судів поширювалася і на цивільних осіб. 21 червня 1918 р. уряд ухвалив закон «Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію». Згідно з яким, військові суди поділялися на вищі – Київський і Катеринославський та штабні – при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі військ Української Держави.

Відносно до закону «Про Державний Сенат» організувалася українська прокуратура, вводилися посади прокурорів і товаришів (заступників) прокурорів. Обов'язки Генерального прокурора покладалися на міністра юстиції. У системі правоохоронних органів чільне місце належало Державній Варті, створеній у відповідності до закону від 18 травня 1918 р., яка виконувала функції охорони, розвідки, контррозвідки, нагляд, здійснювала силові й карні функції. Керівництво покладалося на департамент Державної варти МВС, а в губерніях і містах – на старост та отаманів [22].

З огляду на потребу захисту суверенітету, незалежності, недоторканості влади і території, верховна влада Української держави зобов'язувалася дбати про розбудову власних Збройних Сил. Гетьман, засуджуючи «революційний романтизм» УЦР, на правовій основі розпочав формування регулярної армії і флоту. Під його керівництвом був детально розроблений реальний план військового будівництва, котрий передбачав: заснування широкої мережі військових закладів, введення військової повинності, відновлення військових рангів і звань, вироблення та затвердження обґрунтованих штатно-організаційних структур всіх родів військ.

Законодавчу базу військового будівництва становили декілька нормативних актів. Зокрема, це закон «Про загальний військовий обов'язок» від 24 липня 1918 р. Згідно із яким, призов до військової служби здійснювався двічі на рік – 15 листопада і 1 березня. Тривалість військової служби становила: у піхоті – 2 роки, у кінноті й артилерії – 3 роки, а на флоті – 4 роки. Служба у запасі тривала до 38 років, а в ополченні від 39 – до 45 років. Не допускалися до служби особи, позбавлені судом станових прав.

У вересні Рада Міністрів і гетьман ухвалили план організації української армії, що мала складатися з 8 корпусів, кінних дивізій та інших військових з'єднань. Передбачалося створити українську армію чисельністю близько 300 тис. осіб. Реформувалися військові частини, що залишилися з часів УЦР: Окрема Запорізька дивізія, Сердюцька дивізія, полк Січових Стрільців. Однак процес військового будівництва гальмувало командування окупаційних військ, яке боялося створення в Україні власного сильного війська.

Влітку 1918 р. гетьман наказав військовому міністерству відновити організацію козацтва як основного резерву військ. 16 жовтня 1918 р. гетьман своїм Універсалом відновив козацтво як окремий стан, хоча військо було нечисленним.

Важливе місце в збройних силах належало Чорноморській флотилії. Гетьманському урядові вдалося після довгих переговорів здобути згоду німецького уряду на передачу Україні військових кораблів Чорноморського флоту, захоплених німцями. Однак планам гетьмана не судилося збутися – формуванню української армії та флоту перешкоджала Німеччина, яка боялася створення сильної української армії.

8 листопада 1918 р. Рада Міністрів ухвалила «Статут військової повинності». Юнаки віком від 15 років і вище мали право вийти з українського громадянства лише після відбуття військової повинності. За цим «Статутом» також передбачалося позбавлення їх активного виборчого права, права обиратися до законодавчих і громадських установ при перебуванні на службі. Але надавалося пасивне виборче право (вибиратися на виборні посади), за умови тимчасового звільнення з військової служби [23, с. 264].

У цілому, військове законодавство в період Гетьманату П. Скоропадського було найрозвиненішим і становило вагомую частку усіх законодавчих актів, прийнятих в Українській Державі. П. Скоропадський намагався вдосконалити державний апарат. В основу вимог до державних службовців покладалися не їх політичні уподобання, а професійні ознаки. У відповідності із законом «Про порядок призначення на державну службу» від 25 травня 1918 р. кожен, хто перебував чи вступав на державну службу, а також військові та судді мали складати «урочисту обітницю» на вірність Українській Державі.

Вражають досягнення П. Скоропадського у сфері освіти та культури. У більшості шкіл вводилася українська мова, у жовтні 1918 р. в Києві та Кам'янці-Подільському відкрили два нових українських університети, заснували Національний архів, Національну бібліотеку, Український історичний музей. Український театр драми і опери. Державний симфонічний оркестр та хорову капелу. У листопаді 1918 р. утворили Українську Академію Наук, президентом якої став В. Вернадський. На церковному соборі у Києві проголошено Українську Автокефальну Православну Церкву на чолі з митрополитом В. Липківським.

Дослідження нормативно-правової бази періоду Української Держави П. Скоропадського свідчить про те, що за сім з половиною місяців встановлювалася власна правова система. Гетьманська держава мала окреслену територію, уряд, впевнено виходила на міжнародну арену. Започатковано українську грошову систему, поживалося економічне життя, створювалася власна армія.

При всій неоднозначності оцінок, політична діяльність П. Скоропадського заслуговує на увагу саме з позицій розбудови Української Держави. Подібно до всіх урядів доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Гетьманат мав ознаки експерименту. Українська держава базувалася на поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засад, що, у свою чергу, було виправданим. Як свідчить історичний досвід, авторитарна політична система мала і свої переваги, які набували особливої ваги в екстремальних ситуаціях, що чітко простежується на прикладі гетьманської влади.

У цілому ж характер правового поля, яке народжувалося на цьому етапі державотворення, задекларовані наміри нового уряду свідчили про те, що кінцевою метою державного будівництва гетьман вважав формування громадсько-правового суспільства, у якому пріоритетними були б закони на право власності. Як свідчить аналіз, законодавча процедура в Українській Державі була більш розвинутою, порівнюючи з УЦР. Гетьманат у перших нормативних актах, на відміну від універсалів УЦР, не обмежувався проголошенням лише загальних засад політики уряду. Одразу визначено і конкретизовано основні положення, що стосувалися державної влади, прав і обов'язків громадян Української Держави, законодавчої процедури, фінансової політики, судочинства.

Список використаних джерел

1. Грибенко О. М. Нормативно-правова база державотворчих процесів 1917–1918 рр.: хрестоматія з дисципліни «Актуальні питання української революції 1917–1921 рр.». У 2-х томах. Т. 1. Глухів: ГНПУ ім. Олександра Довженка, 2017. 265 с.
2. Курас І. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2001. 246 с.
3. Грибенко О. М. Державотворчі процеси в Наддніпрянській Україні в 1917–1921 рр.: історичний аспект: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2007. 279 с.
4. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія Української Конституції. К.: т-во «Знання» України, 1993. 192 с.
5. Яковлев А. Основи Конституції УНР. Нью-Йорк: Говерла, 1964. 63 с.
6. Подковенко Т. О. Становлення системи законодавства України 1917–1920 рр.: автореф. дис ... канд. юрид. наук 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних вчень». К., 2004. 19 с.
7. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політико-державна якість. Торонто, 1964. 186 с.
8. Закони про тимчасовий державний устрій України // Державний вісник. 10 травня 1918.
9. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2. / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015. 411 с.
10. Закони про тимчасовий державний устрій України // Державний вісник. 16 травня 1918.
11. Тимчасовий закон про верховну владу на випадок смерті, важкої хвороби і перебування межами ясновельможного пана гетьмана всієї України // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1064. Оп. 1. Од. зб. 284. Арк. 1–4.
12. Закон «Про надання міністрові внутрішніх справ, губернiальним старостам, столичному і міським отаманам права видавати обов'язкові постанови і накладати кари в адміністративному порядку за порушення цих постанов» // ЦДАВО України. Ф. 2208. Оп. 6. Од. зб. 151. Арк. 10. 13.

Законодательные акты 1918 г. Законы Украинской Державы (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). Одесса: Неофициальное издание «Практическое правоведение», 1918. Выпуск 6: июль. 40 с. 14. «Закон про право на врожай 1918 року на території Української Держави» // ЦДАВО України. Ф. 1062. Оп. 1. Од. зб. 37. Арк. 18, 24. 15. Тимчасовий закон про продаж та купівлі землі поза міськими оселями // ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 1. Од. зб. 334. Арк. 19. 16. Державний вісник. 16 червня 1918. 17. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). К., 2004. 430 с. 18. Вовк Ю. Є. Судові органи Української Народної Республіки та Української Держави (1917–1920 рр.): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2000. 190 с. 19. Закон «Про судові палати й апеляційні суди» // ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Од. зб. 249. Арк. 1 зв. 20. Закон «Про утворення Державного Сенату» // ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Од. зб. 240. Арк. 1 зв. 21. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра: Генеза, 1996. 420 с. 22. Тимчасова постанова про заміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної Варти // Державний вісник. 22 серпня 1918. 23. Музыченко П. История государства и права Украины. К.: «Знання», КОО, 2003. 500 с.

References

1. Hrybenko O. M. Normatyvno-pravova baza derzhavotvorchykh protsesiv 1917–1918 rr.: khrestomatiia z dystsypliny «Aktualni pytannia ukraïnskoi revoliutsii 1917–1921 rr.». U 2-kh tomakh. T. 1 [Normative-legal base of the state-building processes of 1917–1918: the textbook on discipline «Actual issues of the Ukrainian revolution of 1917–1921.» In 2 volumes. T. 1.]. Hlukhiv: HNPU im. Oleksandra Dovzhenka, 2017. 265 s. 2. Kuras I.F. Sobornytstvo i rehionalizm v ukrainskomu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.) [Cathedral and regionalism in the Ukrainian statehood (1917–1920)]. K.: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2001. 246 s. 3. Hrybenko O. M. Derzhavotvorchi protsesy v Naddnyprianskii Ukraini v 1917–1921 rr.: istorychnyi aspekt [The state-building processes in the Dnieper Ukraine in 1917–1921: historical aspect]: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 Istorii Ukrainy. K., 2007. 279 s. 4. Sliusarenko A. H., Tomenko M. V. Istorii Ukrainskoi Konstytutsii [History of the Ukrainian Constitution]. K.: t-vo «Znannia» Ukrainy, 1993. 192 s. 5. Yakovliev A. Osnovy Konstytutsii UNR [Fundamentals of the Constitution of the UPR]. Niu-York: Hoverla, 1964. 63 s. 6. Podkovenko T.O. Stanovlennia systemy zakonodavstva Ukrainy 1917–1920 rr. [Formation of the system of legislation of Ukraine 1917–1920]: avtoref. dys ... kand. yuryd. nauk 12.00.01 – Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh vchen. K., 2004. 19 s. 7. Kostiv K. Konstytutsiini akty vidnovlenoi Ukrainskoi derzhavy 1917–1919 rokiv i yikhnia polityko-derzhavna yakist [Constitutional Acts of the Restored Ukrainian State 1917–1919 and their political and state quality]. Toronto, 1964. 186 s. 8. Zakony pro tymchasovi derzhavnyi ustrii Ukrainy [Laws on the temporary state structure of Ukraine]. Derzhavnyi visnyk. 10 travnia 1918. 9. Ukrainka Derzhava (kviten – hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy [Ukrainian State (April – December 1918). Documents and materials]. U dvokh tomakh, trokh chastynakh. T. 2. / Uporiad.: R. Pyrih (kerivnyk) ta in. K.: Tempora, 2015. 411 s. 10. Zakony pro tymchasovi derzhavnyi ustrii Ukrainy [Laws on the Temporary State System of Ukraine]. Derzhavnyi visnyk. 16 travnia 1918. 11. Tymchasovi zakon pro verkhovnu vladu na vyypadok smerti, vazhkoï khvoroby i perebuvannia mezhamy yasnovelmozhnoho pana hetmana vsiei Ukrainy [The Provisional Law on Supreme Power in the Case of Death, Severe Disease and Stay Within the Chief of the Grace of the Hetman of All Ukraine]. TsDAVOU. F. 1064. Op. 1. Od. zb. 284. Ark. 1–4. 12. Zakon «Pro nadannia ministrovu vnutrishnikh sprav, hubernalnym starostam, stolychnomu i miskym otamanam prava vydavaty oboviazkovi postanovy i nakladaty kary v administratyvnomu poriadkovi za porushennia tsykh postanov» [Law «On the right to issue internal regulations to the Minister of Internal Affairs, provincial governors, capital and city atamans to issue binding decrees and to impose administrative penalties for violations of these resolutions»]. TsDAVOU. F. 2208. Op. 6. Od. zb. 151. Ark. 10. 13. Zakonodatel'nye akty 1918 g. Zakony Ukrainskoi Derzhavy (Zakony, postanovleniya, instruksii, tsirkulyary) [Legislative Acts of 1918. Laws of the Ukrainian State (Laws, Orders, Instructions, Circulars)]. Odessa: Neofitsial'noe izdanie «Prakticheskoe pravovedenie», 1918. Vypusk 6: iyul'. 40 s. 14. «Zakon pro pravo na vrozhai 1918 roku na terytorii Ukrainskoi Derzhavy» [«Law on the Right to Crop of 1918 in the territory of the Ukrainian State»]. TsDAVOU. F. 1062. Op. 1. Od. zb. 37. Ark. 18, 24. 15. Tymchasovi zakon pro prodazhu ta kupivli zemli poza miskymu oseliamy [Temporary law on the sale and purchase of land outside urban housing]. TsDAVOU. F. 1061. Op. 1. Od. zb. 334. Ark. 19. 16. Derzhavnyi visnyk. 16 chervnia 1918. 17. Hai-Nyzhnyk P. P. Finansova polityka uriadu Ukrainskoi Derzhavy Hetmana Pavla Skoropadskoho (29 kvitnia – 14 hrudnia 1918 r.) [Financial Policy of the Government of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadsky (April 29 – December 14, 1918)]. K., 2004. 430 s. 18. Vovk Yu. Ye. Sudovi orhany Ukrainskoi Narodnoi Respubliky ta Ukrainskoi Derzhavy (1917–1920 rr.) [Judicial organs of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State (1917–1920)]: dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh vchen. Lviv, 2000. 190 s. 19. Zakon «Pro sudovi palaty y apeliatsiini sudy» [Law «On Chambers and Appeals Courts»]. TsDAVOU. F. 1064. Op. 1. Od. zb. 249. Ark. 1zv. 20. Zakon «Pro utvorennia Derzhavnoho Senatu» [Law «On the Establishment of the State Senate»]. TsDAVOU. F. 1064. Op. 1. Od. zb. 240. Ark. 1zv. 21. Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva [Small Encyclopedia of ethno-state studies] / NAN Ukrainy In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho / Yu.I. Rymarenko (vidp. red.) ta in. K.: Dovira: Heneza, 1996. 420 s. 22. Tymchasova postanova pro zaminu isnuuyuchykh zakoniv pro militsiiu i utvorennia Derzhavnoi Varty [Provisional resolution on the replacement of existing laws on police and the formation of a State War]. Derzhavnyi visnyk. 22 serpnia 1918. 23. Muzychenko P. Istoriya gosudarstva i prava Ukrainy [History of the State and Law of Ukraine]. K.: «Znannya», KOO, 2003. 500 s.

Oleksandr Gribenko

STATE-BUILDING PROCESSE IN THE CONSTITUTIONAL-LEGAL ACTS IN THE PERIOD OF HETMANAT P. P. SKOROPADSKY: HISTORICAL ASPECTS

This scientific publication examines the legislative activity of the highest authorities on the development of Ukrainian statehood in the period of the Hetmanate P. Skoropadsky (April-December 1918). The features of the constitutional and legal regulation of the state building process in the regulatory legal acts of the Ukrainian state (April-December 1918) are disclosed.

Key words: constitutional legal act, monarchy, Council of Ministers, State Chancellery, citizen, Gerry Court of Ukraine (State Senate), military, land legislation.

УДК 930:327.5

Ігор Дацків

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В КОНТЕКСТІ БРЕСТСЬКОГО МИРУ 1918 Р.

У статті йдеться про військово-політичну ситуацію, що склалася після більшовицького перевороту в Росії та невдалі спроби країн Четверного Союзу домогтися виходу її з війни й закриття Східного фронту. Аналізується проблема соборності України на брестських мирних переговорах у 1918 р.

Ключові слова: Центральні держави, делегація, Центральна Рада, УНР, Брест, переговори.

Багато країн мають велике дипломатичне минуле. Цього не можна сказати про Україну. Тому дипломатична історія доби національно визвольних змагань, коли Україна вперше після понад двох із половиною століть виступила як самостійний суб'єкт міжнародного права, заслуговує на особливу увагу. Тут найперше місце належить участі делегації Української Народної Республіки (далі – УНР) у роботі Брестської мирної конференції 1918 р.

Проблема соборності українських земель поставлена Українською революцією 1917–1921 рр. Військово-політична ситуація, що склалася після більшовицького перевороту в Росії, та невдалі спроби країн Четверного союзу домогтися виходу її з війни й закриття Східного фронту для зосередження військової сили на Заході, змусили провідників Центральних держав звернути увагу на «вартість українського чинника», як зазначає сучасний дослідник історії української дипломатії О. Павлюк, Німеччина та Австро-Угорщина «досить стримано поставилася до утворення Центральної Ради та її діяльності аж до пізньої осені 1917 р.». Якщо Берлін підтримкою українського руху боявся зашкодити переговорному процесу з Росією, то для Австро-Угорщини, яка мала у своєму складі східногалицькі землі, українське питання межувало із питанням збереження власної цілісності. Лише після невдалих спроб знайти компроміс з радянською делегацією країни Четверного союзу зрозуміли, що українське питання може стати «важливим козером у відносинах з Петроградом» [1, с. 322–323].

Підґрунтя вивчення «брестської проблематики» закликали праці діячів Української Центральної Ради (далі – УЦР). Незважаючи на певний суб'єктивізм та відсутність наукового аналізу, вони відображають погляди тодішнього керівництва на вибір орієнтації, стратегії і тактики виходу УНР зі світової війни; подають цікаві для істориків спостереження, особисті враження. Ці роботи свідчать про те, що уряд УНР розумів необхідність якомога швидкого досягнення миру, намагаючись при цьому не порушити союзницьких зобов'язань перед країнами Антанти. Тобто УЦР, обстоюючи необхідність перемир'я і мирних переговорів, вважала, що це має бути мир не сепаратний, а загальний. Як відзначив М. Галаган, питання про сепаратний мир ніхто тоді не ставив. Переважна більшість членів УЦР плекала ілюзію, що УНР своєю ініціативою щодо мирних переговорів з Центральними державами зможе привести до загального миру між усіма воюючими державами [2, с. 60].

Аналогічну позицію обстоював О. Шульгин, який у виступі на засіданні 8-ї сесії УЦР 12 грудня 1917 р. заявляв, що мир має бути загальний, і українська демократія не може бажати такого миру, який призведе до «розбиття» західної демократії. Тому вона сподівається, що зусилля УНР наблизять швидкий і загальний мир [3, с. 79].

У працях діячів УЦР обстоюється думка про те, що основним стимулом для включення УНР до Брестського мирного процесу була згода більшовиків Ради Народних Комісарів (далі – РНК) на сепаратний мир і її прагнення виступати від імені усієї колишньої Російської імперії. Як свідчать мемуари М. Ковалевського, це була загроза, на яку УЦР неодмінно мала реагувати. Тому уряд УНР мав уникнути всього, що могло поставити його поза цими переговорами. У разі, коли УНР

приєднується до держав Антанти, Центральні держави, складаючи сепаратний мир із урядом В. Леніна, зігнорують українську справу і за ціну різних економічних концесій визнають його компетенцію на українські землі [4, с.432]. Таку думку висловив О. Шульгин, а саме: неможливо було залишити справу в Бресті більшовикам. Крім того, фронт розпадався, німці легко могли захопити всю Україну. В ході війни з більшовиками єдиним реальним порятунком став мир з Центральними державами і організація при їх допомозі оборони України від більшовиків [5, с. 508–510].

Діячі УЦР переважно позитивно оцінювали підписання Брестського миру. Так, М. Грушевський, один із його творців писав: «Трактат давав Україні мир гідний, як здавалось, повертав їй західні українські землі, не тільки окуповані під час війни, а й раніше від неї відірвані, як Холмщина, Берестейщина, Пінщина..., установляв обмін військовополоненими без оплат, обмін товарів» [6, с. 564]. П. Христюк [7] надавав великого позитивного значення дипломатичній діяльності УЦР і оцінював Брестський мир як важливе політичне досягнення, як мир «неімперіалістичний», який здійснював щодо українського народу принципи національно-демократичного визначення.

За роки незалежності найбільш дотичними до теми Брестського мирного договору стали публікації М. та О. Копиленків [8], Н. Миронець та С. Пивовара [9], М. Несука [10], В. Вирового та П. Притуляка [11] та інших.

Поглиблене вивчення проблем, пов'язаних із підписанням Брестського мирного договору, знайшло відображення у дисертаційних дослідженнях П. Притуляка [12] та В. Ковалю [13]. У них аналізуються відносини між УНР та Центральними державами в контексті укладання Брестського договору, а позиція держав Антанти ігнорується.

Перебуваючи офіційно у статусі автономії, Україна поступово робила спроби виносити на міжнародну арену проблеми соборності українських земель. Коли стало відомо, що 28 листопада 1917 р. у Парижі скликається конференція країн Антанти, на яку запрошено делегацію Росії, це питання розглядалося на засіданні Малої Ради 19 жовтня. Лідер фракції соціалістів-революціонерів і учасник переговорів з Тимчасовим урядом у Петрограді в травні 1917 р., М. Ковалевський виступив зі спеціальною заявою, у якій, висловлюючи думку значної частини політичного проводу УЦР, заявив: «Зважаючи на те, що відповідальні російські органи докладно уже обговорювали справу миру, а революційна російська демократія навіть вирядила свого представника на Паризьку конференцію союзних представників, фракція українських соціалістів-демократів також порушує перед Центральною радою цю справу. Російська демократія дуже піклується в наказі, який вона дала своєму представникові на Паризькій конференції, про долю різних країв та народів, а про Україну та українські землі (мається на увазі Волинь, Холмщину, Галичину, Буковину і Закарпаття – примітка автора) не згадує нічого. Нагадавши також про те, що міністр закордонних справ (Тимчасового уряду – примітка автора) у своїй останній промові досить ясно зазначив своє вороже відношення до самовизначення українського народу, а Мілюков навіть піддержав наклеп про німецьку піддержку українського руху, фракція закликає Центральну раду висловити протест з приводу мирної програми російської демократії, виставити свою мирну програму і домогтися участі представника Центральної Ради в мирній конференції, тим більше, що є відомості, що навіть представник козаків має взяти участь в конференції» [14]. За доповіддю М. Ковалевського для остаточного вирішення цієї проблеми Мала Рада створила спеціальну комісію, яка мала підготувати відповідну постанову.

Після того, як 13 грудня 1917 р. у телеграмі на ім'я В. Винниченка та О. Шульгина керівництво Четверного союзу заявило про готовність прийняти делегацію УНР на мирних переговорах у Бресті-Литовському, УЦР розглянула на засіданні доповідь генерального секретаря закордонних справ О. Шульгина про міжнародне становище України та основні засади її зовнішньої політики. 15 грудня 1917 р., після тривалої дискусії, ухвалено надіслати делегацію до Бреста і визначити її завдання. Серед них прийнято пропозицію соціаліста О. Степаненка про соборність українських земель – домагатися приєднання до УНР Галичини, Буковини, Холмщини та інших територій, населених українцями, у складі колишньої Російської імперії, зокрема зайнятих іноземними військами [15].

О. Севрюк, який був членом делегації від перших днів, а з 16 січня 1918 р. – її голова, згадував настанови М. Грушевського перед виїздом до Бреста. Голова УЦР серед першочергових завдань: домогтися визнання України Німеччиною у якості її союзника, підписати мирний договір на вигідних умовах і обов'язково досягти входження до УНР всіх етнічних українських земель, що досі належали до Російської та Австро-Угорської імперій. Зокрема своєї рідної Холмщини. Усвідомлюючи, що Відень займав тверду позицію щодо Галичини й Буковини, він вважав можливим піти на поступки, принаймні шляхом надання українцям, мешканцям цих земель, якнайширшої автономії [16, с. 27–28].

Вже у перші дні перебування у Бресті, 27 грудня 1917 р. голова української делегації В. Голубович у дискусії привернув увагу учасників конференції до проблеми соборності України, землі якої упродовж тривалої недержавності опинилися у складі інших держав. Українська делегація оперувала висновками серйозних досліджень німецьких етнографів про заселення українцями великих територій, які мають право об'єднатися у національну державу – УНР. Землі, де українці становили абсолютну більшість, визначалися за результатами переписів, зокрема у Росії 1897 р., й уточнених до 1 січня 1914 р. [17, с. 431–432].

Домогтися поставлених завдань українській делегації у Бресті було складно. Вона мала трьох потужних опонентів: російську делегацію РНК на чолі з Л. Троцьким, австро-угорську під проводом міністра закордонних справ О. Черніна і делегацію Німеччини на чолі з державним секретарем закордонних справ Р. фон Кюльманом. Лише Німеччина, яка не мала жодних територіальних претензій до України, внаслідок відсутності спільного кордону та була зацікавлена мати союзником сильну Україну як противагу Росії й Польщі, могла підтримати вимоги українців. Більшовицька Росія на той час захопила значну частину українських етнічних земель і у ході відвертої агресії проти УНР. Висловлюючи демагогічні гасла щодо самовизначення націй, ленінський РНК політично відновлював свою владу на усій території колишньої царської імперії й, передусім, в Україні, де створив у Харкові маріонетковий уряд так званої «радянської» УНР. Отже, делегація Л. Троцького не сприймала намірів української делегації щодо об'єднання земель, населених переважно українцями, у складі УНР. Щоправда, під тиском Німеччини вона все ж таки визнала УНР та її самостійну делегацію.

За цих умов українська делегація зосередила головні зусилля на землях західного регіону. Використовуючи загалом прихильне ставлення німецької делегації, зокрема Р. фон Кюльмана та його заступника, генерала М. Гофмана, 31 грудня 1917 р. на двосторонніх переговорах О. Севрюк розпочав дискусію щодо приєднання до УНР новоутвореної Холмської губернії. Німці не мали нічого проти задоволення пропозиції делегації УНР. Щоправда, визначений північно-західний кордон Української держави залишав за її межами деякі території. Його узгоджена лінія пролягла від Бреста на південь Бугом і на схід залізницею Брест-Пінськ. Щодо західного кордону Холмщини, тобто УНР, розгорнулася гостра дискусія за участю О. Черніна, який не погодився ні з українцями, ні з німцями, оскільки захищав інтереси Відня, зацікавленого мати союзну сильну Польщу. Він вважав, що визначати західний українсько-польський кордон і долю Холмщини треба на загальному референдумі населення всієї Польщі у майбутньому. Що, безперечно, залишило б Холмщину в складі Польщі (як воно, власне, й сталося).

У цій ситуації німецька сторона запропонувала компромісний варіант – розв'язати проблему шляхом референдуму населення Холмщини. Але остаточно рішення не узгоджено [18, с. 110].

Аналізуючи діяльність українських дипломатів у Бресті, київський історик В. Коваль визначив їх головні засади, якими вони керувалися відстоюючи національні інтереси Української держави у боротьбі за соборність її земель: 1) відповідальність за долю всіх українців за межами України; 2) активна боротьба з історичними імперіалістичними традиціями поневолення українців у складі інших держав; 3) прагнення до створення соборної України, держави, яка об'єднала б усі етнічні українські землі; 4) використання усіх доступних дипломатичних методів і засобів для тиску на опонентів для досягнення завдань в інтересах українського народу [18, с. 111].

Найбільш показовим і характерним прикладом зосередження дипломатичних зусиль була боротьба за Східну Галичину й Північну Буковину з представниками Австро-Угорщини. О. Чернін не без підстав вважав, що втрата українських земель буде початком розпаду Габсбурзької імперії й докладав усіх зусиль для усунення з проекту мирного договору найменшої згадки про Галичину й Буковину. Він звинувачував українців у тому, що вони втручаються у внутрішні справи його держави і водночас запевняв учасників переговорів, що національні інтереси української меншості будуть гарантовані шляхом поділу Галичини на Західну, яка відійде до Польщі, та Східну, населену переважно українцями, й буде мати певний статус. У ході переговорів з цієї проблеми потужною активністю відзначався голова української делегації, 24-літній член УЦР О. Севрюк. Як доповідач з питання Галичини й Буковини на засіданні 3 січня 1918 р., він вимагав справедливого розв'язання проблеми в інтересах населення і Української держави. Пізніше О. Чернін писав, що українці на переговорах не дискутують, а диктують. Ще більш виразно охарактеризував діяльність делегації УНР у Бресті генерал М. Гофман, який згодом згадував, що «з дивуванням спостерігав за молодими українцями. Вони прекрасно усвідомлювали, що нічого не мають за собою, окрім можливої німецької допомоги, що їх уряд уявляє собою фіктивне поняття. І все ж в переговорах із О. Черніним вони твердо дотримувалися своїх раніше виставлених умов і не уступали йому ні на йоту» [19, с. 133].

Зауваження німецького генерала стосувалися справді важкої ситуації в Україні у зв'язку з наступом більшовицьких армій, які саме у розпалі переговорів зайняли Харків, Полтаву,

наблизилися до Києва й на початку лютого зайняли столицю, змусивши уряд евакуюватися до Житомира і на Волинь. Проте молоді українські дипломати виявляли непохитну стійкість у ході дискусій з особливо непоступливими делегаціями Австро-Угорщини і більшовицької Росії і використовували суперечності між опонентами і складне внутрішнє становище, насамперед, в Австро-Угорщині.

Зауважимо, що значну допомогу делегації УНР у цих складних переговорах надав відомий політичний діяч партії соціалістів-революціонерів, співзасновник Союзу Визволення України М. Залізняка, який прибув до Бреста. Він тривалий час перебував у Відні, був у дружніх стосунках з О. Черніним, співпрацював із Генеральним штабом збройних сил Австро-Угорщини, досконало володів інформацією про становище в Австро-Угорщині, яке було тоді критичним. Крім того, В. Голубович і О. Севрюк скористалися приїздом до Бреста М. Василька, галицького депутата австро-угорського парламенту і доброго знайомого О. Черніна.

У спогадах «Моя участь у Берестейських мирових переговорах» М. Залізняка писав, що з перших зустрічей і розмов із О. Черніним надавав йому правдиву інформацію про становище в Україні та прагнення українського народу і його уряду. «Я розповів йому про проголошення Четвертим Універсалом повної суверенності Української Народної Республіки, розповів йому про те, як і чому Центральна Рада й її уряд – Генеральний Секретаріат – розпочали безпощадну війну проти Московщини та її правителів – більшовиків... найкращим способом до досягнення якнайшвидшого миру, буде з боку Центральних держав вже тепер признати суверенність української держави» [20, с. 98–100].

У переговорах із австро-угорською делегацією українці постійно прагнули розв'язати проблему Східної Галичини і Північної Буковини. Завдяки інформації прибулого до Бреста М. Василька, О. Севрюк знав про складне продовольче становище в Австро-Угорщині, зокрема у Відні, що у зв'язку з цим, О. Чернін отримав телеграму від імператора Карла з вимогою негайно укласти мирний договір із перспективою забезпечення держави продовольчими товарами за рахунок східних територій, зокрема України. «Заслуга в обізнаності українців у Бресті стосовно всіх подій, які сталися в Австро-Угорщині, – зауважував історик О. Федюшин, опрацювавши архіви Австрії, – належить барону Миколі Васильку, українському депутатові австрійського парламенту, який мав тісні стосунки з представниками правлячих кіл Відня» [21, с.84].

Німецька делегація, насамперед Р. фон Кюльман і М. Гофман підтримували практично усі вимоги щодо соборності українських земель, щоправда застерігали про рішучий опір Австро-Угорщини щодо пропозиції долучити до складу УНР Галичину й Буковину. В результаті тривалих дискусій українці під тиском воєнних обставин у державі, падіння Києва, ультиматуму з боку Австро-Угорщини й Німеччини, змушені були поступитися. 2 лютого 1918 р. О. Севрюк передав Р. Кюльманові перший варіант договору, який містив основні вимоги, практично збігався із пропозиціями німецької делегації й був переданий на узгодження до Берліна. Він містив пункти: 1) визнання Центральними державами УНР; 2) демаркаційна лінія визначала відхід Холмщини до УНР; 3) поставку Україною 100 тис. вагонів збіжжя до кінця 1918 р.; 4) таємну угоду щодо Галичини й Буковини [21, с. 92].

Д. Дорошенко відзначав, що останній пункт передбачав зобов'язання Австро-Угорщини провести на етнічних українських землях імперії поділ Галичини на західну і східну частини і на основі окремої таємної угоди об'єднати Східну Галичину і Північну Буковину у коронний край зі статусом широкої автономії, що підпорядковувалася б безпосередньо Відню [22, с. 315].

Останній пункт у компромісній редакції, а також угоди про Холмщину, на думку І. Гошуляка, були результатом поступок О. Черніна українцям. Їх він оголосив на засіданні 19 січня 1918 р. Голова австро-угорської делегації нарешті погодився, що Холмщина має належати Україні. Друга поступка, по суті, означала згоду створення у Східній Галичині української провінції. Австрія зобов'язалася забезпечувати вільний національний і культурний розвиток українського населення. Крім того ця проблема розглядалася на скликаній імператором у Відні нараді Державної Ради. Після бурхливого обговорення проблеми все ж вирішено погодитися на такий варіант виходу із «глухого кута» на переговорах з українцями. Саме після цього цісар дозволив О. Черніну йти на поступки негайно, бо інакше в Австрії може настане голод [16, с.26].

Державний і політичний проводи України уважно стежили за переговорами у Бресті, брали участь в опрацюванні пропозицій, тексту угод. М. Грушевський часто спілкувався із членами української дипломатичної делегації на переговорах у Бресті, висловлював задоволення розв'язанням проблеми Холмщини. Під тиском обставин в Україні, що спонукали до якнайшвидшого укладання мирного договору, він вважав можливою угоду про створення на землях Східної Галичини і Північної Буковини «австрійського коронного краю» [23, с. 254].

Переговори у Бресті щодо соборності українських земель були в центрі уваги національних громадсько-політичних організацій та їх проводів у Галичині й Буковині. Переважна більшість

населення західноукраїнських земель свідомо прагнула до возз'єднання українського народу. Ідеї соборності були провідними гаслами українських партій, громадських об'єднань, національно-визвольного руху, який з особливою силою виявився у діяльності формацій січового стрілецтва у 1914–1920 рр., які із зброєю в руках боролися за самостійну соборну Україну. «Не є важним і рішальним моментом при оцінці ролі і значення УССтрілецтва, що воно постало в Галичині, – зауважував його визначний історик С. Ріпецький. – Головна проблема не в його походженні, а в тій Стрілецькій соборницькій ідеї та в його всеукраїнському характері» [24, с.16–17].

Проблема соборності на Брестській мирній конференції розглядалася у Львові 20 січня 1918 р. на широкій нараді українського Народного комітету. Майбутній міністр закордонних справ в уряді ЗУНР В. Панейко висловив тверде переконання, що Галичина має належати до УНР. Його підтримали відомі галицькі діячі В. Охримович, С. Баран, який порушив питання про включення і Закарпаття. Лише Л. Цегельський вважав за доцільне Галичині поки що утримуватися у складі Австрії на правах широкої автономії. В ухваленій резолюції наголошувалося, що населення західноукраїнських земель прагне «здійснення одного і єдиного національного ідеалу цілої української нації без огляду на кордони, які їх досі розділяли». Учасники наради від імені українського населення протестували проти будь-яких рішень Відня щодо приєднання якихось територій до Польщі. Ці домагання Народний комітет доручав парламентській репрезентації у Відні виголосити депутатам і представникам уряду імперії [25, с. 174].

Іншим фронтом у боротьбі української делегації за соборність була російська сторона. 18 січня 1918 р. на пленарному засіданні конференції Л. Троцький заявив, що узгодження спільного кордону між Україною і Росією є надзвичайно складною проблемою. Він залучив представників маріонеткового радянського уряду в Харкові. Ця делегація на чолі з головою уряду Ю. Медведєвим, до складу якої увійшли В. Затонський і В. Шахрай, дорогою до Бреста відвідала Москву і мала зустріч з В. Леніним. Як пізніше згадував Ю. Медведєв, В. Ленін найбільше цікавився Донбасом і спроможністю вивезення вугілля до Росії. Через малограмотність, Ю. Медведєв у Бресті нічим не відзначився. Л. Троцький намагався не допустити підписання договору Центральних держав з УНР, використав харківську делегацію для «підриву» легітимності дипломатичної місії з Києва. І оскільки делегація Ю. Медведєва виступала спільно із росіянами, усі домагання УНР щодо визначення етнічних українських земель і кордонів з Росією не мали юридичних підстав. Проте представники Четверного союзу не визнали делегації Ю. Медведєва самостійною. Проте 21 січня 1918 р. харківська делегація виголосила заяву від імені нібито всього українського народу і уряду, що всі рішення і угоди Генерального Секретаріату УНР не будуть визнані. УЦР визначалася як «самозвана буржуазна група українського населення», а тому, «ніякі зобов'язання, прийняті Центральною Радою, не будуть визнані ні Українською радянською владою, ні народом українським» [26, с. 88–89].

У спогадах «Моя жизнь» Л. Троцький чимало уваги приділяв протистоянню з українцями у Бресті. Він постійно наголошував, що делегація С. Голубовича-о. Севрюка діяла нібито за вказівками представників Центральних держав: «Брестські делегати Ради були самою природою створені для того, щоб усякий капіталістичний дипломат водив їх за ніс. Не лише Р. Кюльман, але й О. Чернін займалися цією справою». Л. Троцький писав, що саме О. Чернін «підбивав» українців виступати проти радянської делегації [27, с. 362–363].

Проблеми мирного договору та кордонів України востаннє розглядалися 5–6 лютого 1918 р. у Берліні на нараді державного і військового керівництва Німеччини і Австро-Угорщини. Насамперед прийнято до уваги заяву української делегації у Бресті від 1 лютого поточного року про проголошення Четвертого Універсалу, за яким УНР проголошувалася самостійною незалежною державою. На обговорення винесено проект мирного договору з Україною. Якщо німецька сторона зауважень, зокрема із територіальних питань, до нього не мала, то в Австро-Угорщини вони викликали незадоволення. У заяві О. Черніна наголошувалося, що договір з Україною суттєво «зачіпає» інтереси Відня: передача Україні Холмщини, яку Польща вважала своєю, ускладнює австро-польські стосунки, а вимога щодо Східної Галичини і Північної Буковини, навіть про утворення лише коронного краю, матиме для Австро-Угорщини вкрай негативні наслідки, бо може стати початком ланцюгової реакції народів інших земель імперії. Переконавшись, що німецька сторона, зокрема рейхканцлер Г. Гертлінг, його не підтримують, О. Чернін вважав необхідним у вигляді еквівалента отримати від України більшу частку поставок українського хліба. Справді, поставки збіжжя для Австро-Угорщини у майбутньому становили майже 65 %. Більшого домогтися в Берліні австро-угорцям не вдалося [28, с. 220].

9 лютого 1918 р. учасники Брест-Литовської мирної конференції підписали договір між Україною і Центральними державами. Стаття IX проголошувала: «На основі цього договору, згідно з вимогами української делегації, Холмщина переходить до України, а з Галичини й Буковини має бути утворена окрема українська провінція в рамках Австро-Угорської монархії, як окремих

коронний край, з забезпеченням права на розвиток рідної культури, урядової української мови, рідного шкільництва, тобто взагалі права на її національний та культурний розвиток» [29, с. 75].

Інша стаття визначила державні кордони України на заході і північному заході: «1) Між Австро-Угорщиною з одної, і Українською Народною Республікою з другої сторони, наскільки ці дві держави граничитимуть між собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Далше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограду загально по лінії Білоград, Щебретин, Красностав, Пугачев, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Кам'янець-Литовськ, Пружани, Виганівське озеро. Подрібне устанавлюватиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узагальненням бажань населення. 3) На випадок якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою Почвірного союзу, застерігаються щодо того окремі умови» [29, с. 72–73; 30].

Щодо Галичини й Буковини з Австро-Угорщиною укладено окремий таємний договір, згідно з яким Відень зобов'язався до 31 липня 1918 р. створити із Східної Галичини і Буковини окремий коронний край. Його узгоджений і підписаний сторонами текст виконано у двох примірниках, один з них передано Україні.

Підписання Брестського мирного договору у частині, яка стосувалася соборності України, позитивно сприйнято в УНР, а також українським населенням Холмщини, Підляшшя, Галичини і Буковини. Польське суспільство зустріло ці угоди вороже. Ліга польської державності у зверненні до народу 15 лютого 1918 р. оцінила кордон між Польщею і Україною як наругу і удар, як брутальний зговір Центральних держав з Україною за рахунок польських історичних земель. Поляки на усіх ділянках громадсько-політичної діяльності розгорнули тиск на Відень із метою не допустити виконання угод. Після цього, їм вдалося порушити домовленості щодо Східної Галичини та Буковини [31, с. 108].

До протестів долучилася впливова польська діаспора у США. Американський журнал з міжнародного права 12 жовтня 1918 р. наголошував: «Брестський мирний договір не можна кваліфікувати як легітимний акт у зв'язку з тим, що він був нав'язаний Росії та УНР під «мілітарним тиском». Крім того, згідно таємним протоколом угоди між Австро-Угорщиною та Україною «польські території Холмщини і Підляшшя з близько мільйонним населенням, головню польським, були передані Україні без згоди населення, чи також польської держави... Цей договір створював і санкціонував, до певної міри, новий поділ Польщі». Автор Амос Герші робить висновок про те, що такі дії були порушенням міжнародного права та принципів самовизначення народів проголошених президентом Вудро Вільсоном у відомих «14 пунктах».

Загалом, більшовицька агресія з боку більшовицької Росії спонукала керівництво УЦР зробити свій політичний вибір на користь країн Четвертного союзу і його могутнього лідера – Німеччину. Зі свого боку підтримка процесу усамостійнення України відповідала національним інтересам Німеччини, яка намагалася створити противагу своєму потенційному ворогові Росії. Україна, як ринок збуту німецької промислової продукції та джерело сільськогосподарських товарів, мала розвиватися у сфері німецьких впливів. Австро-Угорщина, змушена у складних економічних умовах підписати Брестський мир і визнати незалежність України, будували свою політику відносно останньої на принципах вичікування і пролонгації переходового стану в стосунках обох держав.

Список використаних джерел

1. Павлюк О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України. Київ: Альтернативи, 2001. С. 314–396.
2. Галаган М. З моїх споминів. Київ: Темпора, 2003. 655 с.
3. Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи. Київ, 1918. 110 с.
4. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. 717 с.
5. Енциклопедія Українознавства / Під гол. ред. В. Кубійовича і З. Кузелі. Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. Препринт. вид. Київ, 1994–1995. 1230 с.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1991. 543 с.
7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень, 1921. Т. 2. 204 с.
8. Копиленко М., Копиленко О. Зовнішня політика Центральної Ради // Політика і час. 1992. № 11. С. 68–72.
9. Миронець Н., Пивовар С. Мирний договір у Бресті – міжнародне визнання незалежності України // Розбудова держави. 1993. № 7. С. 30–34.
10. Несук М. Договір спалений у присутності посла // Політика і час. 1993. № 7. С. 53–59.
11. Вирів В., Притуляк П. Центральної Ради у боротьбі за підписання Брестського миру (Проблеми міжнародних відносин у період Брестських переговорів) // Політологічні читання. 1995. № 2. С. 163–187.
12. Притуляк П. П. Політика Центральної Ради щодо війни, укладання і реалізації Брестського договору (бер. 1917. – квіт. 1918 р.): автореф. дис. ...канд. наук: спец.: 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 1999. 19 с.
13. Коваль В. В. Брест-Литовська конференція 1918.: діяльність делегації УНР по укладанню мирного договору з державами Четверного союзу: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 «Історія України». Київ, 2000. 19 с.
14. Нова Рада. 21 жовтня 1918.
15. Народная воля. 17 грудня 1917.
16. Гошуляк І. А. Проблема соборності українських земель в добу Центральної Ради // Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 26–41.
17. Вісник СВУ. № 27. 1 липня 1917.

С.431–432. 18. Коваль В. До історії української дипломатії: делегація УНР на Брестській мирній конференції // Наукові записки. Київ, 1999. С. 106–118. 19. Гофман М. Записки из дневника. 1914–1918. Ленінград, 1929. 322 с. 20. Залізник М. Моя участь у мирних переговорах у Бресті Литовському // Берестейській мир. Спомини та матеріали. Львів, 1928. С. 80–127. 21. Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. Москва, 2007. 332 с. 22. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 452 с. 23. Солдатенков В. Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода // Україна дипломатична: науковий щорічник. Вип. 2. Київ, 2002. С. 248–263. 24. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Львів, 1995. 356 с. 25. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Ч. 3. Львів, 1930. 26. Документи внешней политики СССР. Т. 16. Москва, 1970. 744 с. 27. Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии. Москва, 1991. 624 с. 28. Михутина И. Украинский Брестский мир. Москва, 2007. 278 с. 29. Воляник С. Берестейський мир. 2. II. 1918. Клівленд, 1989. 208 с. 30. Вісник СВУ. 1 лютого 1918. 31. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ, 1994. 410 с.

References

1. Pavliuk O. Dyplomatiia nezaleznykh ukrainskykh uriadiiv (1917–1920) [Diplomacy of Independent Ukrainian Governments (1917–1920)]. *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy*. Kyiv: Alternatyvy, 2001. S. 314–396. 2. Halahan M. Z moikh spomyniv [From my remembrances]. Kyiv: Tempora, 2003. 655 s. 3. Shulhyn O. Polityka: Derzhavne budivnytstvo Ukrainy i mizhnarodni spravy [State construction of Ukraine and international affairs]. Kyiv, 1918. 110 s. 4. Kovalevskiy M. Pry dzherelakh borotby. Spomyny, vrazhennia, refleksii [With sources of struggle. Reminiscences, impressions, reflections]. Insbruk, 1960. 717 s. 5. Entsyklopediia Ukrainoznavstva [Encyclopedia of Ukrainian Studies] / Pid hol. red. V. Kubiiovycha i Z. Kuzeli. Miunkhen–Niu-Iork, 1949. Preprynt. vyd. Kyiv, 1994–1995. 1230 s. 6. Hrushevskiy M. Iliustrovana istoriia Ukrainy. Kyiv [Illustrated History of Ukraine], 1991. 543 s. 7. Khrystiuk P. Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr. [Notes and materials to the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920]. Viden, 1921. T. 2. 204 s. 8. Kopylenko M., Kopylenko O. Zovnishnia polityka Tsentralnoi Rady [The Foreign Policy of the Central Rada]. *Polityka i chas*. 1992. № 11. S. 68–72. 9. Myronets N., Pyvovar S. Myrnyi dohovir u Bresti – mizhnarodne vyznannia nezalezhnosti Ukrainy [Peace agreement in Brest – international recognition of Ukraine’s independence]. *Rozbudova derzhavy*. 1993. № 7. S. 30–34. 10. Nesuk M. Dohovir spalenyi u prysutnosti posla [The contract is burned in the presence of the ambassador]. *Polityka i chas*. 1993. № 7. S. 53–59. 11. Vyriv V., Prytuliak P. Tsentralna Rada u borotbi za pidpysannia Brestskoho myru (Problemy mizhnarodnykh vidnosyn u period Brestskykh perehovoriv) [Central Rada in the struggle for the signing of the Brest Peace (Problems of international relations during the Brest negotiations)]. *Politologichni chytannia*. 1995. № 2. S. 163–187. 12. Prytuliak P. Polityka Tsentralnoi Rady shchodo viiny, ukladannia i realizatsii Brestskoho dohovoru (ber. 1917. – kvit. 1918 r.) [Politics of the Central Rada on the war, the conclusion and implementation of the Brest Treaty (March 1917 – April 1918)]: *Avtoref. dys. ...kand. nauk. Zaporizhzhia*, 1999. 19 s. 13. Koval V. V. Brest-Lyтовska konferentsiia 1918.: diialnist delehatsii UNR po ukladanni myrnoho dohovoru z derzhavamy Chetvernogo soiuzu [Brest-Litovsk conference 1918.: Activities of the delegation of the UNR on the conclusion of a peace treaty with the states of the Fourth Union]: *Avtoref. dys. ...kand. ist. nauk*. Kyiv, 2000. 19 s. 14. Nova Rada. 1918. 21 zhovtnia. 15. Narodnaia volia. 1917. 17 hrudnia. 16. Hoshuliak I. A. Problema sobornosti ukrainskykh zemel v dobu Tsentralnoi Rady [The problem of the unity of the Ukrainian lands in the days of the Central Rada]. *Ukr. ist. zhurnal*. 1997. № 3. S. 26–41. 17. Visnyk SVU. 1917. № 27. 1 lypnia. S.431–432. 18. Koval V. Do istorii ukrainskoi dyplomatii: delehatsiia UNR na Brestskii myrnyi konferentsii [On the History of Ukrainian Diplomacy: UNR delegation at the Brest Peace Conference]. *Naukovi zapysky*. Kyiv, 1999. S. 106–118. 19. Hofman M. Zapysky yz dnevyka. 1914–1918 [Notes from the diary. 1914–1918]. Leninhrad, 1929. 322 s. 20. Zalizniak M. Moia uchast u myrovyykh perehovorakh u Brestiu Lyтовskomu [My participation in the peace talks in Brest Litovsk] *Beresteiskii myr*. Spomyny ta materialy. Lviv, 1928. S. 80–127. 21. Fediushyn O. Ukrainskaia revoliutsiia. 1917–1918 [The Ukrainian Revolution. 1917–1918]. Moskva, 2007. 332 s. 22. Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy. 1917–1923 rr. T. 1. Доба Tsentralnoi Rady [History of Ukraine. 1917–1923 T. 1. Day of the Central Rada]. Uzhhorod, 1932. 452 s. 23. Soldatenkov V. Persha dyplomatychna aktsiia UNR – Beresteiska uhoda [The First Diplomatic Action of the UNR – Brest Agreement]. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Vyp. 2. Kyiv, 2002. S. 248–263. 24. Ripetskyi S. Ukrainske sichove strilectvo [Ukrainian Sicho shooting]. Lviv, 1995. 356 s. 25. Levytskyi K. Istoriiia vyzvolnykh zmahan halyskykh ukrainsiv z chasu svitovoi viiny 1914–1918 [The history of the liberation struggles of Galician Ukrainians since the World War of 1914–1918]. Ch. 3. Lviv, 1930. 26. Dokumentu vneshei politiki SSSR [Documents of foreign policy of the USSR]. T. 16. Moskva, 1970. 744 s. 27. Trotskyi L. Moia zhyzn. Opyt avtobiografii [My life. Experience autobiography]. Moskva, 1991. 624 s. 28. Mykhutyna Y. Ukrainskiy Brestskiy mir [Ukrainian Brest peace]. Moskva, 2007. 278 s. 29. Volianyk S. Beresteiskii myr [The Brest Peace]. 2. II. 1918. Klivlend, 1989. 208 s. 30. Visnyk SVU. 1918. 1 liutoho. 31. Nahaievskiy I. Istoriiia ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia [History of the Ukrainian state of the twentieth century]. Kyiv, 1994. 410 s.

Igor Datskiv

THE ASSOCIATION OF UKRAINIAN LANDS IN THE CONTEXT OF THE BREST PEACE OF 1918

The article deals with the military and political situation which took place after the Bolshevistic revolution in Russia and unsuccessful attempts of the countries of Chetvernuy Union to succeed in running it out of the war and to stop the Eastern Front. The Problem of Sovereignty of Ukraine at Brest peaceful negotiations in 1918 is analysed in the article.

Key words: Central states, delegation, Central Rada, UNR, Brest, negotiations.

УДК 323.2.001.94(477)

Ніна Крилова

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ВІД АВТОНОМІЇ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

В умовах становлення незалежної України, розбудови суверенної демократичної держави особлива увага приділяється вивченню досвіду державотворчого процесу початку ХХ ст. У цьому плані особливий інтерес викликає вивчення досвіду державної політики українських урядів 1917–1920-х рр. і, зокрема, діяльність Центральної Ради. Аналіз діяльності якої дає можливість оцінити як позитивний, так і негативний досвід державного будівництва, запобігти повторенню помилок та прорахунків.

Автор зосереджує свою увагу на аналізі об'єктивних та суб'єктивних чинників, які не дозволили уряду Центральної Ради утриматися у владі й побудувати Українську Народну Республіку. Зокрема, звертається увага на відсутність професійних політиків з практичним досвідом державотворення та романтичну віру лідерів Центральної Ради у непорушність федеративного зв'язку з Росією.

Окремо акцент автор робить на питанні взаємодії держави та Церкви як можливого союзника в розбудові незалежної держави.

Ключові слова: автономія, уряд, Центральна Рада, політичні партії, національна ідея, державність.

ХХ ст. було часом війн і революцій, які майже повністю знищили політичну систему колишнього режиму і поклали початок республіканському правлінню. Нові республіки, зазвичай, були національними державами, у яких етнічні кордони співпадали з політичними. У цей період Україна також заявляє про себе, як про нову політичну спільноту.

Внаслідок загострення соціальних, політичних та національних суперечностей у Російській імперії, викликаних Першою світовою війною, в Україні активізувався національно-визвольний рух, як продовження державотворчого процесу, який розпочався ще всередині ХVІІ ст. Саме у цей час відбулася визвольна боротьба під керівництвом Б. Хмельницького, в ході якої визріли передумови формування української державності. Початок цьому процесу поклав Зборівський мир, за яким Річ Посполита визнала право українського народу мати свою державність. На жаль, подальші події призвели до втрати цих завоювань і лише революційні події початку ХХ ст. поставили на порядок денний питання розбудови суверенної, демократичної держави. Як зазначав І. Огієнко «... в історії людської цивілізації нелегко відзнати народ, подібний нашому, який, маючи тисячолітню традицію державотворення, збагативши вершини людського поступу самобутньою культурою, протягом століть був позбавлений права знати правду про себе, хто він, чиїх батьків ми діти, що з ним сталося сьогодні, за що боролися і вмирили його мудрі і мужні предки» [9, с. 46].

Мета статті – проаналізувати досвід державотворчого процесу Української Центральної Ради (далі – УЦР), її нелегкий шлях до розуміння розбудови незалежної держави.

Показати причини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, які не дозволили уряду УЦР утриматися при владі й здійснити віковичну мрію українського народу – розбудову незалежної, суверенної, демократичної держави. Об'єктивне вивчення діяльності УЦР, аналіз її досягнень і прорахунків має сьогодні надзвичайно важливе значення для подальшого державотворчого процесу.

Перемога революції в Петрограді 27 лютого 1917 р., призвела до падіння самодержавства. Микола ІІ змушений був підписати заяву про зречення від престолу, а спеціальний думський комітет проголосив створення нового органу влади – Тимчасового уряду, очолюваного князем Г. Львовим. На місцях владу Тимчасового уряду представляли виконавчі комітети. Окрім того, у Петрограді, а згодом й інших містах, утворено Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.

В Україні самодержавний режим також ліквідовано. Революційні події 1917 р. дали шанс українському народові право на вільне жити в демократичній, суверенній державі. Як тільки звістка про революцію в Петрограді досягла України, депутати Київської міської думи, члени земського союзу, організації робітників, військових і національних груп утворили Раду об'єднаних громадських організацій м. Києва. Одночасно у Києві та інших великих містах України – Катеринославі, Києві, Полтаві – створено Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Національні політичні сили створили альтернативний центр влади – УЦР із представників Товариства українських поступовців та українських соціал-демократів. Новостворена влада стала представницьким органом українських демократичних сил, очолила національно-демократичну революцію в Україні та пройшла непростий шлях до розуміння проголошення незалежної УНР. Вона активно впливала на політичний процес в Україні і сама інтенсивно змінювалася під його впливом.

Таким чином, Лютнева революція 1917 р. дала шанс українському народу продовжити державотворчий процес, який розпочався ще всередині XVII ст., у часи, коли український народ перебував в складі Речі Посполитої. Саме в цей період зроблено перші кроки щодо розбудови української державності і саме підписанням в 1649 р. Зборівського миру закладено основи незалежної України.

Головою нової влади став український історик і політик М. Грушевський. Активними діячами УЦР були: В. Винниченко, Д. Дорошенко, Д. Антонович, С. Петлюра та інші. Основними напрямками політичної програми УЦР були: боротьба за національно-територіальну автономію; співпраця з Тимчасовим Урядом; надання національним меншинам рівних політичних прав; підготовка до виборів в Установчі збори щодо питанню надання Україні автономії в складі Російської республіки.

Однак серед членів УЦР не було єдиної думки щодо майбутнього статусу України. Самостійники на чолі з М. Міхновським виступали за негайне проголошення незалежності. Учасник подій 1917–1919 рр. Роман Млиновецький підкреслював, що «Самостійники знали, що автономісти ненавиділи їх, а не московитів, але не робили з того належного висновку» [6, с.148]. Вони сподівалися, що в процесі організації власного життя буде формуватися національна свідомість вільна особа. Але на той час переважала лінія автономістів. Лише окремі організації й політичні діячі піднімалися у своїх вимогах до необхідності утвердження самостійності України. Під час маніфестації 1 квітня 1917 р. 300 гасел з вимогою автономії переважали 10 транспарантів із вимогою самостійності України. Ідея національно-територіальної автономії була програмним завданням більшості політичних партій, їх базовим принципом державотворення. Так, автономісти в особі М. Грушевського, В. Винниченка і Д. Дорошенка бачили Україну автономною республікою у федеративному союзі з Росією. Таким чином, сформувалися два центри національних сил з різними поглядами щодо статусу майбутньої держави. Першими кроками УЦР стала спроба узаконити свою владу. Для реалізації цього плану в Києві 19–21 квітня 1917 р. скликано Всеукраїнський Національний Конгрес, який проходив у приміщенні Купецького зібрання. У ньому взяли участь понад 900 делегатів від політичних партій і різних політичних організацій, а також представники Кубані та Галичини.

Конгрес проголосив УЦР верховною національною владою, поповнивши її склад ще 150 своїми депутатами, та ще раз підтвердив вимогу надання Україні національно-територіальної автономії і перебудови Російської держави у федеративну демократичну республіку. Обрано новий склад УЦР, головою якої став М. Грушевського, а його заступниками – В. Винниченка та С. Єфремов. Вибраний виконавчий орган – Комітет, або Мала Рада УЦР перетворилася на представницький орган українського народу. У законодавчій діяльності УЦР бачила своє завдання у розробці основ української державності, підготовці проектів законів, необхідних для проголошення в Україні автономного устрою.

Національний ентузіазм ширився і поміж військовими. Так, Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, який проходив у середині травня 1917 р., визнав УЦР легітимним органом влади в Україні, а також підтримав її курс на автономію.

Підбадьорена такою підтримкою УЦР 23 червня 1917 р. приймає I Універсал, у якому оголошує, що «...народ український на своїй має право сам порядкувати своїм життям» [11, с. 101]. Таким чином, УЦР, проголосивши автономію України та сформувавши перший уряд України на чолі письменником і політиком В. Винниченком, юридично заклала основи майбутньої Української демократичної держави XX ст.

Така активна позиція УЦР викликала занепокоєння Тимчасового уряду і у липні 1917 р. делегація на чолі з міністром О. Керенським прибула до Києва, щоб досягти взаєморозуміння із представниками українського уряду. Внаслідок домовленості 16 липня 1917 р. проголошено Другий Універсал УЦР. Петроградський уряд не заперечував проти проекту національної автономії

України в складі Росії та земельної реформи, але вирішення цього питання відкладалося до розгляду Всеросійськими Установчими Зборами. УЦР пообіцяла не вдаватися до самостійних дій і не наполягати на автономії України до скликання цих зборів [2, с. 135].

Отже, Другий Універсал став своєрідним компромісом між УЦР та російським Тимчасовим урядом.

Жовтневі події в Петрограді змусили український уряд змінити тактику щодо подальшого формування власної правової системи. Визнавши антидемократичним та небезпечним для України більшовицький переворот у Петрограді, УЦР 7 листопада 1917 р. приймає Третій Універсал, яким проголошує Українську Народну Республіку (далі – УНР). Важливе значення мають його положення про розширення й закріплення місцевого самоврядування, утвердження прав і свобод, недоторканості особи й житла, конфіскацію поміщицького, удільного, церковного, монастирського землеволодіння та передачу земель трудовому народу без викупу тощо.

УЦР продовжувала дотримуватися позиції автономізму і несамостійності, підтримуючи ідею федерації з Росією. Так, в Третьому Універсалі підкреслювалося: «Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів» [12, с. 398]. Проголошення УНР мало величезне значення. Це був перший крок до створення самостійної держави.

Наступ військ В. Антонова-Овсієнка розвіяв ілюзію щодо перетворення Росії на демократичну, федеративну республіку. Необхідність проводити самостійні переговори з Німеччиною та її союзниками, що розпочалися у Брест-Литовську, змусили уряд УЦР зробити більш радикальні кроки. У Четвертому Універсалі, проголошеному 22 січня 1918 р., зазначено, що УНР стає самостійною, вільною, суверенною державою українського народу.

На нашу думку, такий рішучий крок УЦР обумовлений не стільки свідомим розумінням, що вимоги встановлення автономного державного устрою не відповідають настроям українського народу, скільки небезпечною ситуацією втратити взагалі владу.

Рятуючи складне становище, УЦР робить ставку на союз з Німеччиною. Така політика уряду розчарувала більшість населення України, наслідком якої стала окупація країни німецькими та австрійськими військами. Розпочалося втручання у внутрішні справи України, а уряд не мав реальної сили протидіяти німцям, причому, і назвати їх окупантами не можна було, позаяк ці війська прибули в Україну на прохання УЦР.

Ситуація була надзвичайно складною. В УЦР постійно відбувалися конфлікти між різними політичними силами, що не сприяли проведенню в життя рішень Четвертого Універсалу. Не мала Україна й армії. Після масової демобілізації УЦР нового війська не сформувала. Це говорить про відсутність чіткого розуміння лідерів УЦР мати збройні сили, як важливий чинник будь-якої революції, для захисту інтересів держави. Внаслідок чого на політичній арені України з'являється таке негативне явище як «отаманщина». Створювалися окремі загони, які грабували, розстрілювали людей і цим підривали авторитет влади, показуючи її слабкість. В силу названих причин, УЦР була не в змозі виконувати свої зобов'язання, щодо постачання Німеччині та Австро-Угорщині, згідно з Брестським договором, стабільних поставок продовольства. Це призвело до конфлікту між владою та німецьким командуванням. Так, начальник німецької армії, генерал В. Гренер писав: «Центральна Рада – не уряд, мішанина з мрійників та ідеалістів, які не мають ні поваги, ні влади в державі» [9, с. 292]. Така ситуація призвела до того, що УЦР сходить з політичної арени.

Однією із головних причин поразки УЦР, на нашу думку, стало не визначеність статусу майбутнього України – автономія чи незалежна, суверенна держава, а звідси і віра більшості її лідерів у непорушність федеративних зв'язків із Росією. Прагнення національно-територіальної автономії України стало основним орієнтиром політичних партій та УЦР у складному процесі державотворення. По перше, більшість лідерів майбутнього революційного процесу були виховані на ідеях українофільства, головна мета якого це культурно-національна автономія. По друге, революційні події застали політичні партії несподівано. Поразка революції 1905–1907 рр., змусила їх перейти на напівлегальне становище і лише революційні події 1917 р. примусили їх діяти.

Важливим чинником поразки УЦР стала конфронтація між різними політичними партіями, яких влітку 1917 р. нараховувалося 30, із них 15 мали своїх представників у її складі [10, с. 262]. Постійні суперечки, спалахи політичних емоцій, демагогії та популізму переважали над конструктивною політикою [8, с. 119]. Не було чіткого бачення, навіщо і якими повинні бути збройні сили нової держави. Бракувало також національної свідомості інтелігенції, чиновникам та військовим, які мали фахову освіту та військовий досвід.

Значною хибою, на нашу думку, було те, що лідери УЦР не хотіли бачити реальних союзників у розбудові незалежної держави. Йдеться про ставлення уряду до релігії та Церкви і зокрема до

створення автокефалії Української Православної Церкви. Справа в тому, що стан православної церкви на початку ХХ ст. характеризувався глибокими суперечностями. В Україні проживала п'ята частина православного населення імперії, яке належало до Російської Православної Церкви [4, с. 337]. Об'єктивно назривала потреба церковної реформації. Необхідно було визначитися з таких питань, як перебудова внутрішнього церковного життя, взаємовідносин із державою, а також визначити місце Церкви в суспільному процесі. Завдання було непросте, адже протидія офіційній церкві в Україні ускладнювалася тим, що обидва народи – український та російський – мали єдину православну віру, а це не давало можливості визвольному рухові розвиватися під лозунгом неприйняття чужої релігії. За таких умов найкращим виходом була автокефалія, яка за своєю суттю відповідала автономно-федералістичним прагненням лідерів політичних партій.

Православна церква в Україні, як і УЦР, теж хотіла церковної незалежності від Російської Православної Церкви, але вирішити проблему формування національної Церкви можна було лише об'єднавши зусилля українського уряду із прогресивно налаштованим духовенством. Саме духовенство виступало з ініціативою поєднати зусилля у цьому напрямку. Проголосивши своєю метою автокефалію, вони запропонували українській владі свої послуги у розбудові державності. Проте УЦР не змогла позитивно оцінити такої патріотичної активності православних священиків і тим самим втратила підтримку з боку патріотичного духовенства.

Перший український уряд на чолі з В. Винниченком дотримувався позиції невтручання в справи церковно-релігійні, як справи приватної, яка не підлягала компетенції урядових державних чинників [13, с. 39].

Отже, УЦР та її уряд не розуміли проблем духовенства щодо відродження національної Церкви і не сприйняли його як союзника у розбудові незалежної держави. Зволікання лідерів УЦР в залученні Церкви до розбудови незалежної держави і становлення до проблем автокефалії Української Православної Церкви стало, на нашу думку, одним із чинників, який призвів до втрати авторитету і довіри до неї, а згодом і до її поразки.

Оцінюючи діяльність УЦР та її уряду слід відзначити, що вони були важливою віхою в українській історії, особливо з огляду на історію українського державотворення. У цей період українському народові вдалося відновити власну державу та певний час підтримувати її існування. І хоча національно-визвольні змагання закінчилися поразкою демократичних сил, вони сприяли придбанню та накопиченню досвіду боротьби, без якого не постала б у 1991 р. незалежна Україна.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Д. Історія України: посібник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 656 с. 2. Велика ілюстрована енциклопедія України. Київ: Махаон-Україна, 2008. 504 с. 3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття: навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. Київ: Генеза, 1996. 360 с. 4. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. Київ: Український Центр духовної культури, 1996–1999. 1999. 560 с. 5. Історія релігії в Україні: науковий щорічник. Книга I / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії: Вид-во «Логос», 2014. 808 с. 6. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. Львів, 1994. 571 с. 7. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. 413 с. 8. Нариси історії української революції 1917–1921 років. У двох томах. Книга перша / В. Ф. Верстюк, В. І. Головенко, Т. С. Осташко, В. Ф. Солдатенко, В. В. Скальський. Київ: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. 390 с. 9. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Довіра, 1992. 41 с. 10. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: неупереджений погляд: факти. міфи. коментарі. Х.: ВД «ШКОЛА», 2007. 592 с. 11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах, Том. I, 4 березня – 9 грудня 1917 року / упор. В. Ф. Верстюк та ін. Київ: Наукова думка, 1996. 586 с. 12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах, Том. II, 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упор. В. Ф. Верстюк, О. Д. Бойко та ін. Київ: Наукова думка, 1997. 424 с. 13. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. доба Української Центральної Ради / навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 200 с.

References

1. Boiko O.D. Istoriiia Ukrainy [History of Ukraine]: posibnyk. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademiiia», 2001. 656 s. 2. Velyka iliustrovana entsyklopediia Ukrainy [The Great Illustrated Encyclopedia of Ukraine]. Kyiv: Makhaon-Ukraina, 2008. 504 s. 3. Hrytsak Ya. Y. Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia [Essay on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the XIX–XX centuries]: navch. posibnyk dlia uchniv humanit. himnazii, litseiv, studentiv ist. fak. vuziv, vchyteliv. Kyiv: Heneza, 1996. 360 s. 4. Istoriiia relihii v Ukraini [History of religion in Ukraine]: u 10-ty t. / T.3. Pravoslavia v Ukraini / Za red. A. Kolodnoho, V. Klymova. Kyiv: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury, 1996–1999. 1999. 560 s. 5. Istoriiia relihii v Ukraini [History of religion in Ukraine]: naukovyi shchorichnyk. Knyha I / uporiad. O. Kyrymchuk, M. Omelchuk, I. Orlevych. Lviv: Instytut relihiieznavstva – filiiia Lvivskoho muzeiu istorii relihii: Vyd-vo «Lohos», 2014. 808 s. 6. Mlynovetskyi R. Narysy z

istorii ukrainskykh vyzvolnykh zmahaniy 1917–1918 [Essays on the history of the Ukrainian liberation struggle 1917–1918]. Lviv, 1994. 571 s. 7. Nahaievskiy I. Istoriiia Ukrainiskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia [History of the Ukrainian state of the twentieth century]. Kyiv: Ukrainskiy pysmennyk, 1993 413 s. 8. Narysy istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. U dvokh tomakh . Knyha persha / V. F. Verstiuk, V. I. Holovenko, T. S. Ostashko, V.F.Soldatenko, V. V.Skalskiy. Kyiv: Naukovo-vyrobnyche pidpriemstvo «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy», 2011. 390 s. 9. Ohienko I. Ukrainka kultura: Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu [Ukrainian Culture: A Brief History of the Cultural Life of the Ukrainian People]. Kyiv: Dovira, 1992. 41 s. 10. Petrovskiy V.V., Radchenko L.O., Semenenko V.I. Istoriiia Ukrainy: neuperedzhenyi pohliad: fakty. mify. Komentari [History of Ukraine: Impartial view: facts. myths comments]. Kh.: VD «ShKOLA», 2007. 592 s. 11. Ukrainka Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy u dvokh tomakh [Ukrainian Central Rada. Documents and materials in two volumes], Tom.I, 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 roku / upor.V.F.Verstiuk ta in. Kyiv: Naukova dumka, 1996. 586 s. 12. Ukrainka Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy u dvokh tomakh [Ukrainian Central Rada. Documents and materials in two volumes], Tom.II, 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. / upor.V.F.Verstiuk, O.D. Boiko ta in. Kyiv: Naukova dumka, 1997. 424 s. 13. Ulianovskiy V.I. Tserkva v Ukrainiskii Derzhavi 1917–1920 rr. doba Ukrainiskoi Tsentralnoi Rady [Church in the Ukrainian State in the 1917–1920 biennium of the Ukrainian Central Rada] / navch. posibnyk. Kyiv: Lybid, 1997. 200 s.

Nina Krylova

CENTRAL COUNCIL: FROM AN AUTONOMY TO INDEPENDENCE

In the conditions of the establishment of independent Ukraine, the development of a sovereign democratic state, special attention is paid to studying the experience of the state-building process at the beginning of the twentieth century. Of particular interest in this regard is the study of the experience of the state policy of the Ukrainian governments of 1917–1920 and, in particular, the work of the Central Council. An analysis of the activity of the Central Council gives an opportunity to evaluate (both positive and negative) experience of state building, preventing repetition of errors and miscalculations.

The author focuses on the analysis of objective and subjective factors that did not allow the Central Council Government to stay in power and build the Ukrainian Independent Republic.

In particular, attention is drawn to the lack of professional politicians with practical experience of state-building and the romantic faith of leaders of the Central Council in the inviolability of a federated relationship with Russia.

The author focuses on the interaction of the state and the church as a possible ally in the development of an independent state.

Key words: autonomy, government, Central Council, politics, political parties, national idea, state system.

УДК 281.96 (477) «1918/1921»

Юрій Гусєв, Тарас Пшеничний

ПРАВОСЛАВНЕ ВІЙСЬКОВЕ ДУХОВЕНСТВО В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1918–1921 РР.

Відзначення на державному рівні річниці української революції 1917–1921 рр. ставить перед науковцями завдання переосмислити її події, явища, процеси. За кожним з них стояли ті чи інші особи, які представляли різні суспільні інститути. Переважна більшість з них отримала вже належну оцінку та місце в історіографії, однак, очевидно, не усі. Найменш дослідженою проблемою українських визвольних змагань зазначеного періоду залишається вивчення функціонування капеланського руху в лавах української армії, який діяв при Українській Православній Церкві. Мета статті, власне і полягає у висвітленні діяльності священиків на фронтах, їх побуту та умов служіння. Вивчення цього сегменту в українській історії загалом, а в подіях столітньої давності зокрема, дозволить ширше усвідомити місце військових священиків в лавах сучасної української армії.

Реалії сучасних суспільно-політичних процесів є приводом для українського наукового середовища децю по-новому «зануритися» в оцінку минулого, зокрема, вийти за межі традиційного сприйняття подій і фактів. Більшість з них «мігрувала» з епохи в епоху, часто без належного наукового обґрунтування чи спростування. Це стосується й українських визвольних змагань, які розпочалися в 1917 р. і дали поштовх серйозним суспільним трансформаціям. За їх мілітарно-політичною складовою крилися значно серйозніші процеси, і вони відбувалися у людській свідомості. Далеко не останню роль у цьому відіграв церковно-релігійний чинник, який в більший чи менший мірі мав і має

вплив на волевиявлення народу та визначення його життєвих орієнтирів. Актуальність статті полягає, власне, у переосмисленні ролі православного духовенства у суспільно-політичних процесах 1917–1921 рр. крізь призму його інтегрованості в структури українського війська.

Ключові слова: військове духовенство, капелан, українська революція, Українська Православна Церква, українська армія.

Нестримний і неблаганний плин часу дистанціює суспільство від багатьох подій минулого. Кожен вчорашній день – це історія досягнень і втрат, героїзму та боротьби, зрештою – це урок для прийдешніх поколінь. Інколи дуже важко читати таку історію, розбиратися у ній, аналізувати події і осіб, якими вона наповнена і які її наповнювали. Однією з таких сторінок нашого минулого є події 1917–1921 рр., які вітчизняна історіографія вже давно назвала «Українською революцією» або «визвольними змаганнями», що стали спробою українців створити національну державу в часи Першої світової війни та повоєнну добу. З огляду столітньої ретроспективи термін «революція», мабуть, є найбільш вдалим, хоч і в ньому відчувається певний «нафталіновий присмак» і консервативний традиціоналізм у сприйнятті і розумінні минулого. Проте, для цієї публікації це немає майже ніякого значення.

Події, які переживає сьогодні український народ, дають змогу дещо по-іншому «зануритися» в оцінку минулого, зокрема, вийти за межі шаблонного сприйняття явищ і фактів. Це стосується й українських визвольних змагань, які розпочалися у 1917 р. і дали поштовх серйозним суспільним трансформаціям. За їх мілітарно-політичною складовою крилися значно серйозніші процеси, і вони відбувалися у людській свідомості. Далеко не останню роль у цьому відіграв церковно-релігійний чинник, який в більшій чи меншій мірі мав і має вплив на волевиявлення народу та визначення його життєвих орієнтирів.

Актуальність статті полягає, власне, у переосмисленні ролі православного духовенства у суспільно-політичних процесах 1917–1921 рр. крізь призму його інтегрованості в структури українського війська.

У вітчизняній історіографії є доволі таки чимало публікацій, у тому числі й монографічних досліджень, присвячених українським визвольним змаганням зазначеного періоду. Однак військовому капеланству тієї доби присвячено не так вже й багато уваги. Зокрема, слід відзначити роботи І. Нагаєвського [11], Д. Забзалюка [6], І. Шугальнової [21, с. 81–88], Р. Коханчука [8], написані у різні роки, однак у них автори здійснили спробу фундаментально показати феномен військового духовенства у лавах української армії в 1917–1921 рр. Окрім того, на проблему польового духовенства звертається увага у дослідженнях інших істориків, які висвітлювали її фрагментарно, або ж у контексті вивчення суспільно-політичних чи церковних процесів зазначеного періоду. Насамперед це роботи І. Крип'якевича та Б. Гнатевича [9], Б. Андрусишина [1–3], В. Марчука [10], В. Ульяновського [15–16] та ін.

Споминаючи події столітньої давнини, вітчизняні науковці, політики, представники різних науково-просвітніх організацій і загалом громадськість, намагалися і намагаються переосмислити уроки минулого. Події української революції 1917–1921 рр. є однією із тих сторінок вітчизняної історії, які в сучасних умовах хронічної суспільно-політичної кризи, що триває перманентно з 1991 р., гібридної війни на Сході України, переосмислюються та переоцінюються. У поле наукового зацікавлення дедалі частіше потрапляють малодосліджені аспекти цієї революції, серед яких і місце Української Православної Церкви (далі – УПЦ) у забезпеченні духовної та морально-психологічної опіки в лавах українських збройних формувань. Іншими словами, йдеться про функціонування інституту душпастирської опіки в один з періодів революції, а саме в 1919–1921 рр.

Кінець 1918 р. породив цілий цикл майбутніх систематичних трансформацій суспільно-політичного характеру. Вони, без перебільшення, зачепили усі суспільні інституції, у тому числі й Церкву. Так, наступний період в українському церковному житті розпочався внаслідок анонсування української державності у формі Українська Народна Республіка (далі – УНР), яку проголосила Директорія під головуванням Симона Петлюри. Діяв цей орган з 14 грудня 1918 р. – до 10 листопада 1920 р. Таким чином, Гетьманат П. Скоропадського відійшов у минуле, як і більшість ініціатив його уряду. Влада розпочала формувати власну парадигму державності. Нею ухвалено низку стратегічних законопроектів, спрямованих на розбудову української держави. Серед них був і закон про Українську Автокефальну Православну Церкву (далі – УАПЦ). 29 грудня 1918 р. на засіданні уряду Директорії розглядалося питання про Міністерство у справах релігій. Його обговорення ініціював голова Ради Народних Міністрів В. Чехівський. Дискутуючи над формуванням національного державного органу, який би займався церковними справами, учасниками зустрічі висунуто пропозицію про залишення в структурі уряду Міністерства ісповідань у формі Міністерства культів. Така пропозиція була підтримана і схвалена, а тимчасовим міністром призначено колишнього міністра ісповідань при Гетьманаті О. Лотоцького. Таким змінам відомий

український історик Б. Андрусишин дав наступну оцінку: «Незважаючи на те, що наприкінці 1918 р. до влади в Україні прийшли ті ж самі партії, які складали основу Центральної Ради, розуміння церковної справи значно змінилося» [3, с. 12]. Та попри це вчений також схильний вважати, що саме реалії часу змусили політичні кола Директорії переосмислити місце Церкви у боротьбі за державність [3, с. 12–13].

Дуже швидко УПЦ перетворилася в повноцінного суб'єкта подій. Зокрема, вдало проаналізований досвід минулого щодо її місця у суспільно-політичних процесах, став приводом до включення духовенства у лави українського війська. Основна мета, яку при цьому переслідувало керівництво Українського генерального військового штабу армії УНР, це створення при боєздатних військових корпусах структури, яка б «... забезпечувала релігійно-духовні потреби особового складу збройних сил» [7, с. 83–88]. У січні 1919 р. присутність священика в армії була офіційно затверджено. Вже під час кульмінаційного моменту в українсько-польській війні (січень-березень 1919 р.) генерал армії УНР М. Омелянович-Павленко позитивно відгукувався про значення польових священиків: «Роль українського священика у боротьбі проти поляків була дуже позитивною. Своєю службою, прикладом і промовами вони суперничали з політичними провідниками. Ворог відповідно оцінив заслуги наших панотців і, незважаючи на «сан», де тільки було можливо, катував їх. Отець Нижанківський і багато інших назавжди залишаться у вдячній пам'яті українців» [12, с. 143].

Інституалізація присутності священика у лавах українських військових формувань це процес, увінчаний як успіхами, так і труднощами. Перші полягали у тому, що, починаючи ще з 1917 р. вперше визначено роль і місце УПЦ в політичних трансформаціях загалом, і формування у ній інституту військового духовенства зокрема. На перший погляд, здавалося б, що це річ другорядна, і про це сьогодні пишуть окремі історики. Однак за цим стояли значно серйозніші справи, адже «п'ятою колоною» українського визвольного руху було проросійськи налаштоване духовенство, яке включене в інформаційну війну і вело її не на користь українського народу. Саме його проповіді, звернення, листи, послання окремих єпископів діяли негативно на морально-патріотичний дух військовослужбовців [13, с. 28–29].

Про необхідність підтримки війська, всіляко стимулювати його формацію, проводити належну інформаційно-просвітницьку кампанію у його лавах, знаходимо у меморандумі «До пана Голови Директорії й Головного Отамана Республіканських військ С. В. Петлюри» від імені Центрального комітету Української народної республіканської партії (грудень 1919 р.): «Без регулярного війська – не створити нам держави. Без війська не створити нас своєї незалежності. Його необхідно створити, але й охороняти, зміцнювати всіма засобами...» [5, с. 96]. Якщо у 1917 і навіть 1918 рр. участь церковного чинника у державних змаганнях відкидався, або ж він не був чітко визначеним, то з 1919 р. він став актуальним і почав набувати чітких рис. Залучення православного духовенства до душпастирської роботи в армії відображало зміни в інформаційно-гуманітарному забезпеченні війська. Дедалі частіше стала побутовати думка, що без широкої моральної бази побудованої на християнському світогляді вести конкурентоспроможну боротьбу з більшовиками не можливо. На її фундаменті будується патріотизм та «інстинкт» захисту Батьківщини [14, с. 21].

Перебіг подій 1919 р. серйозно вплинув атмосферу, яка склалася в армії і становище священиків у їхніх частинах. Насамперед, це пов'язувалося із переусвідомленням місця армії у державному будівництві та її патріотичній формації. Як відзначає сучасний дослідник Д. Забзалюк, вже у січні 1919 р. окрім юридичного визначення місця головного священика УНР у складі Церковного Синоду УПЦ створено і «... Головну управу військового духовенства, яка була складовою Генерального штабу армії УНР» [6, с. 66]. Внаслідок таких дій на облік УПЦ взято майже 30 польових духівників, які 15 січня 1919 р. офіційно приступили до служби у лавах армії [6, с. 66].

Однією із показових сторінок військового душпастирювання православних священиків у лавах армії УНР була участь у Першому зимовому поході (грудень 1919 – травень 1920 рр.). Серед багатьох капеланів особливо слід відзначити о. М. Маринича, прот. П. Пащевського, прот. В. Сукачіва [6, с. 70]. Доволі яскраві спогади про роль священиків у цій війні відзначав безпосередній її учасник М. Омелянович-Павленко. На сторінках спогадів він описав один із фрагментів просування українських військ «вглиб України» [12, с. 239]. Зокрема він відзначав, що «... По дорозі я зустрів також панотця Пащевського, що, завдяки щасливому випадкові, уникнув долі штабу Запорізької групи і тепер пішки йшов з колоною. Це була признака, бо панотець Пащевський тішився глибокими симпатіями і був від початку походу для Запорозжців, а потім і для всього війська, правдивим порадиником і отцем духовним» [12, с. 239].

У свою чергу М. Омелянович-Павленко відзначав, що глибока християнська свідомість, яку намагалися поширювати у війську священики, єднала різні полки та армії. Ось один із його спогадів про Різдво Христове 1920 р.: «На Уманщині, а також на Поділлі й Херсонщині, де в ту зиму

перебувала наша збройна сила – Армія УНР і Галицька Армія, під Святвечір було, напевно, чимало хатинок, в яких вояцтво й селяни рідними співами славили народження предвічного й злучали з цим свої надії на прийдешнє світле для України народження – на незалежне життя» [12, с. 251]. У присутності польового священика під час Зимового походу слід вбачати людину, яка на відміну від окремих політичних діячів, залишалась більш стійкою і вірною ідеї, яку на полі бою відстоювали українські збройні формування.

Однак, як писав сучасник тієї доби Д. Дорошенко, що через бурхливий розвиток подій уряд Директорії після грудня 1919 р. – травня 1920 р. змушений вдатися до міграцій, що, по суті, призвело до втрати ним політичного центру, а також спричинило хаос у різних урядових та неурядових структурах [4, с. 53–54]. Такий розвиток подій не міг не відобразитися й на виснаженому війною військовому духовенству, як і капеланському рухові загалом.

В архівних документах того часу знаходимо низку свідчень, що станом на 1921 р. капеланське служіння в українській армії опинилося у серйозній кризі. Передусім на це вказував побут польових священиків. Одним із прикладів цього був лист до міністра ісповідань від дивізійного священика 2-ї стрілецької Волинської дивізії, прот. В. Сукачіва. Останній пояснював: «Тяжкі обставини нашого життя вимагають дуже гострі питання: брак приладних помешкань для церков, відсутність багатьох церковних речей, богослужбових книг, ікон примушують нас миритися з цими недостачами і, по можливості, користуватися тим, що знаходиться під руками» [20, арк. 20]. Міністр ісповідань І. Огієнко, розуміючи труднощі служіння священика в армії, у пояснювальній записці щодо необхідності підтримки українського церковного руху відзначав: «Національний церковний рух на Україні дедалі набирає більшої та більшої сили.... Зараз назріло багато питань особливо із життя військових священиків, на які повинна звернутися пильна увага. Разом з тим треба упорядкувати духовну опіку над нашими інтернованими козаками» [18, арк. 13]. Загалом, питання українського військового духовенства, його побут та матеріальне забезпечення були кричущими. Взагалі не розроблено системи забезпечення родин священиків, які з різних причин опинилися без головного годувальника або ж він через хворобу чи поранення опинився поза службою. Було безліч звернень про важкий стан таких сімей від їх членів, а також різних урядових комісій. У одному із таких читаємо: «Комісія у справах Військового Духовенства просить Департамент Православної Церкви прийняти міри по наданню допомоги колишньому військовому духовенству» [17, арк. 33].

Необхідно розуміти, що загальний стан справ у капеланському служінні ані більшості політикам, ані самим єпископам, був достеменно невідомий. Доволі розхитана суспільно-політична ситуація цьому лише сприяла. А тому причиною появи таких та інших звернень були цілеспрямовані листи чи то начальника Генштабу військ чи іншого командування до Міністерства ісповідань із клопотанням включитися у підтримку духовенства. Інколи в бік останнього лунали закиди про нецільове використання ним виділених на військове духовенство коштів [17, арк. 33].

Зустрічаються численні звернення до Міністерства ісповідань від вдів убитих капеланів з проханням матеріальної допомоги. Ось одне з них: «До Міністерства Ісповідань надійшло прохання вдови вбитого священика с. Лісович, Таращанського повіту, Іларіона Баккалінського – Єлизавети Тимофіївни Баккалінської, про призначення їй з дітьми матеріальної допомоги» [17, арк. 149].

Інше, не менш гостре, питання у військовому душпастирюванні стосувалося матеріального забезпечення священика, що впливало на здійснення ним належних потреб. З цього приводу професор І. Огієнко у квітні 1921 р., уже не як міністр віросповідань УНР, а як член Ради Республік – вищого законодавчого органу влади УНР, що функціонував у польському місті Тарнів, відзначав: «Мені відомо про великі потреби військових церков: бракує чаш, антимінсів, риз, книжок...» [19, арк. 4–4 зв.]. У зверненні до Головного військового священика армії УНР він доволі емоційно писав: «Дбаючи про швидке задоволення цих церковних потреб прошу Вас ... зі свого боку взяти це на увагу і вжити відповідних заходів для скорішого задоволення цих невідкладних потреб, без чого церкви військові не можуть в належній мірі відповідати своєму великому і повному значенню, виховувати українського козака не тільки морально, але й національно. Щодо придбання антимінсів, то Вам належить вжити заходів і просити єпископа Кременецького Діонісія, щоб він допоміг війську українському в цій справі» [19, арк. 4–4 зв.].

Необхідно пам'ятати, що станом на 1921 р., коли уряд УНР, як і усі його структури, знаходився у стані кризи, польові священики залишалися наодинці із тими викликами, які їх спіткали. Власне, переважно лише зі згоди й підтримки єпископа, але аж ніяк не з боку Міністерства ісповідань, священик змушений був брати на себе усю відповідальність за служіння у військовій частині. Побут і життя таких польових священиків були неоднорідними і це залежало від багатьох чинників. Серед них можна виділити наступні: дивізія, у якій доводилося провадити службу; чисельність військовослужбовців; матеріальне забезпечення військових частин тощо. Загалом, станом на жовтень 1921 р. з рапорту дивізійного священика 2-ї стрілецької Волинської дивізії,

прот. В. Сукачіва до міністра ісповідань УНР знаходимо широкий спектр тих справ, із якими стикався священник в армії. Вони полягали, як у забезпеченні храмів свічками, так і просвітницькою роботою серед солдатів. Щодо останнього зустрічаємося із таким поясненням: «Працюючи в таборах по вихованню козаків в релігійно-національній ідеї, військові-пан-отці, на мою думку, зобов'язані дбати за тих, котрі мешкають за кордоном і на нашій Батьківщині. ... Пан-отець повинен оживляти свою парохію не тільки красою відправ, а й словом і словом живим. Тобі бажано було б прийти на допомогу тим пан-отцям, котрі не володіють даром слова і улаштувати збірник промов відповідних сучасному моменту і військовому життю» [20, арк. 20 зв. – 21].

Процес набору духовенства у лави військових духівників був, зазвичай, добровільним. Ідея захисту Батьківщини виходила з біблійних сцен про покликання до охорони рідного краю. Глибоке усвідомлення відповідальності перед майбутніми поколіннями за те, що відбувалося пробуджувало у багатьох священників бажання вступати у ряди української армії. Це мало свої позитивні наслідки, оскільки на цьому ґрунті формувався й авторитет польового священника. Це слугувало тому, що в лавах армії УНР у жовтні 1921 р., перед листопадним рейдом, було вкотре переоцінено роль і значення душпастиря у війську: «Становище військового пан-отця дуже мало з'ясоване. Військові штати передбачають всіх пан-отців Необхідно виробити досить обосновані штати духовенства, його управління, детально визначити обов'язки кожного ступеня управління. За зразок можна взяти штати військового духовенства за старі часи» [20, арк. 21]. Це свідчило, що в умовах суспільно-політичної нестабільності інститут військового духовенства при армії УНР не був маргінальною структурою, а органом, який відігравав свою стратегічно-важливу функцію.

Сьогодні, як і події столітньої давності, також змушує українське суспільство вдатися до оцінок реалій у ретроспективі минулого. В історії випадковостей не буває. Свідченням цьому є неоголошена війна на Сході України, яка за дивним збігом обставин, чинників, інформаційної пропаганди, поширенням і відстоюванням аморфних псевдоцінностей, популізм окремих політичних партій та осіб перегукується з подіями української революції 1917–1921 рр. Як і тоді, так і сьогодні, відбулося відродження, до цього невідомих, або ж ледь жевріючих суспільних інститутів, які показали, що в умовах війни їхня присутність на фронтах є вкрай необхідною. Такою інституцією було православне військово-духовенство. З короткого огляду впливає той незаперечний факт, що присутність священника в армії позитивно впливала на морально-психологічний і духовний стан воїна. Перебуваючи з ним пліч-опліч у бою, під час атаки або ж відступу, він скріплював серце солдата у вірі за що той змагається, які цінності відстоює на полі битви, за що, зрештою, готовий віддати життя.

Список використаних джерел

1. Андрусишин Б. Церква в Українській державі. Доба Центральної Ради. К., 1997. 200 с.
2. Андрусишин Б. Церква в Українській державі. Доба Гетьмана П. Скоропадського. К., 1997. 200 с.
3. Андрусишин Б. Церква в Українській державі. Доба Директорії УНР. К., 1997. 172 с.
4. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін: [б.в.], 1940. 69 с.
5. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції (1917–1923). Варшава: [б.в.], 1923. Т. 2. Кн. 5. 400 с.
6. Забзалюк Д.Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2012. 188 с.
7. Забзалюк Д. Є. Організація інституту військового духовенства армії Української Народної Республіки // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2008. № 42. С. 83–88.
8. Коханчук Р. М. Душпастирська опіка військових. К.: [б.в.] 2004. 221 с.
9. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська. Львів: Вид-во Ів.Тиктора, 1936. 568 с.
10. Марчук В. Церква. Духовність. Нація. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 460 с.
11. Нагаєвський І. Спогади польового духовника. Торонто: Вид-во Українська Книжка, 1985. 185 с.
12. Омельянович-Павленко М. Спогади командира (1917–1920): Документально-художнє видання / упоряд. М. Ковальчук. К.: Темпора, 2007. 608 с.
13. Рожко В. Є. відродження Української Православної церкви на Волині 1917–2006 рр. Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Волинська книга, 2007. 348 с.
14. Скоропадський Д. Державництво і патріотизм. Кіль: б.в., 1947. 31 с.
15. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Центральної Ради). К.: Либідь, 1997. 198 с.
16. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьмана Скоропадського). К.: Либідь, 1997. 320 с.
17. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1072. Оп. 1. Спр. 54. 226 арк.
18. ЦДАВО України. Ф. 1072. Оп. 2. Спр. 97. 77 арк.
19. Там само. Спр. 101. 105 арк.
20. Там само. Спр. 110. 46 арк.
21. Шугальова І. М. Організаційний устрій православного духовенства чорноморського флоту (1900–1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XVII. Запоріжжя, 2004. С. 81–88.

References

1. Andrusyshyn B. Tserkva v Ukrainskii derzhavi. Doba Tsentralnoi Rady [Church in the Ukrainian state. Day of the Central Council]. K., 1997. 200 s.
2. Andrusyshyn B. Tserkva v Ukrainskii derzhavi. Doba Hetmana P. Skoropadskoho [Church in the Ukrainian state. Day of Hetman P. Skoropadsky]. K., 1997. 200 s.
3. Andrusyshyn B. Tserkva v Ukrainskii derzhavi. Doba Dyrektorii UNR [Church in the Ukrainian state. The day of the Directory of the UPR]. K.,

1997. 172 s. 4. Doroshenko D. Pravoslavna Tserkva v mynulomu y suchasnomu zhytti ukrainskoho narodu [Orthodox Church in the past and present life of the Ukrainian people]. Berlin: [b.v.], 1940. 69 s. 5. Dotsenko O. Litopys ukrainskoi revoliutsii. Materiialy y dokumenty do istorii ukrainskoi revoliutsii (1917–1923) [Chronicle of the Ukrainian Revolution. Materials and documents for the history of the Ukrainian revolution (1917–1923)]. Varshava: [b.v.], 1923. T. 2. Kn. 5. 400 s. 6. Zabzaliuk D.Ie. Dushpastyrska sluzhba ukrainskykh viiskovykh formatsii pershoi polovyny XX st. [Pastoral service of the Ukrainian military formations of the first half of the twentieth century]: monohrafiia. Lviv: LvDUVS, 2012. 188 s. 7. Zabzaliuk D.Ie. Orhanizatsiia instytutu viiskovoho dukhovenstva armii Ukrainkoi Narodnoi Respubliky [Organization of the Institute of Military Clergy of the Army of the Ukrainian People's Republic]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav. 2008. № 42. S. 83–88. 8. Kokhanchuk R.M. Dushpastyrska opika viiskovykh [Pastoral guardianship of the military]. K.: [b.v.] 2004. 221 s. 9. Krypiakevych I., Hnatevych B. Istoriia Ukrainkoho viiska [History of the Ukrainian Army]. Lviv: Vyd-vo Iv.Tyktora, 1936. 568 s. 10. Marchuk V. Tserkva. Dukhovnist. Natsiia [Church. Spirituality. Nation]. Ivano-Frankivsk: Plai, 2004. 460 s. 11. Nahaievskiy I. Spohady polovoho dukhovnyka [Memories of the field priest]. Toronto: Vyd-vo Ukrainka Knyzhka, 1985. 185 s. 12. Omelianovych-Pavlenko M. Spohady komandrya (1917–1920) [Memoirs of the commander (1917–1920)]: Dokumentalno-khudozhnie vydannia / Uporiad. M. Kovalchuk. K.: Tempora, 2007. 608 s. 13. Rozhko V.Ie. vidrodzhennia Ukrainkoi Pravoslavnoi tserkvy na Volyni 1917–2006 rr. Istoryko-kraieznavchyi narys [Revival of the Ukrainian Orthodox Church in Volhynia, 1917–2006. Historical and ethnographic essay]. Lutsk: Volynska knyha, 2007. 348 s. 14. Skoropadskiy D. Derzhavnytstvo i patriotyzm [Statehood and patriotism]. Kil: b.v., 1947. 31 s. 15. Ulianovskiy V.I. Tserkva v Ukrainkii Derzhavi 1917–1920 rr. (Doba Tsentralnoi Rady) [Church in the Ukrainian State 1917–1920 (Day of the Central Council)]. K.: Lybid, 1997. 198 s. 16. Ulianovskiy V.I. Tserkva v Ukrainkii Derzhavi 1917–1920 rr. (Doba Hetmana Skoropadskoho) [The Church in the Ukrainian State 1917–1920 (Date of Hetman Skoropadsky)]. K.: Lybid, 1997. 320 s. 17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv derzhavnoi vlady i upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVOVU Ukrainy). F. 1072. Op.1. Spr. 54. 226 ark. 18. TsDAVOVU Ukrainy. F. 1072. Op.2. Spr. 97. 77 ark. 19. Ibid. Spr. 101. 105 ark. 20. Ibid. Spr. 110. 46 ark. 21. Shuhalova I.M. Orhanizatsiinyi ustroi pravoslavnoho dukhovenstva chornomorskoho flotu (1900–1920 rr.) [Organizational structure of the Orthodox clergy of the Black Sea Fleet (1900–1920)]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Vyp. XVII. Zaporizhzhia, 2004. S. 81–88.

Taras Pshenychnyy, Yuriy Gusev

ORTHODOX MILITARY CHAPLAINCY IN THE PERIOD UKRAINIAN REVOLUTION 1918–1921

The celebration at the state level of the anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is a chance for scholars to rethink events, phenomena and processes of the past. Behind them were people who represented various social institutions, groups of people, and so on. The overwhelming majority of them have already received an appropriate assessment and a place in historiography, but perhaps not all. The least investigated problem of the Ukrainian revolution of 1917–1921 is the study of the functioning of the Chaplaincy movement in the ranks of the Ukrainian Army, which arose in the Ukrainian Orthodox Church. In fact, the purpose of the article is to cover the activities of priests on the fronts, their lives and the conditions of service. The study of this segment in the history of Ukraine as a whole and the events of centuries-old, in particular, will allow to broaden the understanding of the place of military priests in the ranks of the modern Ukrainian army.

The reality of modern social and political processes is an occasion for the Ukrainian scientific community to take a somewhat new impulse to assess the past, in particular, to go beyond the traditional perception of events and facts. Most of them emigrated, often without proper scientific justification or refutation. This also applies to the Ukrainian liberation struggle, which began in the far 1917 and gave impetus to serious social transformations. For their militaristic political component, many of the serious processes that took place in the human mind were hidden. At the same time, a church-religious factor played a role, which influenced, to a greater or lesser extent, the will of the people and the definition of its vital landmarks. The urgency of the article is to rethink the role of the Orthodox clergy in the socio-political processes of 1917–1921 through the prism of its integration into the structures of the Ukrainian army.

Key words: military clergy, chaplain, Ukrainian revolution, Ukrainian Orthodox Church, Ukrainian Army.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 930.2+908

Андрій Красножон

ЗАСНУВАННЯ ОДЕСИ В ОСМАНЬСЬКОМУ ХАДЖИБЕЇ

З приєднанням у 1791 р. до Російської імперії Очаківської області, з чотирьох запланованих тут до розбудови районів, лише один був обраний для створення головного портового центру: колишнє османське містечко Хаджибей з 1792 р. інтенсивно розбудовується у велике місто за лічені роки, згодом перейменоване незабаром на Одесу (січень 1795 р.). Початковий етап його розвитку в першій третині XIX ст. супроводжувався формуванням адміністративного міфу про день «заснування» «нового» російського міста Хаджибею (пізніше Одеси) 22 серпня 1794 р., без врахування його історії турецького періоду. Ця дата зародження Одеси вперше заявлена професійним істориком А. Скальковським у 1837 р. Однак його версія обґрунтована настільки хибно, що не знайшла підтримки серед колег у дореволюційній історіографії. Всезагальне наукове визнання «дати заснування» за апріорним принципом відбулося лише у радянській історіографії.

Ключові слова: Хаджибей, Одеса, А. Скальковський, російсько-турецькі війни.

Відвоювання у Османської імперії в 1791 р. земель Буго-Дністровського межиріччя викликало появу, мабуть, першої ідеологічної концепції освоєння краю російською владою. Одним із найбільш показових прикладів тому є формування в першій третині XIX ст. лояльної «наукової» версії заснування Одеси. Активній фазі колонізації краю передувало складання двох звітів 1792 р. (Ф. Деволана та В. Каховського) з докладним описом ресурсної бази регіону (наявність і обсяги прісної води, річкові комунікації, найближчі райони доставки будівельного лісу, паливо для опалювання, будівельний камінь тощо) [1, с. 74–191; 2, с. 18; 3, с. 146]. Надана інформація істотно вплинула на рішення будувати головний порт (нині Одеса) у колишньому турецькому Хаджибеї. Російська влада передусім започаткувала в регіоні будівництво чотирьох бастионних фортець вже на початку того ж року, чи не найпотужнішими з яких були хаджибейські укріплення [4, с. 8].

Російський Хаджибей швидко перетворюється на великий чорноморський портовий центр міжнародної торгівлі, який можна порівняти за масштабом та регіональною значущістю із середньовічним Білгородом XV ст. Ресурси (людські та матеріальні), доставлені за сотні кілометрів на будівництво фортеці, міста та порту в Хаджибеї – відмінна риса дій нової влади у провінційному старому містечку. Османи хоч і планували дещо подібне за масштабом у 1760-х рр., але так і не спромоглися ці плани виконати [5, с. 231; 6, с. 167].

Вклавши ресурси в інфраструктуру завойованого приморського містечка з гаванню, російська влада із деяким запізненням розпочинає формулювати новий ідеологічний погляд на історію краю, що в цілому можна розглядати через призму адміністративного міфу про заснування Одеси. Його розробників навіть не бентежив такий парадокс, як існування фортеці та містечка Хаджибей, взятих штурмом у 1789 р. Й. Дерибасом за кілька років до заснування в ньому Одеси (22 серпня 1794 р.), назва якої ще не існувала. До січня 1795 р. нове місто все ще носило стару назву – Гаджибей. У новій концепції Й. Дерибасу виділена роль зв'язної ланки – особи, «яка перетворилась з підкорювача Гаджибея, на його фундатора» [7, с. 214].

Через 40 років після декларованого «заснування» міста набула своє офіційне оформлення концепція його «дня народження» [8, с. 36–37], передумови чого закладено ще у 1799 р. колезьким радником П. Сумароковим у записках «Подорожі...» (1799 р.). На тлі досить стриманого опису Херсону та Миколаєва, автор імпонує Одесі. Показовими є наведені слова начальника Очаківського карантину: «з появою Одеси кораблі до наших берегів вже не пристають». Мандрівник дивується відбудованим містом: «чи не Цирцея створила Одесу силою чарівництва?» [7, с. 202, 212].

Перша об'ємна історія Новоросійського краю з окремим описом сюжету із «заснуванням Одеси» виходить з друку у 1821 р. з-під пера Шарля Жозефа Патисье, маркіза де Кастельно. Правда, у Парижі. Кастельно, друг губернатора краю Армана де Рішельє, докладно розповідає про участь Й. Дерибаса в штурмі Хаджибею та подальше будівництва міста і порту [9, р. 9–11].

Вперше Й. Дерибас безпосередньо названий засновником Одеси П. Морозовим, автором ґрунтовної статті «Історичний погляд на Одесу», надрукованої у 1831 р. Там же автор вперше заявляє про день народження міста: 27 травня 1794 р. «коли був підписаний рескрипт на ім'я віце-адмірала Дерибаса про заснування на цьому місці міста» [10, с. 13–14]. Насправді у рескрипті

немає фраз про заснування міста, тільки про розбудову інфраструктури в уже існуючому «Гаджибеї».

Через шість років ця концепція отримує своє завершення у праці «Перше тридцятиріччя Одеси», авторства А. Скальковського. Ним виводиться новий варіант дати заснування міста – 22 серпня 1794 р, остаточно закріплений владою під час офіційного святкування 55-го дня народження Одеси у 1849 р. [11, с. 9]. Ця дата закріпилася в історіографії до цього часу.

Книга А. Скальковського підготовлена й опублікована під патронатом генерал-губернатора М. Воронцова при узгодженні з Миколою І. У її змісті присутні явні алогізми, що вказує на спробу пристосування фактів до вигадки: «Від заснування Одеси до смерті Імператриці Катерини II: з 1793 по кінець 1796 рр.» (гл. I) (хіба задекларована дата «заснування» є 1793 р.?). Інше в заголовку розділу: «Від заснування Одеси, тобто з 1793 (1794) р.» [8, с. 25].

Незважаючи на те, що (за А. Скальковським) митрополит Гавриїл нібито провів «першу борозну для фундаментів міських будівель в день 22 серпня, який був першим днем життя міста Одеси» [8, с. 36], п'ять наступних місяців ця назва у топонімічній номенклатурі насправді була відсутня. Усі офіційні накази, розпорядження, рескрипти, імператорське затвердження плану забудови [13], видача відкритих листів на володіння квартальними ділянками [14, с. 590–594] – у всій цій базовій містобудівельній початковій документації весняно-літнього періоду 1794 р. зазначено тільки турецьку назву старого «Хаджибея», який фігурує у джерелах як пункт, населений ще з 1680-х рр. [5, с. 231], й до переходу під російське правління [1, с. 165; 15, с. 32].

Тому не дивно, що навіть А. Скальковський заплутався у створеній ним же головоломці, стверджуючи, що в ювілейному виданні 1889 р. ніби митрополит Гавриїл в присутності Й. Дерибаса 22 серпня 1794 г. «освятив заснування міста Хаджибея» (виділено мною – А. К.) [12, с. 36].

Не знали, як вийти з цього «утруднення» й автори «Історичного нарису Одеси до сторічного ювілею з дня завоювання». У ньому сказано, що «27 травня 1794 р. Катерина підписала два укази: про найменування Гаджибея містом, і про створення в ньому гавані» [16, с. 9] (виділено мною – А. К.). У примітці до цього твердження автори роблять чудову обмовку: «22 серпня 1794 р., в день коронації імператора Миколи I, який прибув до Одеси, митрополит Гавриїл освятив закладку Собору, Грецької і Катерининської церков». Навряд чи авторський колектив зібрався переконати читача у тому, що Миколу I коронували за два роки до його народження. Однак мимовільна екстраполяція реальної дати тезоіменитства імператора (22. 08. 1826 р.), на день заснування Одеси, демонструє авторський варіант відповіді на питання: чому А. Скальковським упродовж роботи над книгою, обрана саме така дата заснування міста, а не будь-яка інша? Показово, що автори «Історичних нарисів» старанно уникають точного формулювання: «заснування міста». Йдеться лише про перейменування й освячення церков.

Дореволюційні історики Одеси в цілому не приймають офіційну версію А. Скальковського*. Майже однотайно вони або обходять цю тему, або апелюють до альтернативної події в історії міста, що дійсно мала місце в цей день – початок будівництва порту [17, с. 349]†.

Словник Брокгауза та Ефрона у статті, присвяченій Одесі, вважає за краще промовчати про дату заснування міста [18, с. 726]. Цю тему також обходить в своїй краєзнавчій книзі історик Д. Атлас [19]. Навіть в офіційному 600-сторінковому ювілейному виданні про історію Одеси, присвяченому її сторіччю, колектив авторів не наважився безпосередньо вказати дату народження міста. Здавалося б – це найважливіший період в історії міста, але йому присвячена тільки сторінка. Підсумок сформульований вкрай дипломатично: «день 22 серпня до цих пір вважається (виділено мною – А. К.) першим днем життя Одеси, хоча в цей день розпочато роботи власне тільки по портовим спорудам» [20, с. 15].

З дореволюційних істориків версію про день народження міста піддав критиці лише В. Надлер. «Розповідь Скальковського, – зауважував професор, – не підтверджується ніякими сучасними свідченнями ні офіційного, ні приватного характеру [...]. Скальковський має вельми похвальний звичай підтверджувати всі скільки-небудь видатні дані своєї книги посиланням на свої джерела,

* Під кінець життя, так і не отримавши очікуваного визнання колег в цій темі, А. Скальковський дозволяє собі нагадати, що ця праця була першою з історії Одеси. На той час перспективний молодий чиновник вже 9 років як очолював Статистичний комітет в Одесі. Наприкінці життя він все частіше поводився як «генерал від науки», то називаючи самого себе «найстарішим літописцем Одеси», то посилаючись, при згадках історичних документів, на власні праці (замість архіву), піклуючись про індекс цитування [12, с. 4, 5, 13].

† Іноді спроба слідувати в руслі офіційної версії заснування Одеси приводила до кумедних формулювань. Так, К. Смолянінов пише: «Першим російським купцем, що оселився в Гаджибеї, був орловський купець Іван Ліфінцев. Він прибув туди у 1792 р., збудував будинок, лавки і торгував *ще до заснування міста*» (виділено мною – А. К.) [17, с. 351, прим. 20].

переважно на документи офіційні. Й тільки для цієї своєї розповіді він робить відступ від своєї звички і жодним словом не згадує про своє джерело [...]. Про яку першу борозну для фундаментів будівель каже Скальковський? Проведення такої борозни не практикувалося при заснуванні міст при Катерині [...]. Справа зовсім не йшла про заснування міста, адже воно вже існувало, отже, існували й міські будівлі [...]. Перші церкви виникли в Одесі у 1795 році, а не в 1794 р. « [...], і так далі.

В. Надлер стверджує, що «митрополит Гавриїл ніяк не міг урочисто закладати перші храми в Одесі 22 серпня 1794 р., бо сам про створення міста дізнався лише 25 липня 1795 р. [...]. У 1794 р. в Хаджибей не відбувалося жодної урочистої закладки нового міста, отже, день 22 серпня має значення лише в тому, що була закінчена заготівля матеріалів для портових споруд і розпочато самі роботи, причому, наскільки можемо судити з офіційних документів, не відбувалося жодної урочистості» [21, с. 21–23].

Потрібно було 80 років, щоб версія А. Скальковського знайшла своїх adeptів серед істориків Одеси, з легкої руки журналіста, внучатого племінника «засновника», О. Дерибаса [11, с. 7–8]. Радянська історіографія дату прийняла без особливих застережень, зі спробами призначити наприкінці сталінської епохи засновником міста О. Суворова, замість іноземців Й. Дерибаса та ф. Деволана [3, с. 148].

У 1995 р. зроблено унікальну археологічну знахідку при розкопках на Театральній площі в Одесі – закладну траншею під фундаментами будинку Г. Волконського. У руслі загальноприйнятої версії А. Скальковського комплекс артефактів інтерпретовано як залишки так званого «Обряду заснування Одеси». Висловлена дослідниками ідея щодо споруди, як «першого будинку Одеси» [22, с. 447], базується не тільки на факті виявлення траншеї з матеріалами святкування якоїсь події (закладена під фундамент монета, розбиті келихи тощо), але й на переконанні, що Г. Волконський був «першим з тих, хто отримав Відкритий лист» [24] на свою ділянку 19 серпня 1794 г. (ділянка № 20, III квартал) [14, с. 590–591; 17, с. 350].

Насправді, першим у російському Хаджибей отримав документ на право володіння цілим кварталом № I мав Й. Дерибас (ділянка, що є крайньою та найближчою до порту, яким він керував) [14, с. 590]. І лише «слідом за ним почали розбирати місця інші особи, першим з яких» був князь Г. С. Волконський (виділено мною – А. К.) [17, с. 350]. «Відкритий лист» видавався владою на володіння земельною ділянкою, а не на будівництво споруд. Тому на багатьох оформлених в серпні-вересні ділянках домоволодіння вже давно стояли.

Це впливає з плану міста Хаджибей авторства Й. Деволана, серпня 1794 р. (що був затверджений Катериною II не пізніше 19 числа) із нанесеною поквартальним поділом ділянок (рис. 1). На ньому відзначені контури більш ніж 40 приватних будинків, вже збудованих, або тих, що знаходяться в процесі будівництва [13]. Одним з них був будинок купця Портнова, збудований ще в 1793 р. на розі вул. Дерибасівської та Рішельєвської, на непарній стороні [25, с. 346–347]. При створенні схеми квартального поділу, розтягнутий на 15 м, будинок припав на межу двох сусідніх місць: № 61–62 в кварталі VIII [14, с. 591–592].

«Існуючі будівлі» (на час створення плану) Й. Деволан відзначав на ньому літерою F. Таких в межах квартальної мережі налічується до 10 одиниць. Інші – «будови, що очікуються», тобто будуються (їх кілька десятків). Такою літерою відзначений один з будинків Портнова, а також дві будови на 20-й ділянці Г. Волконського у III кварталі. Одна з будівель – прямокутна, розгорнута торцем у відношенні до вул. Ланжеронівській. Ймовірно, це і є «будинок паші» Хаджибею, що побачив П. Сумароков на дворі будинку Г. Волконського у 1799 р. [7, с. 212–213].

Основне домоволодіння – це кутова будівля (що розташовується на місці проведених розкопок). Вона напевно ще не добудована, але вже давно з фундаментом та стінами, отже – заснована задовго до 19 серпня, коли йому був виданий відкритий лист на цю ділянку. Пізніше, ніж розпочалася офіційна видача місць, погодження цього серпневого плану з поділом та позначеними будівлями відбутися не могло. Таким чином, в основу будинку Г. Волконського не міг бути «закладений перший камінь Одеси» та п'ятак в ході «ритуального заснування міста 22 серпня 1794 р.», як хотілося б думати [22, с. 447].

Чорнові начерки плану Гаджибею авторства Ф. Деволана з квартальною мережею відомі вже з 1793 р. [27; 28, с. 137], а то й з 1792 р. [4, с. 9]. Процес доопрацювання, узгодження й найвищого затвердження плану міг зайняти рік. Це пояснює те, чому ранні домоволодіння точно вписані в затверджену офіційно пізніше, лише в серпні 1794 р., квартальну мережу. Межі передбачуваних кварталів могли бути відомі забудовникам вже на попередній стадії розроблення плану, тому будинки, зведені у їх межах, начорно вже намічені інженером.

Таким чином, з приєднанням у 1791 р. до Російської імперії Очаківської області, з чотирьох запланованих тут до розбудови районів лише один був обраний для створення головного портового центру: колишнє османське містечко Хаджибей з 1792 р. інтенсивно розбудовується у

велике місто за лічені роки, перейменоване незабаром на Одесу (січень 1795 р.). Початковий етап його розвитку в першій третині XIX ст. супроводжувався формуванням адміністративного міфу про день «заснування» «нового» російського міста Хаджибею (пізніше Одеси) 22 серпня 1794 р., без врахування його історії турецького періоду. Ця дата зародження Одеси вперше заявлена професійним істориком А. Скальковським у 1837 р. Але його версія обґрунтована настільки хибно, що не знайшла підтримки серед колег у дореволюційній історіографії. Всезагальне наукове визнання «дати заснування» за апріорним принципом відбулося лише у радянській історіографії.

Список використаних джерел

1. Де-Волан Ф. П. Описание земли Едисан // Наследие Ф. П. Деволана. Одесса, 2002. 250 с.
2. Павлюк Н. П., Глеб-Кошанская Т. Н. Слово о Де-Волане // Наследие Ф. П. Де-Волана. Одесса, 2002. 250 с.
3. Петрунь Ф. Е. Первые русские карты окрестностей нынешней Одессы и их физико-географическое содержание // Труды Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. Одесса, 1955. Т. 145. Вып. 3. С. 141–149.
4. Деволан Ж. Ф. Очерк моей службы в России (1787–1811 гг.). Одесса, 1999. 136 с.
5. Серета О. Г. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса: Астропринт, 2015. 312 с.
6. Сапожников И. В. Первая картография Хаджибея-Одессы: работы И. И. Исленьева 1766 года // Scriptorium nostrum. Херсон, 2017. № 2 (8). С. 161–177.
7. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. Москва, 1800. 238 с.
8. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793–1823). Одесса, 1837. 296 с.
9. Castelnau G. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie. Т. III. Paris, 1827. 341 p.
10. Морозов П. Исторический взгляд на Одессу // Одесский альманах на 1831-й год. Одесса: Городская типография, 1831. С. 1–49.
11. Дерибас А. М. Старая Одесса (исторические очерки и воспоминания). Одесса, 1990. 378 с.
12. Скальковский А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея (1764–1797 гг.). Одесса, 1889. 38 с.
13. РГВИА. Ф. 349. Оп. 27. Ч.1. Д.98.
14. Застроение города Гаджибея, теперь Одессы в 1794 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 3. Одесса, 1853. С. 590–594.
15. Боровой С. Я. Хаджибей в 60-е гг. XVIII ст. // Записки Одесского археологического общества. Т. 2(35). Одесса, 1967. С. 130–136.
16. Исторический очерк Одессы к столетнему юбилею со дня завоевания. Одесса, 1889. 52 с.
17. Смолянинов К. История Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 3. Одесса, 1853. С. 338–432.
18. Мурашкинцев А. А., Рудаков В. Е. Одесса // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 21 а. СПб, 1897. С. 726–730.
19. Атлас Д. Г. Одесса – ее друзья и недруги. Одесса: Ласми, 1992. 208 с.
20. Одесса. 1794–1894 гг. Вып. 1. Одесса, 1894. 560 с.
21. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса, 1893. 102 с.
22. Добролюбовский А.О. Одесса: археология имени // Stratum plus. № 5. Кишинев, 1999. С. 445–464.
23. Красножон А.В. «Обряд Основания Одессы»: критический анализ // Південний захід. Одесіка. Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 22. Одеса: Друкарський дім, 2017. С. 69–84.
24. Губарь О. И. «Колыбель Одессы» // Одесский университет. Одесса, 21.12.1995.
25. Гончарук Т.Г. Історія Хаджибея в документах. Одеса: Астро-Принт, 2000. С. 370.
26. Яковлев В.А. К истории заселения Хаджибея (1789–1795): к столетию завоевания Хаджибея. Одесса, 1889. 58 с.
27. План проектов устройства порта в Хаджибее. Ф. Деволан. 1793 г. // Одеський історико-краєзнавчий музей. Ф. К-596.
28. Красножон А. В. К проблеме локализации Хаджибейского замка // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. № 15. Одеса, 2016. С. 132–141.

References

1. De-Volan F. P. Opisanie zemli Edisan [Land Description of Edisan]. Nasledie F. P. Devolana. Odessa, 2002. 250 s.
2. Pavlyuk N. P., Gleb-Koshanskaya T. N. Slovo o De-Volane [The word about De Volan]. Nasledie F. P. De-Volana. Odessa, 2002. 250 s.
3. Petrun' F. E. Pervye russkie karty okrestnostei nyneshnei Odessy i ikh fiziko-geograficheskoe sodержanie [The first Russian maps of the neighborhoods of the present-day Odessa and their physical and geographical content]. Trudy Odesskogo gosudarstvennogo universiteta im. I. I. Mechnikova. Odessa, 1955. T. 145. Vyp. 3. S. 141–149.
4. Devolan Zh. F. Oчерk moei sluzhby v Rossii (1787–1811 gg.) [The Essay on My Service in Russia (1787–1811)]. Odessa, 1999. 136 s.
5. Sereda O. G. Osmans'ko-ukrayins'ke stepove porubizhzhya v osmans'ko-turets'kykh dzherelakh XVIII st. [Osman-Ukrainian steppe digestion in the Ottoman-Turkish sources of the XVIII century]. Odesa: Astroprint, 2015. 312 s.
6. Sapozhnikov I. V. Pervaya kartografiya Khadzhibeya-Odessy: raboty I. I. Islen'eva 1766 goda [The first cartography of Khadzhibey-Odessa: works by I. I. Islennyev in 1766]. Scriptorium nostrum. Kherson, 2017. № 2 (8). S. 161–177.
7. Sumarokov P. Puteshestvie po vsemu Krymu i Bessarabii v 1799 godu [Travel all over the Crimea and Bessarabia in 1799]. Moskva, 1800. 238 s.
8. Skal'kovskii A. Pervoe tridsatiletie istorii goroda Odessy (1793–1823) [The first thirty years of the history of Odessa (1793–1823)]. Odessa, 1837. 296 s.
9. Castelnau G. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie. Т. III. Paris, 1827. 341 p.
10. Morozov P. Istoricheskii vzglyad na Odessu [Historical view of Odessa]. Odesskii al'manakh na 1831-i god. Odessa: Gorodskaya tipografiya, 1831. S. 1–49.
11. Deribas A. M. Staraya Odessa (istoricheskie oчерki i vospominaniya) [Old Odessa (historical essays and memoirs)]. Odessa, 1990. 378 s.
12. Skal'kovskii A. Admiral De-Ribas i zavoevanie Khadzhibeya (1764–1797 gg.) [Admiral De-Ribas and conquest of Khadzhibey (1764–1797)]. Odessa, 1889. 38 s.
13. RGVIA. F. 349. Op. 27. Ch.1. D.98.
14. Zastroenie goroda Gadzhibeya, teper' Odessy v 1794 g. [Construction of the city of Hajibey, now Odessa in 1794]. ZOOID. Т. 3. Odessa, 1853. S. 590–594.
15. Borovoi S. Ya. Khadzhibei v 60-e gg. XVIII st. [Khadzhibey in the 60's. XVIII century]. Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva. Т. 2 (35). Odessa, 1967. S. 130–136.
16. Istoricheskii oчерk Odessy k stoletnemu yubileyu so dnya zavoevaniya [Historical sketch of Odessa to the centennial anniversary from the date of conquest]. Odessa, 1889. 52 s.

17. Smolyaninov K. Istoriya Odessy [History of Odessa]. ZOOID. T 3. Odessa, 1853. S. 338–432. 18. Murashkintsev A. A., Rudakov V. E. Odessa [Odessa]. Entsiklopedicheskii slovar' Brokgauza i Efrona. T. 21a. SPb, 1897. S. 726–730. 19. Atlas D. G. Odessa – ee druz'ya i nedrugi [Odessa – her friends and enemies]. Odessa: Lasmi, 1992. 208 s. 20. Odessa. 1794–1894 gg. [Odessa. 1794–1894]. Vyp. 1. Odessa, 1894. 560 s. 21. Nadler V. K. Odessa v pervye epokhi ee sushchestvovaniya [Odessa in the first epoch of its existence]. Odessa, 1893. 102 s. 22. Dobrolyubskii A.O. Odessa: arkheologiya imeni [Odessa: archeology of the name]. Stratum plus. № 5. Kishinev, 1999. S. 445–464. 23. Krasnozhon A.V. «Obryad Osnovaniya Odessy»: kriticheskii analiz [«Rite of Odessa Foundation»: Critical Analysis]. Pivdennii zakhid. Odesika. Istoriko-krayeznavchyy al'manakh. Vip. 22. Odesa: Drukars'kii dim, 2017. S. 69–84. 24. Gubar' O. I. «Kolybel' Odessy» [«The Cradle of Odessa»]. Odesskii universitet. Odessa, 21.12.1995. 25. Goncharuk T.G. Istoriya Khadzhibeya v dokumentakh [History of Khadzhibey in documents]. Odesa: Astro-Print, 2000. S. 370. 26. Yakovlev V.A. K istorii zaseleniya Khadzhibeya (1789–1795): k stoletiyu zavoevaniya Khadzhibeya [To the history of Khadzhibay's settlement (1789–1795): to the centenary of Hadzhibey's conquest]. Odessa, 1889. 58 s. 27. «Plan proektov ustroistva porta v Khadzhibee. F. Devolan. 1793 g.» OIKM. F. №. K-596. 28. Krasnozhon A.V. K probleme lokalizatsii Khadzhibeiskogo zamka [On the problem of the localization of Hadzhibey castle]. Visnik odes'kogo istoriko-krayeznavchogo muzeyu. № 15. Odesa, 2016. S. 132–141.

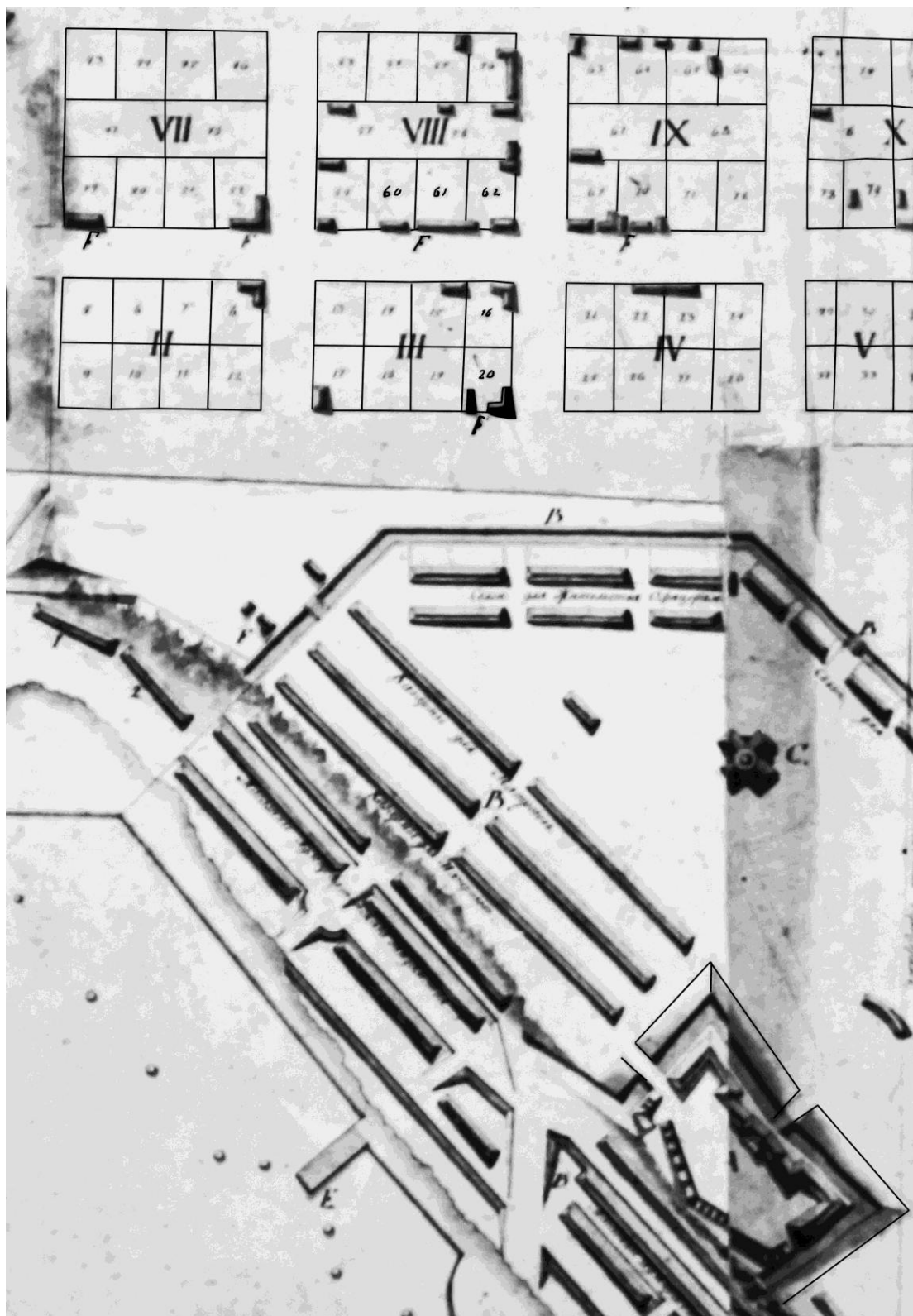
Andriy Krasnozhon

THE FOUNDATION OF ODESSA IN THE OTTOMAN HADJIBEY

With the accession of the Ochakov Region to the Russian Empire in 1791-th, of the four districts, which planned for town-planning development, was only one chosen to create the main port center: the former Ottoman town Hadjibey from the 1792-th intensively developed into a major city for a few years, that was renamed soon to Odessa (January 1795). The initial stage of its development in the first third of the XIX century was accompanied by the formation of an administrative myth about the day of the «founding» of the «new» Russian city of Hadjibey (later Odessa) on August 22, 1794-th, without taking its history of the Turkish period. This date of the birth of Odessa was first announced by the professional historian A. Skalkovsky in 1837. But his version is poorly grounded, that did not find support among colleagues in pre-revolutionary historiography. The general scientific recognition of the «date of foundation» according to the a priori principle, took place only in Soviet historiography.

Key words: Khadzhibey, Odessa, Skalkovsky, Russian-Turkish war.

Рис 1. Фрагмент «Плану Гаджибея» Й. Деволана з нумерацією кварталних ділянок (Серпень 1794 р.)



УДК 339.37:355.312(477.65) «16»

Сергій Дідик

РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ НА ТЕРИТОРІЇ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ (1753–1764 РР.)

Мета цієї публікації – проаналізувати розвиток торгівлі упродовж 1753–1764 рр. на території Новослобідського козацького полку. Автор намагається дослідити торгівельну діяльність мешканців Новослобідського козацького полку та оцінити їх внесок у розвиток цієї галузі господарювання на півдні України.

Новослобідський полк – козацьке формування, яке проіснувало 11 років (1753–1764 рр.) на Правобережній Україні, на частині території «Задніпровських місць». Населення зробило вагомий внесок у економічне освоєння території Південної України.

Торгівельна діяльність населення Новослобідського полку сприяла залученню південноукраїнських територій у транзитну торгівлю з європейськими країнами. Варто констатувати, що торгівельна діяльність мешканців Новослобідського полку підпорядковувалася загальноросійським інтересам, а його територія в подальшому стала складовою частиною загальноросійського ринку.

Ключові слова: торгівля, південь України, Новослобідський козацький полк, купці-старообрядники, фортеця Св. Єлисавети.

У XVIII ст. розпочинається інтенсивне освоєння степової України, яке супроводжувалося колонізаційними процесами і господарським освоєнням територій. Невід'ємним елементом господарського освоєння була торгівля.

Мета цієї публікації – проаналізувати розвиток торгівлі у 1753–1764 рр. на території Новослобідського козацького полку. Автор намагається дослідити торгівельну діяльність мешканців Новослобідського козацького полку та оцінити їх внесок у розвиток цієї галузі господарювання на півдні України.

Новослобідський полк – козацьке формування, яке проіснувало 11 років (1753–1764 рр.) на Правобережній Україні, на частині території «Задніпровських місць». У 1764 р. і зв'язку з кардинальними адміністративними реформами на півдні України, Новослобідський козацький полк і сусідня Нова Сербія були об'єднані у Новоросійську губернію (1764–1783 рр.). Незважаючи на нетривалий час існування полку, його населення зробило вагомий внесок в економічне освоєння території південної України.

Згаданій проблемі приділено недостатньо уваги у історичній науці. Свого часу у своїх працях цієї проблеми торкалися А. Скальковський [1, с. 212–213], К. Соколов [2, с. 388], О. Шмідт [3, с. 33], В. Ястребов [4, с. 673–674; 5, с. 578], С. Шамрай [6, с. 285], Н. Полонська-Василенко [7, арк. 111, 215], М. Тищенко [8, с. 52], О. Посунько [9, с. 65]. Більшість згаданих дослідників не загострювали увагу на торгівельній діяльності саме мешканців Новослобідського козацького полку, а висвітлювали це питання у контексті загальних проблем.

Особливої уваги заслуговує стаття А. Баранніка «Від протистояння до співпраці: торговельні відносини між запоріжжям і Новослобідським козацьким полком (1753–1764 рр.)». Дослідник аналізуючи відносини між запорожцями і новослободжанами, здійснює спробу обрахунку товарообігу між Запоріжжям і Новослобідським полком [10, с. 7–12].

Спираючись на досягнення попередників та на архівні матеріали «Архіву фортеці Св. Єлисавети» [11], спробуємо у комплексі розглянути торгівлю на території Новослобідського полку та оцінимо торгівельний промисел мешканців полку як на його території, так і поза його межами.

Новослобідський козацький полк в силу свого вигідного географічного положення займав важливе місце в торгівлі на півдні України. На сході полк межував з Гетьманщиною, на півночі – з Новою Сербією, на півдні – із Запоріжжям, на заході – з підпольськими українськими територіями, а на південному заході з турецько-татарськими володіннями. Саме з цими територіями новослобідське населення мало тісні торгівельні зв'язки. Фортеця Св. Єлисавети (пізніше місто Єлисаветград) лежала на перетині шляхів (в тому числі й торгівельних) з Чорноморського узбережжя на Гетьманщину і підпольську Україну. До заснування таких міст, як Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветинська фортеця була чи не єдиним торгівельним пунктом на півдні України.

Про важливе місце Новослобідського і Новосербського поселення в торговельному плані і про зручність їх розташування свідчить той факт, що у 1755 р. на території Новослобідського полку були відкриті митниці у слободах Добрянці і Злинці [8, с. 52; 12, арк. 1–5; 13, арк. 1–2 а]. Також додатково була відкрита митниця в самій фортеці Св. Єлизавети [14, с. 481–482].

У Новослобідському полку, як і в сусідній Новій Сербії, податкові пільги і привілеї стимулювали розвиток торгівлі. У травні 1760 р. уряд видав указ, за яким коні і харчові припаси, привезені із Гетьманщини у Нову Сербію і Новослобідський полк, звільнялися від сплати мита. Козаки і старшина полку отримали право на безмитну торгівлю зі слобідськими полками [15, арк. 33; 16, с. 475–476].

Населення Новослобідського полку їздило торгувати далеко за межі території полку. Це можна з'ясувати, ознайомившись зі справами про видачу паспортів мешканцям Новослобідського полку в фонді фортеці Св. Єлизавети [17, арк. 1–50]. Паспорти видавалися козакам, підпомічникам, «обивателям» для від'їзду «в Польську область», «в Малоросію», в запорізькі володіння [18, арк. 1; 19, арк. 2; 20, арк. 14; 21, арк. 16]. Своє бажання отримати паспорт для від'їзду більшість мешканців аргументувала тим, що вони їдуть «за купеческим промыслом», тобто торгувати за кордон. Так, у грудні 1763 р. відставний сотник Сіренко просив видати паспорт для від'їзду на Запоріжжя, в Гетьманщину, «в турецькі і польські місця» для «торгового промысла» [22, арк. 27]. У грудні цього ж року козак слободи Інгульської просив видати паспорт, оскільки він хотів їхати «в польські місця» для продажу риби [23, арк. 30].

З паспортів можна встановити, чим торгували новослобідські мешканці. На Січ їздили «для набраття соли». На Запорізькому Гарді купували рибу. Потім цю рибу і сіль везли на продаж «в Польщу» [20, арк. 14; 21, арк. 16; 24, арк. 58; 25, арк. 30]. Дослідник А. Бараннік приблизно підрахував, що упродовж року купці із Новослобідського козацького полку для перепродажу купували на Запоріжжі близько 26–27 тонн солі. Більшість купців відвідувала відразу декілька країн. Це означає, що саме дрібне й середнє купецтво займалося посередницькою торгівлею між Запоріжжям і Гетьманщиною, Новослобідським козацьким полком, Річчю Посполитою та Новою Сербією. Традиційні ж січові товари – риба і сіль відігравали роль найважливіших ланок цього міжнародного товарообігу [10, с. 11].

Січ також славилася своїми кіньми. Їх також купували новослобідські козаки на Запоріжжі [26, арк. 41]. Привозили запорізьких коней для продажу і в Єлизаветинську фортецю. У середньому мерини на запорізьких базарах коштували 15–18, а іноді і 20 рублів [27, арк. 77; 5, арк. 578]. Товари перевозили возами, у яких запрягали волів, іноді коней. Якщо возів було багато, то наймали робітників. Так, сотник Лисаневич їздив у 1762 р. «в Польщу» на одному пароволовому возі з одним робітником [18, арк. 1]. Козак П. Демченко збирався їхати в Січ на трьох пароволових возах із двома робітниками [20, арк. 14]. У грудні 1763 р. відставний сотник Сіренко їздив торгувати на десяти пароволових возах [22, арк. 27].

Розуміючи важливість фортеці Св. Єлизавети і території Новослобідського поселення взагалі, у березні 1762 р. надвірний радник Лодигін запропонував деякі нововведення, корисні для розвитку торгівлі на півдні. По-перше, обкласти митом товари, які ввозилися з підопольської України в «Слободские полки» і на Запоріжжя. По-друге, запропонував торгувати із Туреччиною, Німеччиною і навіть Італією через територію Новослобідського полку і Нової Сербії [28, с. 135–137].

Досить жваво розвивалася торгівля на території самого полку. Наявність укріпленого пункту – фортеці Св. Єлизавети, – сприяла розвитку торгівлі. Сенат дав дозвіл на влаштування ярмарків при фортеці Св. Єлизавети. Перший ярмарок у фортеці відбувся влітку 1754 р. У листопаді 1753 р. головний командир Нової Сербії І. Глебов звернувся до генеральної козацької старшини і просив, щоб вона наказала українцям Гетьманщини з товарами їхати в Нову Сербію для торгівлі. У травні 1754 р. І. Глебов писав до генерального військового обозного і повідомляв про те, що Сенат дозволив ярмарки при фортеці Св. Єлизавети у такі дні: 1) 5 вересня – в день Св. Пророка Захара і Св. Єлизавети; 2) 1 січня – тобто після Нового року; 3) 23 квітня – в день Св. Георгія Переможця; 4) 28 (29) червня – в день Св. Петра і Павла [29, арк. 3, 6].

Восени 1754 р. Сенат повторив свій дозвіл влаштовувати ярмарки при Єлизаветинській фортеці [14, с. 233]. Поступово кількість ярмарків збільшувалася і у 1765 р. на території колишнього Новослобідського полку фіксувалося вже 12 ярмарків. А саме: при фортеці Св. Єлизавети – 4; в слободі Орел – 2; в Мурзинці – 3; в Мішурному Розі – 3 [6, с. 289–290; 30, с. 82–83]. Вірогідно, що на 1764 р. на території Новослобідського формування функціонувало близько 10 ярмарків.

На ярмарки при фортеці Св. Єлизавети приїздили купці з Центральної Росії, Речі Посполитої і підпольських українських територій, Молдавії, Криму, Туреччини, Запоріжжя, Гетьманщини. З Криму везли сіль, бакалію, шкіру, із Запоріжжя – в'ялену рибу і сіль, з Польщі – спиртні напої, з Гетьманщини – худобу, вино, хутра, залізний крам [6, с. 285]. Також при фортечних ярмарках

торгували продуктами землеробства і тваринництва, полотном, парусиною, вовною, вином [30, с. 82–83]. Фортеця Св. Єлисавети ставала посередницьким ринком, на якому зустрічалися купці з різних країн і земель.

Окрім ярмаркової торгівлі, була розвинута стаціонарна торгівля. При фортеці, а пізніше в м. Єлисаветграді працювали крамниці і лавки. Звітуючи у 1757 р. про населення при фортеці Св. Єлисавети, бургомістр Г. Звенигородський згадував 14 «торгов и построек» – це вірогідно лавки і крамниці, які належали міщанам форштадту Єлисаветинської фортеці. З 14 будівель 5 належало російським старовірам [31, арк. 1–1 зв.; 32, арк. 11]. Свої лавки при фортеці тримали греки. Дехто тримав навіть декілька лавок. Греки торгували в основному бакалією, хлібом, тютюном, спиртними напоями – горілкою і волоським вином [4, с. 673–674].

Особливе місце займає торгівля спиртними напоями. Про те, що торгівля «гарячим вином» давала значні прибутки, свідчать накази уряду не завозити у Нову Сербію й на інші території спиртні напої «з Польщі» [33, арк. 1–20; 34, с. 82]. Багато продавали «гарячого вина» при Єлисаветинській фортеці. Продаж горілки обкладався значним податком. Часто збирачі податків з міського магістрату зловживали своїм службовим становищем і стягували податки більші, ніж офіційно були затверджені. Так, у травні 1757 р. І. Глебову звітував поліцеймейстер капітан Лукін. Від доповідав про зловживання під час торгівлі. З приїжджих купців місцеві урядники збирали надмірні податки – по 2–3 рублі з відра горілки. Також місцеві купці – «маркітанти» скуповували оптом товари першої необхідності, які привозилися у фортецю купцями з Січі, Гетьманщини, «Польщі», не давали їм торгувати вроздріб на фортечних ярмарках і базарах. Найбільше від цього потерпали місцеві мешканці, змушені купувати товари у місцевих купців-перекупників за завищеними цінами. Лукін зазначає, що приїжджих купців навіть брали під арешт і забивали у колодки. Усі ці порушення відбувалися з відома і під прикриттям місцевого магістрату [35, арк. 15–15 зв.]. Службовим становищем зловживали і військові команди, які несли службу на форпостах і заставах. Так, караульна команда, яка несла службу в урочищі Сухий Ташлик, стягувала надмірне мито із запорожців й інших купців за перевезення риби і солі [36, арк. 1–8].

Виробництво і продаж спиртного завжди давало високі прибутки. Гроші, які отримувала полкова слобідська канцелярія від податків з продажу спиртного, становили значну частину бюджету Новослобідського полку. Податком на користь козацтва, а точніше полкової канцелярії, обкладалися усі шинки на території Новослобідського формування. Так, з печатного відра брали по 5 копійок (далі – коп.) податку [37, арк. 81].

Указом від 14 серпня 1761 р. полковій старшині і сотникам офіційно дозволено мати млини, хутори, винокурні й шинки. Наказувалося у кожному козацькому поселенні мати по шинку [15, арк. 33]. Ці шинки заробляли гроші на утримання козацької адміністрації, на зарплатню деяким старшинам, лікарям і музикам. Вірогідно, шинки були як власністю всього полку, так і приватною власністю, або ж могли здаватися в оренду приватним особам, особливо заможним козакам і старшині. Перша згадка про шинки в полку датується травнем 1757 р. – при фортеці працював шинок, який належав підпрапорному В. Терещенку [38, арк. 13]. Господар шинку з продажу горілки й інших спиртних напоїв мав сплачувати з кожного «печатного ведра» по 5 коп. «Печатное ведро» – міра продажу горілки, яка обкладалася податком [37, арк. 81]. Для унеможливлення махінацій, пов'язаних із продажем горілчаних напоїв, на мірному відрі-еталоні викарбовували печатку. Торгували спиртними напоями і у слободах. Зустрічаються згадки про торгівлю горілкою у слободах Петриківці і Мурзинці [39, арк. 65–65 зв.].

Фортеця Св. Єлисавети була значним пунктом продажу хліба. Так, у фортецю приїжджали запорожці й торгували худобою, а купували на фортечних торгах хліб. У січні 1762 р. уряд, на прохання запорожців, офіційно дозволив їм купувати хліб у фортеці і в інших місцях Новослобідського полку і Нової Сербії [40, арк. 1].

Також на торгах при фортеці багато продавалося худоби. Козаки-запорожці приганяли сюди коней і велику рогату худобу [28, с. 135–137]. Торгівля худобою, як і торгівля горілкою, обкладалася податком. Це оподаткування було ще однією важливою статтею прибутку Новослобідського полку. Розміри податку були такі: по 10 коп. з продажу одного коня; по 5 коп. – з продажу вола і іншої рогатої худоби [37, арк. 81].

Поширеним явищем на території полку було закупівля і постачання певних необхідних товарів за договором-підрядом. Так, купець І. Масленников на замовлення у 1761 р. постачав кінську зброю для Новосербського корпусу [7, арк. 65–66], а у 1762 р. – папір для гарнізонної канцелярії. Міщанин Тимілей отримав гроші за 49 листів скла, а калушинський купець П. Денисов – за куплені для фортеці цвяхи і паклю [9, с. 94]. Купець О. Шапошников і мешканець Єлисаветинської фортеці І. Фролов постачали за контрактом сургуч для гарнізонної канцелярії фортеці Св. Єлисавети [26, арк. 49; 41, арк. 10]. У окремих випадках до виконання підрядів залучали купців із Гетьманщини і

Слобожанщини. Так, у 1759 р. продовольство на склади фортеці Св. Єлисавети постачав бахмутський купець С. Гаврилов [42, арк. 1–10].

Торгівлею у Новослобідському полку займалися різні верстви населення – козаки, міщани, поселяни. Серед козаків торгівлею займалися не тільки старшина і заможні виборні козаки, але і підпомічники, підсусідки, іноді й відставні козаки [43, арк. 2–2 зв.; 44, арк. 5–5 зв.; 45, арк. 3; 20, арк. 14; 46; арк. 10–13; 47, арк. 27]. Жваво торгували і некозацькі категорії населення, особливо міщани, які жили при Єлисаветинській фортеці [31, арк. 1–1 зв.].

Значний внесок у розвиток торгівлі зробили росіяни-старообрядці. Дослідники А. Скальковський, О. Шмідт вважали, що саме вони започаткували купецьку справу в краї. Дійсно, серед старовірів було багато осіб, які займалися торгівельними справами. Так, у червні 1761 р. в Київську губернську канцелярію звернулися мешканці розкольніцької слободи Клишів з проханням видати їм паспорти для проїзду в російську армію і постачання продовольства армійським регулярним формуванням [48, арк. 1].

Купці-старовіри, спираючись на видані урядом привілеї, швидко наживали значних статків. У форштадті фортеці знаходилися багаті церкви розкольників з коштовним начинням й рукописними книгами для богослужіння [2, с. 388]. Усі ці речі були придбані або пожертвовані заможною частиною старовірського населення, передусім, купцями-розкольниками. Про масштаби торгівлі купців-старообрядників свідчить хоча б така інформація, що окремі купці-розкольники, такі, як С. Сенковський відправляли товар навіть у Константинополь, через Хаджибейську пристань [9, с. 65].

У травні 1764 р. при фортеці Св. Єлисавети відкрито купецьке правління, яке приймало нових членів до лав купецького стану, перевіряло їх надійність і платоспроможність. Окрім Єлисаветинської фортеці до купецького стану можна було записатися у Новоархангельську, Мишуриному Розі [26, арк. 49; 7, арк. 111].

Таким чином, населення Новослобідського козацького полку зробило вагомий внесок у розвиток торгівлі. Цьому сприяв низка чинників: вигідне географічне розташування Новослобідського полку; наявність укріпленого і захищеного центру (фортеці Св. Єлисавети); постійний попит на товари широкого вжитку і продукти харчування; торгівельні привілеї, надані урядом певним категоріям населення.

Найбільшого розвитку у полку набула транзитна і зовнішня торгівля. Про рівень розвитку внутрішньої торгівлі свідчить наявність постійно функціонуючих стаціонарних крамничок і лавок, базарів і торжків. На території полку періодично здійснювалася ярмаркова торгівля. Хоча козацтво полку жваво включилося в торгівельні операції, головним заняттям для нього залишалася козацька служба, а торгівельний промисел був лише додатковою галуззю господарювання. Окрім козацького населення торгівлею займалися міщани фортеці Св. Єлисавети. Поступово із середовища міщан виокремлюється купецький стан – особи, для яких торгівля стає професійним заняттям і засобом заробітку. Найзаможнішими купцями полку були російські старовіри-розкольники. Торгівля старообрядницького купецтва спиралася на широкі торгівельні привілеї, надані російським урядом.

Торгівельна діяльність населення Новослобідського полку сприяла залученню південноукраїнських територій у транзитну торгівлю із європейськими країнами. Варто констатувати, що торгівельна діяльність мешканців Новослобідського полку підпорядковувалася передусім загальноросійським інтересам, а його територія в подальшому стала складовою частиною загальноросійського ринку.

Список використаних джерел

1. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса: Типография Л. Нитче, 1850. Ч. 1. 368 с.
2. Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // Записки Одесского общества истории и древностей. 1848. Т. 2. С. 386–395.
3. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. СПб.: в типографии Калиновского, 1863. Ч. 1. 603 с.
4. Ястребов В. Греки в Елисаветграде. 1754–1777 гг. // Киевская старина. 1884. Т. 8. № 4. С. 673–684.
5. Ястребов В. Архив крепости Святой Елисаветы // Записки Одесского общества истории и древностей. 1889. Т. 15. С. 548–593.
6. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1929. Кн. XXIV. С. 207–302.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 9.
8. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII віці // Історико-географічний збірник. 1931. Т. 4. С. 37–107.
9. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії // Канцелярія Новосербського корпусу (1754–1764 рр.). Запоріжжя, 2005. С. 43–96.
10. Бараннік А. Від протистояння до співпраці: торговельні відносини між запоріжжям і Новослобідським козацьким полком (1753–1764 рр.) // EUROPEAN PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL DISCOURSE. Volume 3. Issue 1. 2017. С. 7–12.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки

України (далі – ІР НБУ). Ф. ІХ: Архів крепости Св. Єлизаветы. 12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2546. 13. ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2692. 14. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. 14. 15. ІР НБУ. Ф. ІХ. Оп. 1. Спр. 1145. 16. ПСЗ РИ. СПб.: 1830. Т. 15. 17. ІР НБУ. Ф. ІХ. Оп. 1. Спр. 1527–1578. 18. Там само. Спр. 1527. 19. Там само. Спр. 1528. 20. Там само. Спр. 1539. 21. Там само. Спр. 1541. 22. Там само. Спр. 1864. 23. Там само. Спр. 1867. 24. Там само. Спр. 1571. 25. Там само. Спр. 1867. 26. Там само. Спр. 2108. 27. Там само. Спр. 248. 28. Сенатский Архив. СПб.: Сенатская типография, 1907. Т. 12. 29. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11526. 30. Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. / Гол. ред. Кулаковський В.М. К.: АН УРСР, 1972. 816 с. 31. ІР НБУ. Ф. ІХ. Оп. 1. Спр. 251. 32. Там само. Спр. 252. 33. ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3897. 34. ПСЗ РИ. СПб.: 1830. Т. 16. 35. ІР НБУ. Ф. ІХ. Оп. 1. Спр. 255. 36. ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3948. 37. ІР НБУ. Ф. V. Оп. 1. Спр. 250. 38. Там само. Ф. ІХ. Оп. 1. Спр. 253. 39. Там само. Спр. 886. 40. ЦДІАК України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 3967. 41. ІР НБУ. Ф. ІХ. Оп. 1. Спр. 2101. 42. ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3226. 43. ІР НБУ. Ф. ІХ. Оп. 1. Спр. 1501. 44. Там само. Спр. 1351. 45. Там само. Спр. 1529. 46. Там само. Спр. 1712. 47. Там само. Спр. 1864. 48. ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3745.

References

1. Skal'kovskii A. Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraja [The experience of the statistical description of the Novorossiysk region], Odessa, 1850, Vol. 1, 368 p.
2. Sokolov K. Istoricheskaya i statisticheskaya zapiska o voennom gorode Elisavetgrade [Historical and statistical note on the military city of Elisavetgrad], ZOOID, 1848, Vol. 2, pp. 386–395.
3. Shmidt A. Materialy dlya geografii i statistiki Rossi, sobrannye ofitserami general'nogo shtaba. Khersonskaya guberniya [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by the officers of the General Staff. Kherson Province], SPb., 1863, Vol. 1, 603 p.
4. Yastrebov V. Greki v Elisavetgrade. 1754–1777 [The Greeks in Elisavetgrad. 1754–1777], Kievskaya starina, 1884, Vol. 8, pp. 673–684.
5. Yastrebov V. Arkhiv kreposti Svyatoi Elizaveti [The archive of the St. Elizabeth's fortress], ZOOID, 1889, Vol. 15, pp. 548–593.
6. Shamray S. Do istoriyi zalyudnennya Stepovoyi Ukrayiny v XVIII st. (Krylivshchyna i Lyzavetchyna) [To the history of settlement of steppe Ukraine in the XVIII century], Zapysy istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN. 1929, Vol. XXIV, pp. 207–302.
7. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny (Kyiv) (CDAVOU) [Central State Archives of the higher authorities and management of Ukraine]. F. 3806. In. 1. Case. 9.
8. Tyshhenko M. Forposty, mytnyci ta karantyny na zahidnomu pogranychchju, v zvjazku z zovnishn'uju torgivleju Ukrai'ny v XVIII vici [Forpost, customs and quarantines on the western frontier, in connection with the foreign trade of Ukraine in the XVIII century], Istoryko-geografichnyj zbirnyk, 1931, Vol. 4, pp. 37–107.
9. Posun'ko O.M. Istorija Novoi' Serbii' ta Slov'janoserbii' [History of New Serbia and Slavic Serbia], Kanceljarija Novoserbs'kogo korpusu (1754–1764), Zaporizhzhja, 2005, pp. 43–96.
10. Barannik A. Vid protystojannja do spivpraci: torgovel'ni vidnosyny mizh zaporizhzhjam i Novoslobids'kym kozac'kym polkom (1753–1764) [From Confrontation to Cooperation: Trade Relations Between Zaporozhye and Novoslobodsk Cossack Regiment (1753–1764)], EUROPEAN PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL DISCOURSE, 2017, Vol. 3, Issue 1, pp. 7–12.
11. Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V.I. Vernads'koho (IR NBU) [Institute of manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine]. – F. IX: The archive of the St. Elizabeth's fortress. 12. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy (Kyiv) (CDIAK Ukrainy) [Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv)]. – F. 59. – Op. 1. – Spr. 2546. 13. CDIAK Ukrainy. F. 59. In. 1. Case. 2692. 14. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoi imperii (PSZ RI) [Complete collection of laws of the Russian Empire], SPb., 1830, Vol. 14. 15. IR NBU. F. IX. In. 1. Case. 1145. 16. PSZ RI, SPb., 1830, Vol. 15. 17. IR NBU. F. IX. In. 1. Case. 1527–1578. 18. Ibid. Case. 1527. 19. Ibid. Case. 1528. 20. Ibid. Case. 1539. 21. Ibid. Case. 1541. 22. Ibid. Case. 1864. 23. Ibid. Case. 1867. 24. Ibid. Case. 1571. 25. Ibid. Case. 1867. 26. Ibid. Case. 2108. 27. Ibid. F. V. In. 1. Case. 248. 28. Senatskii Arkhiv [Senate archive], SPb., 1907, Vol. 12. 29. CDIAK Ukrainy. F. 51. In. 3. Case. 11526. 30. Istorija mist i sil Ukrai'ns'koi' RSR: Kirovograds'ka oblast' / Gol. red. Kulakovs'kyj V.M. [History of cities and villages of Ukrainian SSR: Kirovograd region], Kiev, 1972, 816 p. 31. IR NBU. F. IX. In. 1. Case. 251. 32. Ibid. Case. 252. 33. CDIAK Ukrainy. F. 59. In. 1. Case. 3897. 34. PSZ RI, SPb., 1830, Vol. 16. 35. IR NBU. F. IX. In. 1. Case. 255. 36. CDIAK Ukrainy. F. 59. In. 1. Case. 3948. 37. IR NBU. F. V. In. 1. Case. 250. 38. Ibid. F. IX. In. 1. Case. 253. 39. Ibid. Case. 886. 40. CDIAK Ukrainy. F. 269. In. 1. Case. 3967. 41. IR NBU. F. IX. In. 1. Case. 2101. 42. CDIAK Ukrainy. F. 59. In. 1. Case. 3226. 43. IR NBU. F. IX. In. 1. Case. 1501. 44. Ibid. Case. 1351. 45. Ibid. Case. 1529. 46. Ibid. Case. 1712. 47. Ibid. Case. 1864. 48. CDIAK Ukrainy. F. 59. In. 1. Case. 3745.

Sergiy Didyk

DEVELOPMENT OF TRADE IN THE TERRITORY OF THE NOVOSLOBIDSKIY COSSACK REGIMENT (1753–1764)

The purpose of this publication is to analyze the development of trade in 1753–1764 in the territory of the Novoslobidskiy Cossack Regiment. The author tries to give his assessment of the trade activity of the inhabitants of the Novoslobidskiy Cossack Regiment and assess their contribution to the development of this branch of management in the south of Ukraine.

Novoslobidskiy regiment is the Cossack formation, which lasted 11 years (1753–1764 years) in the Right-Bank Ukraine, on the part of the territory of «Zadneprovsky Places».

The population of the Novoslobidskiy Cossack Regiment made a significant contribution to the development of trade. This was facilitated by a number of factors: 1) the advantageous geographical location of the Novoslobidskiy Regiment; 2) the presence of a fortified and protected center (Fortress of St. Elizabeth); 3) constant demand for consumer goods and food; 4) trade privileges granted by the government to certain categories of the population.

The transit and foreign trade has become the greatest development in the regiment. The level of development of domestic trade shows the presence of permanently functioning stationary boutiques and shops, bazaars and troughs. The fair trade on the territory of the regiment was carried out periodically.

Gradually, a merchant's state is distinguished from the environment of the suburb bourgeois of the fortress of St. Elizabeth. The most prosperous merchants of the regiment were Russian Old Believers-schismatics. Old Believer merchant trade relied on broad trade privileges granted by the Russian government.

The trade activity of the population of the Novoslobidskiy regiment contributed to the attraction of the southern Ukrainian territories to transit trade with European countries. But it should be noted that the trade activity of the residents of Novoslobidskiy regiment was subordinated primarily to all-Russian interests, and its territory in the future became an integral part of the all-Russian market.

Key words: trade, south of Ukraine, Novoslobidskiy Cossack Regiment, Old Believers-merchants, fortress of St. Elizabeth.

УДК 338.45 (477) «1861/1914»

Віталій Левицький

РОЗВИТОК ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлено питання економічного розвитку легкої промисловості Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., показано розміщення підприємств галузі. Охарактеризовано основні публікації з проблематики, якій присвячується означена стаття. Проаналізовано джерела постачання сировини для лівобережних фабрик і заводів. Зосереджено увагу на процесах капіталізації та економічній політиці Російської держави щодо легкої промисловості. Окреслено напрямки технічного розвитку фабрик внаслідок наукових досягнень та систему збуту продукції підприємств на зовнішньому та внутрішньому ринках. Досліджено роль підприємців та робітників у розвитку галузей легкої промисловості. Вказано причини занепаду та розвитку галузі внаслідок збільшення попиту на орні землі та перенесення виробництва за межі Лівобережної України.

Ключові слова: легка промисловість, експорт, ринок, сировина, завод, фабрика, товарне виробництво.

Проблема промислового розвитку привертає особливу увагу суспільства й науковців до історико-економічних проблем у національній економіці. На сучасному етапі історичної науки всебічне осмислення особливостей розвитку легкої промисловості України передбачає вивчення проблем економічної історії та окремих її регіонів. Вивчення регіональної історії завжди було однією з актуальних тем не лише з науково-пізнавального погляду, а й у контексті виявлення історичних причин сучасних економічних проблем і шляхів їх вирішення. Становлення та розвиток галузей легкої промисловості в Чернігівській, Харківській та Полтавській губерніях мали свою специфіку порівняно із загальноукраїнськими тенденціями.

Дослідження з питань легкої промисловості з'явилися відносно давно й мають у ряді випадків ідеологічно упереджене трактування історико-економічних процесів, що відбувалися у цей період. За характером ці роботи мають часто лише загальний нарис основних процесів розвитку регіональної легкої промисловості України. Важливі відомості щодо легкої промисловості в Чернігівській губернії подають дослідники ХІХ ст. М. Домонтович [1] та А. Русов [2]. У дослідженні промисловості внесли праці істориків, які вивчали окремі галузі промисловості. Так, монографія Т. Дерев'янкіна [3] стала спеціальним дослідженням української текстильної мануфактури. Автор вивчав питання закономірності формування і розвитку текстильної промисловості в Україні та в Чернігівській губернії в загальному аспекті генези промислового капіталізму. Значну увагу

становищу російської та української легкої промисловості приділив К. Пажитнов [4]. Автор звернув увагу на становлення та розвиток вовняної, бавовняної, льоно-конопляної та шовкової галузей. Питанням економічного та технічного розвитку клинцівських суконних підприємств Чернігівської губернії приділив увагу Ф. Євгенєв [5]. Вагомою роботою у вивченні регіональної історії стала монографія харківських дослідників, присвячена Харківському канатному заводу [6]. У ній, на широкому колі архівних, статистичних матеріалів, простежено розвиток заводу від його заснування купцем Новіковим аж до 70-х рр. XIX ст.

Мета пропонованої статті полягає у висвітленні та аналізі питання розвитку легкої промисловості в Чернігівській, Харківській та Полтавській губерніях в другій половині XIX – на початку XX ст., розкритті ролі легкої промисловості в економічному та соціальному розвитку губерній зазначеного періоду, з'ясуванні впливу реформ на економічний клімат Лівобережжя.

Виробництво продукції легкої промисловості в Україні в пореформений період поступово скорочувалося. На 70-і рр. XIX ст. більше половини вовняних виробів Росії виготовлялося в Московській губернії. За нею слідували 6 губерній, кожна з яких виробляла промислової продукції на 2,5–8 млн крб. У їх кількість входила Чернігівська губернія [7, с. 42–43].

З діючих 27 текстильних фабрик Чернігівської губернії на початку 60-х рр. XIX ст., лише 3 займалися виробництвом грубого сукна, призначеного для армійського обмундирування. Інші 24 фабрики виготовляли, переважно з вовни тонкорунних овець, середньої якості сукна й панчішні вироби, що були особливим виробництвом в усій Російській імперії. Ці суконні товари призначалися, в основному, для експорту в Середню Азію та Китай. За вартістю виробництва вовняна промисловість Чернігівської губернії займала п'яте місце в Росії (в 1860 р. досягала 1706978 крб.) [1, с. 259–260]. Згідно із даними Департаменту торгівлі й мануфактур, в 1891 р. у Чернігівській губернії працювали 11 суконних, 16 коноплепрядильних і канатних, 52 шкіряних підприємств [2, с. 265].

Зменшення кількості підприємств легкої промисловості пояснюється тим, що раніше вони були частиною поміщицьких сільськогосподарсько-промислових комплексів, а внаслідок реформ перейшли у власність від поміщиків – до фабрикантів та купців. Разом із цим переходом простежується концентрація капіталів у нових власників. Деякі із них суттєво збільшили обсяги виробництва на власних підприємствах, переобладнавши їх на роботу на парових двигунах.

Нагромаджені купецтвом кошти стали основою для технічного переобладнання мануфактур у капіталістичні фабрики. У 1861 р. в посаді Клинець діяло 14 мануфактур, на яких упродовж перших пореформених років розпочався процес модернізації устаткування. Так, впроваджуються механічні ткацькі верстати та шліхтувальні машини, чим поліпшується тканиня. Важливим зрушенням у технічному переоснащенні суконних підприємств стало поширення парових машин. На фабриках встановлюються парові двигуни, якими розпочали заміну кінних та водяних приводів. Це стало технічним проривом для місцевої галузі, проте потужність парових двигунів на той час була ще досить низькою й становила близько 15–20 кінських сил (далі – к. с.). У технічному переоснащенні суконних фабрик на початковому етапі провідну роль відіграла продукція лівобережних та російських слюсарно-механічних підприємств, що постачали до 60 % устаткування. Іноземне машинобудування також застосовувалося у технологічній перебудові, особливо тих ланок виробництва, що вимагали запровадження високоточних приладів. Загалом на початку 60-х рр. XIX ст. використовувалося 538 апаратів різних заводів виробників. За операціями загальний розподіл машин виглядав наступним чином: на виготовленні прядива – 326, виробництві тканин – 8, а претурі тканин – 204. Десять фабрик вперше обладнуються вовномийними машинами, що значно скоротило цикл виробництва та вплинуло на якість продукції [3, с. 93–117].

Наприкінці XIX ст. суконні фабрики перетворилися на великі капіталістичні підприємства, що доводять зіставлення їх загальної виробничої діяльності. Незважаючи на зменшення кількості таких підприємств з 14 – до 6 упродовж 60–90-х рр. XIX ст., їх виробництво зросло у 2,6 рази, у 3,1 рази підвищилася потужність фабрик (з 835 тис. 560 аршин сукна – до 2,5 млн). Частка клинцівських фабрик у валовій продукції суконного виробництва Російської імперії зросла в 1,5 рази [5, с. 52–57].

На початку XX ст. механізація клинцівських підприємств продовжувала впевнено зростати. Так, станом 1900 р. на 7 суконних фабриках обладнання оцінювалось у 904,1 тис. крб. Додатково, у цьому ж році на модернізацію витрачено ще 872,4 тис. крб. або 335 крб. на 1 робітника. Порівняно з 60-и рр. XIX ст., на початку XX ст. витрати на технічне переоснащення збільшилися утричі. Кількість парових машин зросла до 11, крім цього діяло 15 потужних парових котлів та 2 двигуни внутрішнього згорання, які разом забезпечували потужність у 1272 к. с. Зросли витрати власників суконних фабрик на закупівлю устаткування. У 1908 р. клинцівське фабричне обладнання оцінювалось у 1,457 млн крб. Порівняно із 1900 р. витрати на технічне переоснащення зросли на 61,1 %. Збільшилася кількість парових котлів й становила 20 одиниць. Парових машин

стало менше – 10, проте їх потужність примножилася на 27,8 % й складала 1626 к. с. У 1908 р. на суконних фабриках діяло вже 7 нафтових двигунів потужністю 450 к. с. Порівняно із 1900 р. вона зросла майже вдвадцяттеро [8, с. 178].

Завдяки дешевій сировині, легкості й нарядності виробів з неї, краще була розвинена канатно-джутова промисловість. Вигідне розташування Харкова між районами багатими на коноплі та районами значного попиту на мішки й інші в'язальні вироби позитивно вплинуло на поширення цієї промисловості. У порівнянні з виробництвом в Російській імперії, питома вага української канатно-джутової промисловості в загальному обсязі виробництва прядива та інших волокнистих речовин рослинного походження наближалася до 20 % [9, с. 14].

В Україні значного розвитку набрали коноплепрядильне, канатне та мотузкове виробництва. У Харківській губернії підприємств цих галузей налічувалося 3, на яких працював 461 робітник, крім того було одне підприємство з обробки джуту з 313 робітниками. У Чернігівській губернії коноплепрядильних, канатних і мотузкових виробництв було 12 з кількістю робітників 929. Значно зросла у Лівобережній Україні переробка конопель, площі їх посіву, що досягли у 1913 р. 127 тис. десятин (далі – дес.), причому 45 тис. дес. припадало на Чернігівську губернію. Основна кількість зібраних конопель в Чернігівській губернії вивозилася за кордон і йшла на промислову переробку. У 1913 р. чернігівські коноплі становили 91,3 % загальноукраїнського вивозу конопель. Крім того, Чернігівщина забезпечувала цією сировиною одеські заводи [10, с. 154].

Канатна промисловість була представлена в основному дрібними промислами. Виробництво продукції на одному підприємстві в середньому дорівнювало в вартісному виразі в 1865 р. – 4893 крб., в 1875 р. – 6953 крб., в 1885 р. – 4329 крб. і в 1895 р. – 1602 крб. [3, с. 166]. Найбільшим типовим для розвинутого капіталізму підприємством був Харківський канатний завод. На початку ХХ ст. кількість робітників на канатному заводі досягла 2800 осіб, а сума виробництва становила 4775 тис. крб. щороку [4, с. 286]. На ньому виготовляли широкий асортимент товарів, серед яких були дротяні та конопляні канати, приводні канатні ремені, мішки, брезент, шпагат, мотузки, віжки, посторонки. На місцевому ринку виник великий попит на продукцію фабрики для сільського господарства.

У зв'язку із розвитком суконної промисловості й зростанням вівчарства в Україні з'являються вовномийні підприємства, на яких брудну вовну сортували, запарювали, мили, сушили і пакували. Власники вовномієнь або скуповували для первинної обробки вовну, щоб потім перепродати, або мили за певну плату вовну, одержану від поміщиків [11, с. 30].

Значного розвитку досягла в Харківській губернії велика фабрична вовномийна промисловість. Кількість вовномийних підприємств та робітників на них скорочувалася, зменшувався також і обсяг виробництва, але далеко не такою мірою, як перші два показники. Очевидно, що тут одноразово відбувався процес концентрації та механізації виробництва і зростання на цій основі продуктивності праці. Якщо у 1865 р. на одне підприємство в середньому припадало виробленої продукції на 232897 крб., то в 1895 р. – 648100 крб. Отже, обсяг виробництва одного підприємства зріс майже втричі. У 1900 р. в Україні діяло лише 4 вовномийних підприємств, з них на Харківщині – 3 із загальною кількістю робітників 686 [10, с. 154]. У 1913 р. Харківській губернії діяло 2 підприємства вовняної промисловості, на яких працювало 447 робітників. Ці дані свідчать про те, що концентрація виробництва у вовняній промисловості в українських губерніях не досягла високого ступеня. Середні капіталістичні фабрики з кількістю робітників від 101 – до 500 осіб були лише у Харківській губернії [4, с. 186].

Підприємств з виробництва шкіряних виробів у Чернігівській губернії було 62 з річним виробництвом на суму 1386 тис. крб. У Полтавській і Чернігівській губерніях шкіряне кустарне виробництво не мало особливого розвитку порівняно із кількістю населення. Проте селянське малоземелля і густота населення вплинули на виникнення там шкіряного кустарного виробництва, сировиною для якого були шкіри домашніх тварин. Найбільшими центрами були містечка Олішевка, Нові Сенжари і Сиднів. У Олішевці налічувалося до 200 будинків чинбарів, в інших – до 50–60. Порівняно низька якість оброблюваних чинбарями шкір обмежувала їх збут. Ними задовольнялися лише місцеві потреби. Кустарі Сиднева забезпечували своїми шкірами чоботарів міста Березна Чернігівської губернії. У Роменському і Переяславському повітах Полтавської губернії серед кустарів поширювалася вичинка овечих шкір та пошиття з них шуб і кожушків, які вони кроєм, обробкою тасьмою, вишивкою, хутром задовольняли потребу ринку. Ціни на шуби і кожушки в залежності від їх розміру та якості овечої шкіри, продавалися за ціною від 9 – до 12 крб., а ті, що продавалися під особливе замовлення – до 27 крб. З Березни багато шуб і кожушків постачалися у міста Добрянка Городнянського повіту та Гомель Могильовської губернії. Крім згаданих місцевостей незначна кількість осіб займалася кустарно-овчинним промислом у містах Решетилівка Полтавської губернії і Короп Кролевецького повіту [12, с. 99, 116–119].

Отже, слід відзначити, що група виробництв із обробки волокнистих речовин на Лівобережній Україні не повністю задовольняла потреби населення. Свій попит на вовняні, бавовняні та інші вироби Україна задовольняла за рахунок продукції підприємств, розміщених в інших районах Російської імперії. Вовномийна промисловість продовжувала відігравати ще значну роль завдяки розвитку цієї галузі в Харківській губернії. Канатна промисловість в Україні була представлена в основному дрібними промислами. Лише Харківський канатний завод був типовими для розвинутого капіталізму підприємством. На прикладі розвитку шкіряної промисловості в Харківській та Полтавській губерніях яскраво проявляються елементи техніко-економічної відсталості цієї галузі. У Чернігівській губернії в посаді Клинець сформувався потужний центр суконної галузі України. Обсяг виробництва клинцівських фабрик задовольняв потреби України на 71 %. Інтенсивні процеси розбудови суконної промисловості сприяли її концентрації, що позначилося на зростанні потужності усього комплексу, зосередженого у Клинцях. Цілеспрямовані дії щодо модернізації технічного і технологічного стану фабрик створили умови, за яких вітчизняна галузь відіграла значну роль у загальноімперському суконному виробництві.

Список використаних джерел

1. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Под ред. М. Домонтовича. Санкт-Петербург, 1865. 796 с. 2. Описание Черниговской губернии / Под ред. А. А. Русова. Т. 2. Чернигов, 1899. 377 с. 3. Дерев'янкин Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII–першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво). Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 127 с. 4. Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 425 с. 5. Евгеньев Ф. Сто лет клинцевской шерстяной промышленности. Клинец: Объединение «Клинцовская печать», 1926. 165 с. 6. Верность долгу: Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. Харьков: Прапор, 1978. 135 с. 7. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років XIX ст. Київ: Вид-во Наукова думка, 1968. 192 с. 8. Чумак М. М. Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті роки XIX – 1914 р.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Луганськ, 2009. 220 с. 9. Винар Б. Розвиток української легкої промисловості. Денвер: ЗДА, 1955. 30 с. 10. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 580 с. 11. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України. Київ: Держполітвидав, 1958. 180 с. 12. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Изд-во Департа. торговли и мануфактур Министерства финансов (Изд. 2-е) / Под ред. Д. И. Менделеева. Санкт-Петербург, 1896. 636 с.

References

1. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami General'nogo shtaba. Chernigovskaya guberniya [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Chernihiv Province], Sankt-Peterburg, 1865. 796 p. 2. Opisanie Chernigovskoy gubernii / Pod red. A.A. Rusova.–T. 2 [Description of the Chernigov province], Chernigov, 1899. 377 p. 3. Derev'yan'kin T. I. Manufaktura na Ukrayini v kints XVIII–pershiy polovyni XIX st. (Tekstyl'ne vyrobnytstvo) [Manufactory in Ukraine at the end of the XVIII-th and 1-st half of the XIX-th century. (Textile production)], Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1960. 127 p. 4. Pazhitnov K. A. Ocherki istorii tekstil'noy promyshlennosti dorevolutsionnoy Rossii. Khlopchatobumazhnaya, l'no-pen'kovaya i shelkovaya promyshlennost' [Essays of the history of the textile industry of pre-revolutionary Russia. Cotton, flax, hemp and silk industry], Moskwa: Izd-vo AN SSSR, 1958. 425 p. 5. Evgenev F. Sto let klintsevskoy sherstyanoy promyshlennosti [One hundred years of Kleintz woolen industry], Klintsiyi: Ob'edinenie «Klintsovskaya pechat», 1926. 165 p. 6. Vernost dolgu: Ocherki istorii Kharkovskogo kanatnogo zavoda im. 60-letiya Sovetskoy Ukrainyi [Loyalty to duty: Essays on the history of the Kharkov cable plant. 60th Anniversary of Soviet Ukraine], Harkov: Prapor, 1978. 135 p. 7. Hurzhiy I.O. Ukrayina v systemi vserosiys'koho rynku 60–90 rokiv XIX st. [Ukraine in the system of the All-Russian market 60–90-rs of the XIX century], Kyiv: Vyd-vo Naukova dumka, 1968. 192 p. 8. Chumak M.M. Kupetstvo yak faktor rozvytku promyslovosti Livoberezhnoyi Ukrayiny (60-ti XIX–1914 r.): dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.01 [Merchants as a factor in the development of the industry of the Left Bank of Ukraine (60-rs of XIX – 1914)], Luhans'k, 2009. 220 p. 9. Vynar B. Rozvytok ukraiyins'koyi lehkoyi promyslovosti [Development of the Ukrainian light industry], Denver: ZDA, 1955. 30 p. 10. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukrayini. Ch. 2: Fabrychno-zavods'ke vyrobnytstvo [Development of industry in Ukraine. Part 2: Factory production], Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1962. 580 p. 11. Hurzhiy I. O. Zarodzhennya robitnychoho klasu Ukrayiny [The birth of the working class of Ukraine], Kyiv: Derzhpolityvdav, 1958. 180 p. 12. Fabrychno-zavodskaya promyshlennost i tovgovlya Rossii: s prilozhenim obschey kartyi fabrychno-zavodskoy promyshlennosti Rossiyskoy imperii. Izd-vo Depart. tovgovli i manufaktur Ministerstva finansov (Izd. 2-e) [Factory industry and trade of Russia: with the application of the general map of the factory industry of the Russian Empire], Sankt-Peterburg, 1896. 636 p.

Vitaliy Levytskyi

**THE DEVELOPMENT OF THE LIGHT INDUSTRY ON THE LEFT BANK
UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY**

The article highlights the industrial development of the light industry in the Chernihiv, Poltava and Kharkiv provinces in the second half of the XIX th – early XX-th century, it was shown the location of the enterprises of this branch. It was given the reference to the main publications devoted to this topic. The issue of the unresolved crisis phenomena in the light industry is a special interest in the society and among scientifics to the economic problems in the national economy. The processes that were in Ukraine in the past require profound analytical and synthesized assessments by historians today. The regional history was one of the actual topics not only from the scientific and cognitive point of view, but also in the context of identifying the historical roots of modern problems and ways of their solution. The formation and development of the light industry in the Chernihiv, Kharkiv and Poltava provinces had their own specificity in comparison with the Ukrainian tendencies. The study analyzed the sources of the supply of the raw materials for the left bank factories and plants. The attention was paid to the processes of capitalization of the light industry in the provinces and the economic policy of the Russian state towards it. It was determined the vectors of the factories technical development because of scientific achievements and the directions of the products sales of the enterprises on the external and internal markets. It was explored the role of the engineers, entrepreneurs and workers in the development of the light industry. The reasons for the decline and development of the industry are indicated, due to the increased demand for arable land and the production transfer outside the Left Bank Ukraine. The actions for the technical modernization of factories have created conditions for their significant role in the imperial light industry.

Key words: light industry, textile industry, export, market, raw materials, plant, factory, commodity production.

УДК: 94(477.84)»1914/1915»

Ольга Ревуцька

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РЕОРГАНІЗАЦІЇ СУДОВО-ПОЛІЦІЙНИХ
ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(СЕРПЕНЬ 1914 – ТРАВЕНЬ 1915 РР.)**

У статті проаналізовано процес формування та реорганізації судово-поліційних структур Тернопільської губернії упродовж серпня 1914 – травня 1915 рр. Висвітлено структуру, внутрішні зв'язки та повноваження згаданих інституцій. Здійснено спробу відтворити особовий склад судових та поліційних органів управління.

Ключові слова: судово-поліційні органи управління, російська окупаційна адміністрація, Тернопільська губернія, Перша світова війна.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що Перша світова війна відіграла вагомий роль у європейській історії ХХ ст., призвівши до розпаду імперій, формування нових держав та активізації національних, політичних і соціальних рухів в усьому світі. Фундаментальний характер війни став причиною появи низки досліджень. Водночас, потенціал згаданої проблематики на сьогодні є невичерпаний і потребує подальших наукових розвідок. Пошуковий інтерес становить історія Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. На сьогодні майже недослідженим є питання управління в менших адміністративно-територіальних підрозділах згаданої одиниці, а саме, губерніях, повітах і гмінах.

Наукова новизна ґрунтується на тому, що в публікації чи не вперше здійснено комплексний аналіз процесів формування та реорганізації судово-поліційних структур Тернопільської губернії, введено у науковий вжиток обіг неопубліковані матеріали.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей формування, структури, повноважень та особового складу судово-поліційних органів управління Тернопільської губернії в період серпня 1914 – травня 1915 рр.

Основні завдання дослідження: проаналізувати рівень наукової розробки теми в історіографії та репрезентативність джерельної бази; дослідити особливості формування та реорганізації судових та поліційних органів управління Тернопільської губернії; з'ясувати структуру, внутрішні зв'язки, повноваження та особовий склад судово-поліційних інституцій на рівні губернії, повіту і гміни.

Аналізуючи історіографію проблеми слід зазначити, що питання формування та реорганізації судово-поліційних органів управління в Тернопільській губернії та її менших адміністративно-територіальних підрозділах упродовж серпня 1914 – травня 1915 рр. є не дослідженим та представлений уривчастими згадками в рамках наукових розвідок з історії Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Однією із перших праць такого характеру, що вийшла в період війни стала монографія І. Крип'якевича (І. Петровича – примітка автора) «Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915» [1].

Дослідник проаналізував низку проблем. Зокрема, вектори політичної, економічної та соціальної діяльності нової адміністрації; формування, структуру, особовий склад окупаційних органів управління та установ Галичини; москвофільський рух; освітню, конфесійну та національну політику. Особливий інтерес становить розділ «Російська адміністрація в Галичині», у якому автор висвітлює питання «органів публичного безпеченства» [1, с. 18].

На сучасному етапі важливою є монографія А. Бахтуриної «Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны» [2]. Цінність роботи значно підсилює той факт, що автор мала змогу працювати із матеріалами, вивезеними з наших теренів до Росії. Праця складається із трьох частин: «Восточная Галиция и Российская империя накануне и в начале Первой мировой войны», «Уния и православие в Восточной Галиции», «Политика Российской империи в Галиции. 1915–1917 гг». У рамках першого розділу дослідниця розглядає судові реформування на Галичині, що значно доповнює картину процесу реорганізації судової системи в Тернопільській губернії [2, с. 82–91].

Актуальним є дисертаційне дослідження вітчизняного науковця І. Ільницького «Тимчасове військово генерал-губернаторство Галичини (вересень 1914 р. – березень 1916 р.): особливості формування і функціонування управлінського апарату» [3]. Порушуючи питання утворення, діяльності основних структурних підрозділів генерал-губернаторства, автор висвітлює ключові для нас аспекти, зокрема, внутрішні зв'язки, особовий склад Тимчасового жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини та міської поліції у Станиславові. Тут і далі використовуємо таку назву міста, вжиту в «Енциклопедії українознавства» під редакцією В. Кубійовича [4].

До питання функціонування судово-поліційних структур Галичини в період існування російського військового генерал-губернаторства зверталися у своїх наукових розвідках І. Лозинська, О. Машкін, О. Сарнацький [5, с. 97–111; 6, с. 9–13; 7, с. 63–74]. Проблема загальних принципів діяльності судово-поліційних структур в Австро-Угорській та Російській імперіях порушена у статтях С. Вергун, М. Мацькевич, Л. Присташ [8, с. 83–103; 9, с. 23–25; 10, с. 49–54]. Певний внесок у дослідження задекларованої теми внесла автор цієї статті [11, с. 80–83; 12, с. 92–94; 13, с. 63–74].

В умовах недостатньої історіографічної бази порушеної теми вагомості набувають першоджерела, збережені в архівах, опубліковані документальні видання. Робоча документація установ російської окупаційної адміністрації Тернопільської губернії становить основу фонду 322 «Канцелярія Тернопільського губернатора» [14–19] та фонду 370 «Управління начальника Збараського повіту» [20–27] Державного архіву Тернопільської області (далі – Держархіву Тернопільської обл.). Вони різноманітні за кількістю, змістом, станом збереженості та цінністю. Використані нами у цьому дослідженні справи містять інформацію щодо структури, внутрішніх зв'язків, повноважень, особового складу, фінансування судово-поліційних інституцій Тернопільської губернії.

Окремої уваги заслуговує збірник документів «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», що є продовженням історичного нарису з аналогічним найменуванням [28]. Видання розглядає український контекст Першої світової війни крізь архівні та приватні матеріали, серед яких знаходимо відомості про події, що відбувалися у тогочасній Тернопільській губернії.

Внаслідок успішної наступальної Галицької операції, що тривала упродовж 18 серпня – 25 вересня 1914 р., російські війська захопили Східну та частково Західну Галичину, більшу частину Північної Буковини. Окуповані території ввійшли до новоутвореної адміністративно-територіальної одиниці – Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. У рамках останнього наприкінці серпня – у вересні 1914 р. сформовано Тернопільську губернію, у якій розпочато формування органів місцевої влади та введення нових порядків.

Поряд із місцевими інституціями виконавчої влади та установами самоврядування в Тернопільській губернії діяли судово-поліційні структури. Слід зазначити, що процес реорганізації, формування, функціонування судів і поліційних (жандармських) органів мав низку особливостей. Зокрема, восени 1914 р., після завершення активних бойових дій на фронті, суди Тернопільської губернії відновили свою діяльність. Підтвердження цьому факту знаходимо у циркулярі тернопільського губернатора від 6 листопада 1914 р. у якому останній стверджував, що «... всі

окружні та повітові суди ... в даний час вже приступили до правильного розгляду справ...» (переклад автора) [14, арк. 136; 20, арк. 39; 23, арк. 1].

У статті (далі – ст.) 2. б) «Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини по праву війни» (далі – «Тимчасове положення...») «... суди у справах громадських і у тих ... кримінальних для яких не зроблено винятку і які не зачіпають інтересів війська або не мають політичного характеру, будуть вирішуватись на попередніх засадах і за місцевими законами...» (переклад автора) [20, арк. 90 зв.]. Зміст цього документу доповнював циркуляр голови Львівського крайового суду від 4 листопада 1914 р. Згідно із ним, австрійським судовим чиновникам пропонувалося залишатися на місцях і виконувати свої обов'язки [2, с. 83; 5, с. 100]. Таким чином, на окупованій території продовжувала діяти австро-угорська судова система та законодавство.

До судів першої інстанції, що функціонували на території Тернопільської губернії, відносимо 29 повітових судів (тут і далі дані подано на 15 повітів з 16; остаточну кількість повітів Тернопільської губернії вважаємо відносною у зв'язку з різницею відомостей в історіографії проблеми, нестачею документальних матеріалів та змінами адміністративно-територіального поділу Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини – примітка автора) [9, с. 24; 15, арк. 11 зв., 24, 34, 51, 66 зв. – 67, 75, 84–84 зв., 97, 106, 113–113 зв., 118–118 зв., 125 зв., 131 зв., 147, 152]. Згадані установи розглядали цивільні та кримінальні справи у межах кількох судових повітів, які входили до складу певного адміністративного повіту [10, с. 49]. Інформацію щодо кількості та місця розташування повітових судів Тернопільської губернії на грудень 1914 – травень 1915 рр. подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Назва повіту	Кількість та місце розташування повітових судів
Тернопільський	2 (Тернопіль, Микулинці)
Бережанський	2 (Бережани, Козова)
Богородчанський	2 (Богородчани, Солотвин)
Борщівський	2 (Борщів, Мельниця)
Бучацький	3 (Бучач, Монастириськ, Золотий Потік)
Гусятинський	2 (Гусятин, Копичинці)
Заліщицький	2 (Заліщики, Товсте)
Збаразький	2 (Збараж, Нове Село)
Калуський	2 (місце розташування невідоме)
Підгаєцький	2 (Підгайці, Вишневчики)
Станиславівський	1 (Станиславів)
Скалатський	3 (місце розташування невідоме)
Теребовлянський	(Теребовля, Буданів)
Толмачський	3 (місце розташування невідоме)
Турківський	(відомості відсутні)
Чортківський	1 (Чортків)

[15, арк. 11 зв., 24, 34, 51, 66 зв. – 67, 75, 84–84 зв., 97, 106, 113–113 зв., 118–118 зв., 125 зв., 131 зв., 147, 152].

Повітовий суд складався з одного (одноособовий) або трьох (колегіальний) суддів. Водночас важко виділити повний склад цієї установи. Нам вдалося віднайти чотири різні варіанти складу повітового суду в м. Збаражі [21, арк. 1; 22, арк. 6, 67; 26, арк. 8]. На нашу думку, це спричинено відсутністю повної інформації в окупаційній адміністрації на початковому етапі урядування в повіті, можливими змінами серед особового складу судової установи та різним характером документів. Згідно із найширшим списком від 18 листопада 1914 р., Збаразький повітовий суд складався з 18 працівників, зокрема, 1 радника і начальника суду, 3 суддів, 1 офіційного представника, 4 канцеляристів, 4 канцелярських працівників, 1 возного, 3 кур'єрів, 1 функціонера [21, арк. 1].

На території губернії продовжували діяти 4 окружні (крайові) суди у Тернополі, Бережанах, Станиславові та Чорткові [15, арк. 11 зв., 113–113 зв., 125 зв., 152 арк.]. Крайовий суд одночасно відносився до першої та другої інстанції: розглядав цивільні та кримінальні справи, що не належали до компетенції повітових судів та апеляції на рішення структур нижчого рівня [10, с. 50]. Згадані установи склалися із одного або декількох суддів, кожен із яких діяв одноосібно. При розгляді кримінальних справ суддя поєднував свою діяльність зі слідчими функціями [2, с. 83; 5, с. 100].

Окружні суди губернії входили до складу Львівського вищого крайового суду третьої інстанції, у якому оскаржували ухвали крайових або повітових судових установ [10, с. 50].

Окрему ланку становили гмінні суди. Останні не належали до урядових установ, а діяли у рамках автономних гмінних управлінь. Ці суди вирішували спірні питання містечка чи села із

прилеглими до них територіями. До складу ґмінного суду входили члени ґмінного управління. Наприклад, 4 судді с. Голошинці Збараського повіту одночасно виконували функції війта і громадських радників [22, арк. 1–2; 27, арк. 40–41 зв.].

Вважаємо, що у судових установах Тернопільської губернії бракувало кадрів. З 18 службовців Збараського повітового суду в листопаді 1914 р. 4 були мобілізовані до війська, а 2 виїхали із родинами [21, арк. 1]. Аналогічні відомості знаходимо у роботі структур Богородчанського повіту. На думку чиновника цієї адміністративно-територіальної одиниці, «... в повітових судах ... частина ... чиновників призвана на війну, а другі втекли...» [15, арк. 24 зв.].

Водночас, австро-угорська судова система зазнала змін. Судочинство Австро-Угорської імперії базувалося на принципі відділення суду від адміністрації [9, с. 25]. Вважаємо, що в умовах російської окупації цей принцип порушено. У ст. 26 «Тимчасового положення...» до привілеїв військового генерал-губернатора відносилися наступні: вирішувати в адміністративному порядку судові справи; передавати окремі справи на вирішення військового суду; проводити закриті судові слухання [20, арк. 91]. Згідно із циркуляром тернопільського губернатора від 6 листопада 1914 р., голови окружних та повітових судів через начальників повітів мали надавати детальні відомості про кількість справ, що надійшли чи розглядалися судовою установою [14, арк. 136; 20, арк. 39; 23, арк. 1]. На нашу думку, втручання у діяльність суду структур виконавчої влади спричинено різницею управління у мирний та воєнний час, прифронтовим характером захоплених територій.

Постановою для місцевих судових установ від 24 лютого 1915 р. затверджувалися наступні зміни у порядку судочинства: рішення суду слід виносити «в ім'я закону», а не від імені австрійської влади, судовою мовою визнавалася російська, дозволялися українська та польська, замість утверджених австрійським законодавством польської, німецької та місцевих говірок [2, с. 88–89; 5, с. 105–106].

Спостерігаємо спроби реорганізацій у кадровому питанні. Серед суддів Тернопільської губернії переважали особи польської та єврейської національностей [26, арк. 8]. У листі помічник начальника Тимчасового жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини у Тернополі писав, що «... вважав би бажаним замінити ... на адміністративних посадах євреїв особами русинського або польського походження...» [28, с. 164]. Посадовець аргументував свою пораду ворожістю євреїв до росіян, їх позитивним ставленням до австрійських військ, «продажністю і експлуатацією населення». Проте факти звільнення за національним принципом суддів єврейської національності в губернії не відомі, а висловлену в листі позицію вважаємо стереотипним та упередженим ставленням посадовця.

Наприкінці осені 1914 р. розпочався процес формування поліцейних (жандармських) установ на території Тернопільської губернії за російським зразком. Вважаємо, що жандармські органи управління залежали від місцевих інституцій виконавчої гілки влади. У ст. 21, 26, 42 «Тимчасового положення...» виділено поліцейні привілеї генерал-губернатора, губернатора та начальника повіту. Зокрема, право попередньо затримувати окремих осіб, запідозрених у політичних та військових злочинах, здійснювати обшуки та накладати арешт на майно [20, арк. 91–92]. При начальника повітів діяв помічник із поліцейної частини, який одночасно виконував функцію начальника земської стражі [20, арк. 92–92 зв.]. На нашу думку, це спричинено військовим характером нової адміністративно-територіальної одиниці.

Наказом Верховного Головнокомандувача від 5 листопада 1914 р. створено Тимчасове жандармське управління військового генерал-губернаторства Галичини у Львові на чолі з начальником, полковником Олександром Мезенцевим [3, с. 127; 6, с. 9; 7, с. 65]. Відділення цього органу діяли у губернських центрах, зокрема, в м. Тернополі. Очолював тернопільський напрямком помічник начальника, підполковник Олексій Орлов [15, арк. 125]. Про особовий склад відомостей не знаходимо, проте О. Машкін стверджував, що до команди підполковників входило 7–9 унтер-офіцерів [6, с. 10]. До повноважень жандармського управління відносимо охорону російської політичної системи та суспільного порядку [28, с. 210–212].

У 1915 р. утворено жандармське поліцейне управління залізниць Галичини в м. Львові [7, с. 66]. І. Крип'якевич стверджував, що відділення згаданої установи функціонували на усіх або більших залізничних станціях [1, с. 18]. Представництва управління залізниць діяли в Тернополі, Бережанах та Станиславові. До відділення у Бережанах входив 1 вахмістр та 5 унтер-офіцерів, а Станиславові – 1 помічник начальника та 6 унтер-офіцерів [15, арк. 11, 113, 125]. Ці установи виступали гарантами правопорядку на залізничних станціях, розглядали скарги залізничних працівників або пасажирів, здійснювали паспортний контроль, стежили за «неблагонадійними» та шпигунами, надавали допомогу біженцям, забезпечували пересування військових [8, с. 86, 100].

Проводилася робота з організації міської поліції. На території Тернопільської губернії згаданий орган діяв у Станиславові. До складу міського поліцейного управління входили 1 поліцмейстер, 2 дільничних пристави, 2 їх помічники, 10 околоточних наглядачів, 120 городових [3, с. 127; 15, арк.

113]. Водночас, у Тернополі продовжувала діяти австрійська міська поліція [15, арк. 125 зв.]. Припускаємо, що це спричинено нестачею поліцейських кадрів в рамках губернії.

Охороною громадського порядку та боротьбою зі злочинністю на рівні повіту займалися урядники та стражники. Аналіз «Тимчасової інструкції...», листів чиновників, настановує на думку, що згадані чини підпорядковувалися начальнику повіту та його помічнику з поліцейної частини [20, арк. 92–92 зв.; 24, арк. 17; 25, арк. 13, 22]. На території повіту діяло 5 урядників та 25 стражників. Адміністративний повіт поділявся на 5–6 поліцейних районів, у межах яких функціонували загони, які склалися з 1 урядника та декількох стражників [15, арк. 11, 50 зв., 74 зв., 97, 105 зв., 131 зв.; 16, арк. 2–3]. Інформацію про кількість та місце розташування урядників, стражників Тернопільської губернії на грудень 1914 – травень 1915 рр. подано у таблиці 2.

Більшість повітових поліцейних чиновників були прикомандировані з Подільської та Чернігівської губерній [17, арк. 5, 7, 9, 18]. Згадані службовці користувалися широким спектром привілеїв, зокрема, отримували підйомні гроші – 100 карбованців (далі – крб.) урядники, 75 – стражники; місячну зарплату – 60 крб. урядники, 45 – стражники; виплати на утримання коней – по 20 крб. щомісяця [17, арк. 3; 18, арк. 14–15; 19, арк. 34–35, 54–55].

Справами містечка або села відала ґмінна поліція у складі 1–2 десяцьких [24, арк. 2; 25, арк. 28–28 зв.].

Таблиця 2

Назва повіту	Кількість та місце розташування урядників	Кількість та місце розташування стражників
Тернопільський	(відомості відсутні)	(відомості відсутні)
Бережанський	5 (1 – Бережани, 1 – Нараїв, 1 – Мечищів, 1 – Козова, 1 – Козлів)	25 (11 – Бережани, 4 – Нараїв, 2 – Мечищів, 6 – Козова, 2 – Козлів)
Богородчанський	(відомості відсутні)	(відомості відсутні)
Борщівський	5 (1 – Борщів, 1 – Скала, 1 – Озеряни, 1 – Мельниця, 1 – Окопи)	25 (10 – Борщів, 5 – Скала, 3 – Озеряни, 4 – Мельниця, 3 – Окопи)
Бучацький	5 (1 – Бучач, 1 – Монастириськ, 1 – Язловець, 1 – Зубрець, 1 – Устя Зелене)	25 (8 – Бучач, 5 – Монастириськ, 4 – Язловець, 4 – Зубрець, 4 – Устя Зелене)
Гусятинський	(відомості відсутні)	(відомості відсутні)
Заліщицький	5 (місце розташування невідоме)	25 (місце розташування невідоме)
Збаразький	(відомості відсутні)	(відомості відсутні)
Калуський	5 (місце розташування невідоме)	25 (місце розташування невідоме)
Підгаєцький	5 (місце розташування невідоме)	25 (місце розташування невідоме)
Станіславівський	(відомості відсутні)	(відомості відсутні)
Скалатський	(відомості відсутні)	(відомості відсутні)
Теребовлянський	5 (місце розташування невідоме)	25 (місце розташування невідоме)
Толмачський	(відомості відсутні)	(відомості відсутні)
Турківський	(відомості відсутні)	(відомості відсутні)
Чортківський	(відомості відсутні)	(відомості відсутні)

[15, арк. 11, 50 зв., 74 зв., 97, 105 зв., 131 зв.; 16, арк. 2–3].

Отже, наприкінці серпня – у вересні 1914 р. в рамках Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини утворено Тернопільську губернію. До судів, що функціонували на її території, відносимо окружні, повітові та ґмінні. У губернії продовжувала діяти австро-угорська судова система, кадри та законодавство. Однак спостерігаємо низку особливостей, зокрема, нестачу кадрів, порушення принципу відділення суду від адміністрації, зміни в порядку та мові судочинства.

Процес формування поліцейних установ на території Тернопільської губернії проходив за російським зразком. У губернському та повітових центрах діяли відділення Тимчасового жандармського управління військового генерал-губернаторства, жандармського поліцейного управління залізниць Галичини, міська поліція. Охороною громадського порядку на рівні повіту та ґміни займалися урядники, стражники та десяцькі. Більшість поліцейних чиновників були прикомандировані з губерній Російської імперії.

Список використаних джерел

- Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. 116 с. 2. Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М.: «АИРО-XX», 2000. 264 с. 3. Ільницький І. В. Тимчасове військово-генерал-губернаторство

Галичини (вересень 1914 р. – березень 1916 р.): особливості формування і функціонування управлінського апарату: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2015. 241 с. 4. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / ред. В. Кубійовича. Т. 8. Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1976. С. 2800–3200. 5. Лозинська І. Організація судової системи у Галичині в роки Першої світової війни // Проблеми гуманітарних наук. Дрогобич, 2014. Випуск 34. Історія. С. 97–111. 6. Машкін О. Діяльність політичної поліції Російської імперії на початковому етапі Першої світової війни (вересень 1914 – серпень 1915 рр.) // «Історія в школі». 2003. № 10. С. 9–13. 7. Сарнацький О. Діяльність царських жандармів в Галичині під час Першої світової війни // Історичний журнал. 2010. № 1–3. С. 63–74. 8. Вергун С. І. Транспортна жандармерія залізниць України у системі окремого корпусу жандармів Російської імперії: етапи розвитку та організаційно-правові засади діяльності // Український історичний журнал. К.: Інститут історії України, 2017. № 3. С. 83–103. 9. Мацькевич М. М. Судова система на території Західної України в період панування Австро-Угорської монархії: історико-правові аспекти розвитку // Наше право. 2015. № 4. С. 23–25. 10. Присташ Л. Т. Судова система в Галичині у складі Австро-Угорщини // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Івано-Франківськ, 2010. Випуск XXII. С. 49–54. 11. Ревуцька О. Структура та діяльність цивільних органів управління Тернопільської губернії (вересень 1914 – липень 1915 рр.) // V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. К., 2016. С. 81–83. 12. Ревуцька О. Освітня політика російської окупаційної адміністрації в Тернопільській губернії (серпень 1914 – травень 1915 рр.) // Проблеми національно-патріотичного виховання: історичний та психолого-педагогічний аспекти: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Тернопіль, 2017. С. 92–94. 13. Ревуцька О. Формування владних інституцій Тернопільської губернії (серпень 1914 – лютий 1915 рр.) // Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції. К.: ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. С. 63–74. 14. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 1. 326 арк. 15. Там само. Спр. 2. 156 арк. 16. Там само. Спр. 8. 4 арк. 17. Спр. 50. 218 арк. 18. Там само. Спр. 54. 419 арк. 19. Там само. Спр. 55. 222 арк. 20. Там само. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 1а. 113 арк. 21. Там само. Спр. 422. 21 арк. 22. Там само. Спр. 423. 69 арк. 23. Там само. Спр. 441. 6 арк. 24. Там само. Спр. 442. 135 арк. 25. Там само. Спр. 444. 70 арк. 26. Там само. Спр. 466. 19 арк. 27. Там само. Спр. 471. 78 арк. 28. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У двох книгах. Книга 2: Мовою документів і свідчень. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. 800 с.

References

- Petrovych I. [Krypiakevych I.] Halychyna pid chas rosiiskoi okupatsii. Serpen 1914 – cherven 1915 [Galicia during the Russian occupation. August 1914 – June 1915]. Lviv, 1915. 116 s. 2. Bakhturina A. Yu. Politika Rossiiskoi Imperii v Vostochnoi Galitsii v gody Pervoi mirovoi voyny [Politics of the Russian Empire in Eastern Galicia during the First World War]. M.: «AIRO-XX», 2000. 264 s. 3. Pnytskyi I. V. Tymchasove viiskove heneral-hubernatorstvo Halychyny (veresen 1914 r. – berezen 1916 r.): osoblyvosti formuvannia i funktsionuvannia upravlynskoho aparatu [Temporary military general-governor of Galicia (September 1914 – March 1916): peculiarities of the formation and functioning of the administrative apparatus]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Ivano-Frankivsk, 2015. 241 s. 4. Entsyklopediia ukrainoznavstva [Encyclopedia of Ukrainian Studies]: Slovnykova chastyna / red. V. Kubiiovycha. T.8. Paryzh – Niu-York: Molode zhyttia, 1976. S. 2800–3200. 5. Lozynska I. Orhanizatsiia sudovoi systemy u Halychyni v roky Pershoi svitovoi viiny [The Organization of the Judicial System in Galicia during the First World War]. Problemy humanitarnykh nauk. Drohobych, 2014. Vypusk 34. Istoriiia. S. 97–111. 6. Mashkin O. Diialnist politychnoi politsii Rosiiskoi imperii na pochatkovomu etapi Pershoi svitovoi viiny (veresen 1914 – serpen 1915 rr.) [The activity of the political police of the Russian Empire at the initial stage of the First World War (September 1914 – August 1915)]. «Istoriiia v shkoli». K., 2003. № 10. S. 9–13. 7. Sarnatskyi O. Diialnist tsarskykh zhandarmiv v Halychyni pid chas Pershoi svitovoi viiny [The activities of the royal gendarmes in Galicia during the First World War]. Istorychnyi zhurnal. 2010. № 1–3. S. 63–74. 8. Verhun S. I. Transportna zhandarmeriia zaliznyts Ukrainy u systemi okremoho korpusu zhandarmiv Rosiiskoi imperii: etapy rozvytku ta orhanizatsiino-pravovi zasady diialnosti [Transport gendarmerie of railways of Ukraine in the system of a separate corps of gendarmes of the Russian Empire: stages of development and organizational and legal principles of activity]. Ukrainnyi istorychnyi zhurnal. K.: Instytut istorii Ukrainy, 2017. № 3. S. 83–103. 9. Matskevych M. M. Sudova systema na terytorii Zakhidnoi Ukrainy v period panuvannia Avstro-Uhorskoï monarkhii: istoryko-pravovi aspekty rozvytku [Judicial system in the territory of Western Ukraine during the reign of the Austro-Hungarian monarchy: historical and legal aspects of development]. Nashe pravo. Drohobych, 2015. № 4. S. 23–25. 10. Prystash L. T. Sudova systema v Halychyni u skladi Avstro-Uhorshchyny [Judicial system in Galicia as part of Austro-Hungary]. Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy. Ivano-Frankivsk, 2010. Vypusk XXII. S. 49–54. 11. Revutska O. Struktura ta diialnist tsyvilnykh orhaniv upravlinnia Ternopil'skoi hubernii (veresen 1914 – lypen 1915 rr.) [The Structure and Activities of Civil Administrations of the Ternopil Province (September 1914 – July 1915)]. V Mizhdystsyplinarni humanitarni chytannia: tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii. K., 2016. S. 81–83. 12. Revutska O. Osvitnia polityka rosiiskoi okupatsiinoi administratsii v Ternopil'skii hubernii (serpen 1914 – traven 1915 rr.) [Educational policy of the Russian occupation administration in the Ternopil province (August 1914 – May 1915)]. Problemy natsionalno-patriotichnoho vykhovannia: istorychnyi ta psykhologo-pedahohichnyi aspekty: Materialy Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii. Ternopil, 2017. S. 92–94. 13. Revutska O. Formuvannia vladnykh instytutsii Ternopil'skoi hubernii (serpen 1914 – liutyi 1915 rr.) [Formation of the authorities of the Ternopil province (August 1914 – February

1915)]. Tendentsii i perspektyvy rozvytku istorychnoi nauky ta filosofii v umovakh hlobalizatsii: materialy Vseukrainskoi molodizhnoi naukovoï konferentsii. K.: un-t im. B. Hrinchenka, 2017. S. 63–74. 14. Derzharkhiv Ternopilskoi obl. F. 322. Op. 1. Spr. 1. 326 ark. 15. Ibid. Spr. 2. 156 ark. 16. Ibid. Spr. 8. 4 ark. 17. Spr. 50. 218 ark. 18. Ibid. Spr. 54. 419 ark. 19. Ibid. Spr. 55. 222 ark. 20. Ibid. F. 370. Op. 1. Spr. 1a. 113 ark. 21. Ibid. Spr. 422. 21 ark. 22. Ibid. Spr. 423. 69 ark. 23. Ibid. Spr. 441. 6 ark. 24. Ibid. Spr. 442. 135 ark. 25. Ibid. Spr. 444. 70 ark. 26. Ibid. Spr. 466. 19 ark. 27. Ibid. Spr. 471. 78 ark. 28. Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina [The Great War of 1914–1918 and Ukraine]: U dvokh knykh. Knyha 2: Movoïu dokumentiv i svïdchen. K.: TOV «Vydavnytstvo «Klio»», 2015. 800 s.

Olha Revutska

**PECULIARITIES IN FORMATION AND REORGANIZATION OF FORENSIC POLICE
AUTHORITIES OF THE TERNOPIL PROVINCE (AUGUST 1914 – MAY 1915)**

The article analyzes the process of formation and reorganization of forensic police structures of the Ternopil province from August 1914 till May 1915. The structure, interrelations and powers of the mentioned institutes are elucidated here. An attempt has been made to reconstruct the personnel of forensic and police authorities.

Key words: forensic police authorities, Occupant Russian Administration, Ternopil province, World War I.

УДК 336.226.211(470) «1914/1918»

Світлана Орлик

**ЦІНОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ
ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті розглянуто цінову політику російської окупаційної влади, яка здійснювалася на захоплених територіях Галичини й Буковини у встановленні максимальних цін (такс) на товари першої необхідності. Доведено, що інфляційні процеси, які відбувалися на окупованих західноукраїнських землях, були наслідком не лише військових дій, а й негативної фінансово-економічної поведінки російської окупаційної влади на захоплених територіях. Проведено аналіз максимальних цін (такс) на товари першої необхідності які встановлювалися у містах і містках Тернопільської, Львівської, Чернівецької та Перемишльської губерній, який вказував на негативну динаміку зростання цін. Встановлено, що примусові адміністративні заходи, які вживала російська окупаційна влада з метою штучного стримування інфляційних процесів та запобігання зростанню цін на продукти першої необхідності, виявилися малоефективними та не вирішували проблеми нестачі харчових продуктів.

Ключові слова: Перша світова війна, Галичина, Буковина, Російська імперія, російська окупація, цінова політика, товари першої необхідності.

Окупація російськими військами Галичини й Буковини у період Першої світової війни сприяла розвитку негативних соціально-економічних явищ на захоплених територіях. Передусім різко ускладнювалася ситуація з наявністю необхідної кількості харчових продуктів, що закономірно відобразилося у значному зростанні цін, приховуванні товарів і здійсненні різного роду спекуляцій, тощо. Російській окупаційній владі подібні тенденції були не вигідні, оскільки вони мали безпосереднє відображення на інтендантських закупівлях і ревізії харчових продуктів, що здійснювалися для постачань російської армії. Крім того, розміщення російських військ у містах потребувало забезпечення можливості офіцерському складу відвідувати крамниці, підприємства громадського харчування тощо. Тож російська окупаційна влада, на тлі явної недостатності харчових продуктів, вживала низку примусових адміністративних заходів для штучного утримання зростання цін на товари першої необхідності.

Метою статті стало дослідження особливостей цінової політики російської окупаційної влади та розгляд механізму встановлення максимальних цін (такс) на товари першої необхідності на території Галичини й Буковини в період Першої світової війни.

Проблема діяльності російських окупаційних цивільних органів управління в Галичині та Буковині розглядалися багатьма українськими істориками, такими, як І. Берестом [1], В. Великочим [2], В. Глизнером [5], І. Ільницьким [6], І. Кучерою [7], М. Литвином [8], І. Лозинською [9], В. Любченко [10], О. Мазуром [11], О. Ресентом [14] та ін. Проте, проблеми фінансового управління, зокрема, цінової політики вони торкалися лише побіжно.

Компетенція у питаннях реалізації цінової політики органами цивільної окупаційної влади на захоплених територіях Галичини й Буковини, мала певну відмінність у періоди першої та другої

російської окупації. Зокрема, у тимчасовому положенні «Про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни» від 19 серпня 1914 р. [3, арк. 1–4 зв.] компетенція впливу губернатора і начальника повіту на питання ціноутворення на захоплених територіях не була конкретно визначена. Під час другого вторгнення російських військ у Східну Галичину й Північну Буковину в оновленому тимчасовому положенні «Про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни» від 3 липня 1916 р. п. 34 встановлено повноваження цих представників влади: губернатор був наділений правом «затверджувати усякого роду довідкові ціни», а начальникам повітів надавалося право «затверджувати усякого роду такси, з повідомленням про це губернатору» [4]. Тож з метою приборкання нестримного підвищення цін на продукти першої необхідності, окупаційна російська влада контролювала питання регламентації та примусового встановлення такс (тарифів) на ці продукти на всій окупованій території Галичини і Буковини.

У зв'язку з невизначеністю компетенції під час першої окупації, максимальні ціни на продукти у м. Львові у грудні 1914 р. та січні 1915 р. встановлювалися магістратом міста, підписувалися президентом міста Рутовським і затверджувалися львівським градоначальником, полковником Скалоном [4]. Очевидним було те, що такси і реальні ринкові ціни були далекими одне від одного через фактичний дефіцит продуктів харчування. Газета «Діло» у січні 1915 р. повідомляла, що «у м. Львові, як і по всій Східній Галичині, дорожнеча. Передовсім даєть ся відчувати брак палива, ... деякі конечні річи як сіль, нафта, сірники, вугіль, дерево, дуже дорогі і не можна їх дістати. Довіз поживи до сіл дуже тяжкий і нарід – як сказано – вже нині пухне з голоду» [15, с.3].

Про факти подорожчання продуктів у м. Львові писала щоденна політична газета (орган російської народної організації в Галичині) «Прикарпатська Русь» від 16 вересня 1914 р.: «ціни на харчові продукти дуже підвищилися. Булка коштує 6 гел.=2 коп., хліб 60–80 гел.=18–24 коп.» [16, с.4]. Постійне підвищення цін у м. Львові відбувалося, незважаючи на те, що «російська влада надавала місту щоденно 10 товарних вагонів для продовольства жителям» – такі відомості наводила 6 жовтня 1914 р. російська пропагандистська газета «Прикарпатська Русь» [13, с. 4]. Але не слід забувати, що м. Львів був важливим торгівельним центром Галичини, де здійснювали закупа товарів, особливо промислової групи, торговці з усіх прилеглих до міста регіонів Галичини. А тому, до прикладу, такси цін на продукти у містах Кольбушова, Переворськ і Ярослав Перемишльської губернії, які ухвалювалися на засіданнях спеціальних комісій зі встановлення граничних цін на продукти першої необхідності (19–21 квітня 1915 р.), були на рівні цін міста Львова, а багатьох продуктів не було в наявності взагалі [23, арк. 3, 4 зв. – 5 зв., 7–7 зв].

Якщо порівнювати такси на продукти у м. Тернополі з таксами, прийнятими у м. Львові станом на лютий 1915 р. (див. табл. 1), то можна констатувати, що такси цін у м. Львові були вищими майже за повним номенклатурним переліком. Лише на рубленій ковбасі ціни у м. Тернополі були вищими за львівські на 4 коп. Такси цін у м. Львові були вищими на більшість м'ясних продуктів (яловичину, телятину (задня частина та окорок варений без кісток), сало, житній хліб і пшеничне борошно I ґатунку – від 50 % – до 71,43 %. На яйця ціна у м. Львові була удвічі вищою за ціну в м. Тернополі і складала 2 ½ коп. за 1 шт.

Таблиця 1

Тарифи (такси) на продукти у м. Тернополі та м. Львові у лютому 1915 р.

Назва товарів	Одиниця виміру	Ціни, крб. коп.		Відхилення, +/- крб. коп. (р.3-р.4)	Темп приросту/убутку, %
		м. Львів*	м. Тернопіль		
1	2	4	3	5	6
Молочна булка	50 гр.	0,01 ½	0,01	- 0,00½	0,00
Пшенична булка	50 гр.	0,01 ½	0,01	- 0,00½	0,00
Житній хліб	1 кг	0,20	0,12 ½	- 0,07 ½	66,67
Напівтемний хліб	«	0,17	0,16 ½	- 0,00 ½	6,25
Пшеничне борошно I ґатунку	«	0,20–0,22	0,12 ½ – 0,16 ½	- 0,07 ½ - - 0,05 ½	66,67
Житнє борошно	«	0,18	0,10–0,13 ½	- 0,04 ½	38,46
Сіль поварена	«	0,06	0,06	0	0,00
Сало	«	1,00	0,62 ½	- 0,37 ½	61,29
Смалець	«	1,00	0,75	- 0,25	33,33

Коров'яче масло кухонне	«	1,20	1,00	- 0,20	20,00
Коров'яче масло обідне	«	1,92	1,37 ½	- 0,54 ½	40,15
Яйця	1 шт.	0,02½	0,01 ½	- 0,01	100,00
Яловичина (печеня)	1кг	0,64	0,42 ½	- 0,21 ½	52,38
Яловичина (задня частина)	«	0,66	0,42 ½	- 0,23 ½	57,14
Яловичина (від кресця)	«	0,64	0,42 ½	- 0,23 ½	52,38
Яловичина («розбратель»)	«	0,64	0,42 ½	- 0,23 ½	52,38
Яловичина (передня частина)	«	0,48	0,32 ½	- 0,15 ½	50,00
Телятина (передня частина)	«	0,54	0,42 ½	- 0,11 ½	28,57
Телятина (задня частина)	«	0,72	0,42 ½	- 0,29 ½	71,43
Свинина (передня частина)	«	0,50	0,42 ½	- 0,07 ½	19,05
Свинина (задня частина)	«	0,62	0,50	- 0,12	24,00
Окорок варений, різаний без кісток	«	1,62	1,00	- 0,62	62,00
Ков різана	«	0,93	0,75	- 0,18	24,00
Ковбаса рублена	«	0,66	0,70	+ 0,04	-5,71
Крупа гречана	«	0,21	0,16 ½	- 0,04 ½	31,25

Складено автором на основі аналізу архівних джерел [19, арк. 222, 223].

У м. Збараж Тернопільської губернії такси на продукти і товари першої необхідності у 1914–1916 рр. встановлювалися міською радою магістрату міста та затверджувалися начальником Збараського повіту [28, арк. 6]. З архівних документів видно, що такси цін на продукти на березень 1916 р. у м. Збаражі, які надавав магістрат на затвердження начальникові повіту, були ним відхилені (перекреслені) і поряд записані нижчі такси із резолюцією «підлягає опублікуванню» [31, арк. 132, 133]. Такі дії начальника повіту свідчать про бажання окупаційної влади штучно стримувати ріст цін, встановлюючи максимально можливі нижчі ціни порівняно з тими, які формувалися на споживчому ринку. Дані про визначені такси друкувалися двома мовами – російською та польською, вказувалися у двох валютах – російській та австрійській, пізніше інформація подавалася лише російською у рублях з копійками. Крім того, в оголошеннях про такси за 1914 р. ціни встановлювалися відносно двох, актуальних для місцевого населення, одиниць виміру кількості товару: прийнятих у Австро-Угорській імперії і зручних для місцевого населення – кілограмах, і прийнятих у Російській імперії та зручних для російських солдат – фунтах. Наприкінці оголошення, зазвичай, зазначалося, що «у випадках продажу продуктів за ціною, вищою від встановленої такси, а також відмови в розрахунках російськими грошима за встановленим курсом необхідно терміново повідомляти чинам поліції або магістрату» [28, арк. 6]. Крім того, у м. Збаражі в 1914 р. такси на м'ясо встановлювалися окремо від інших продуктів, а починаючи з 1915 р. вони включалися у загальний перелік таксованих продуктів. Якщо порівнювати їх з цінами повітового міста Єлисаветграда Херсонської губернії, яке входило до складу Російської імперії, то значного перевищення цін у жовтні-грудні 1914 р. у м. Збараж не спостерігалось, а на м'ясо волове такси були навіть меншими (див. табл. 2).

Таблиця 2

Такси на м'ясо та м'ясні продукти у м. Збаражі Тернопільської губернії та м. Єлисаветграді Херсонської губернії (жовтень-грудень 1914 р.)

Назва товарів	Ціни у м. Збаражі		Ціни у м. Єлисаветграді	Відхилення, +/- крб., коп. (гр.3 – гр.4)
	крб., коп. за кг.	крб., коп. за фунт	крб., коп. за фунт	
	Жовтень грудень 1914р.		Вересень-грудень 1914 р.	
1	2	3	4	5
М'ясо свиняче	0,35	0,14	0,12–0,15	+ 0,02 – - 0,01
Сало	0,66	0,26	0,25	+0,01
Ковбаса і копчений бік	0,66	0,26	-	-

Свинячий бік із салом	0,48	0,19	-	-
Смалець	0,72	0,29	-	-
Шинка	0,84	0,34	-	-
М'ясо волове, передня частина	0,30	0,12	0,18–0,15 ½	-0,06 – -0,03 ½
М'ясо волове задня част.	0,30	0,12	0,15 ½- 0,10	- 0,03 ½ -+0,02
М'ясо волове кошерне	0,39	0,15	0,16	- 0,01
Баранина	0,25	0,10	-	-
Баранина кошерна	0,29	0,13	-	-
Телятина	0,27	0,11	-	-

Складено автором за даними [12, с.133; 28, арк. 7–8, 10–11].

Завдяки збереженню необхідних архівних документів управління начальника Збаразького повіту Тернопільської губернії за весь період російської окупації м. Збаража маємо унікальну можливість проаналізувати динаміку зміни таксових цін у цьому місті [28, арк. 6–8, 10–11; 29, арк. 95, 102, 107, 109, 148, 154; 31, арк. 133]. Об'єднавши продукти першої необхідності за групами, вдалося визначити, що за період з вересня 1914 р. – жовтня 1917 р. ціни зросли за всіма групами товарів. Діапазон зростання цін на окремі продукти коливався від 250 % – до 1300 %. Зокрема, загальна динаміка зростання такс на хліб, борошно та крупи у м. Збаражі упродовж 1914–1917 рр. зображена на рис. 1. Відносно утримання рівня цін на хлібо-круп'яні продукти спостерігалось з вересня 1914 р. – до січня 1917 р. Фактично, усі зазначені позиції цієї групи продуктів стартували з цін від 3 коп. – до 8 коп. за фунт і до січня 1917 р. досягли рівня цінових меж від 8 коп. – до 20 коп. за фунт. Тобто, темпи росту цін за період з вересня 1914 р. – по 1 січня 1917 р. склали в середньому біля 250 %. Починаючи з січня 1917 р., за цією групою продуктів спостерігався різкий стрибок цін. За період з вересня 1914 р. – по жовтень 1917 р. ціни зросли від 325 % на горох до 993,3 % на житній чорний хліб, а ціни на борошно у середньому зросли від 400 % – до 700 %.

Загальна динаміка росту цін на м'ясо, молоко і яйця у м. Збаражі наведена на рис 2. Фактична ціна на всі м'ясні продукти стартувала з позицій до 0,30 коп. за фунт і перебувала у стабільному рості до 1 січня 1917 р. За період з вересня 1914 р. – по жовтень 1917 р. ціни зросли: вчетверо на баранину, на м'ясо волове і телятину – майже вшестеро, на сало, м'ясо свиняче і ковбасу – біля 7 разів, смалець – у 6,9 разів. За досліджуваний період ціни на яйця зросли у 7,5 разів, а на молоко в'ятеро. Безпрецедентний ріст ціни спостерігався на коров'яче масло від позначки 0,28 крб. у вересні 1914 р. – до 3,68 крб. за фунт у жовтні 1917 р., що складало ріст ціни на цей продукт на 1314,3 %.

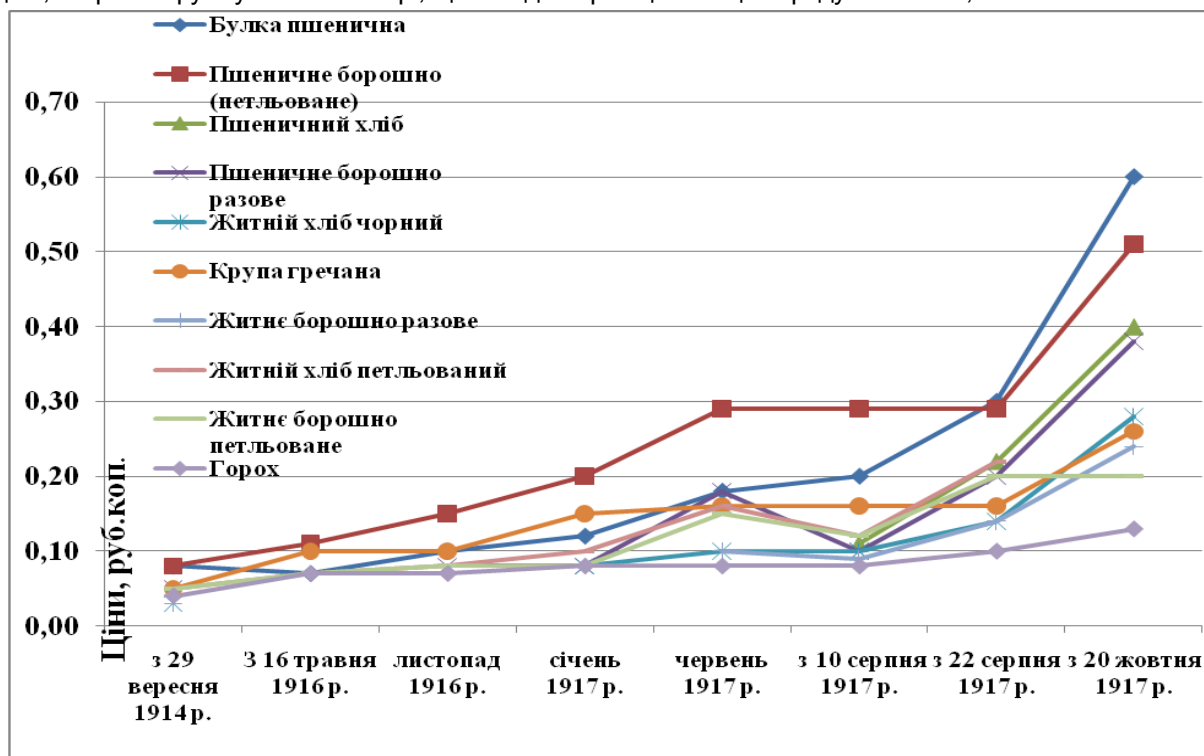


Рис. 1. Динаміка зміни такси цін на хліб, борошно та крупи у м. Збараж Тернопільської губернії (крб. коп. за фунт, 1914–1917 рр.)

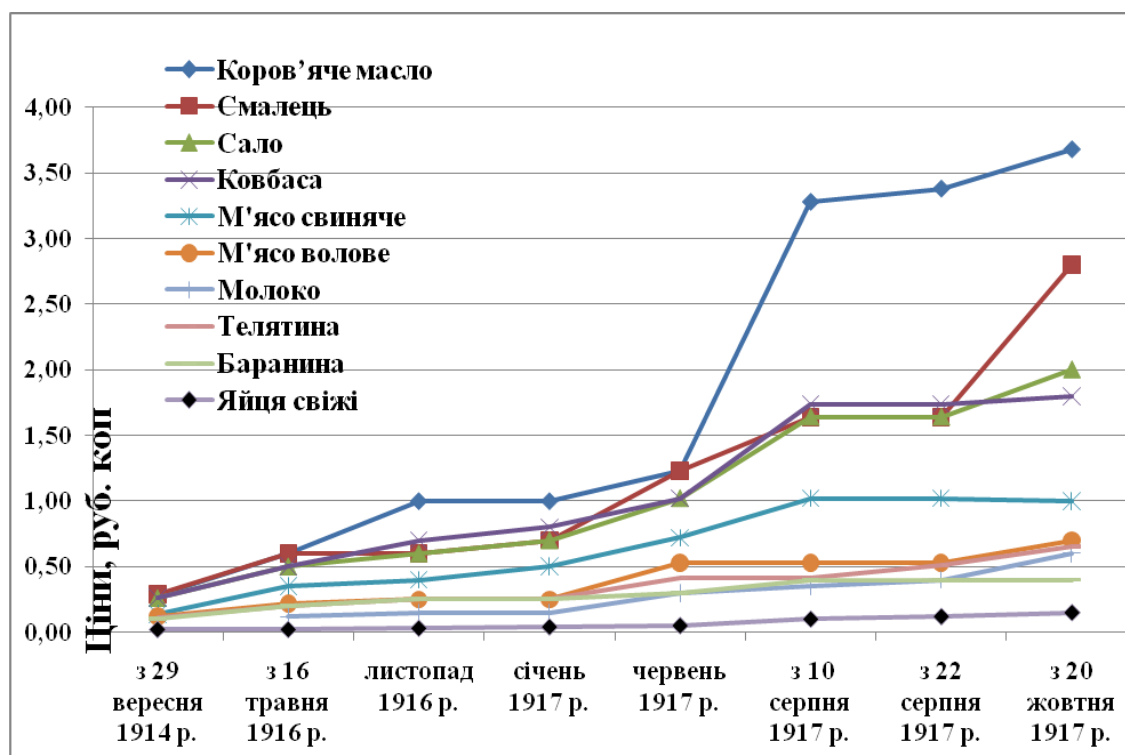


Рис. 2. Динаміка зміни такс цін на м'ясо, молоко та яйця у м. Збаражі Тернопільської губернії (крб., коп. за фунт, л., шт.), 1914–1917 рр.)

Як і в усій території Галичини й Буковини, у м. Збаражі фіксувалася значна кількість порушень за не дотримання установлених такс під час продажу товарів першої необхідності. Начальником гарнізону (комендантом) м. Збаража прийнято наказ № 22 від 12 листопада 1916 р., у якому наказано «усім військовим чинам гарнізону при купівлі предметів, зазначених у таксах, дотримуватися цін, указаних у них, а осіб, які продають продукти за завищеними цінами, затримувати і передавати начальнику Збараського повіту для притягнення їх до відповідальності» [32, арк. 13].

Регулярно проводилися засідання комісії із затвердження такс на продукти першої необхідності й у м. Броди Тернопільської губернії. Такі засідання відбувалися під головуванням начальника Бродівського повіту та за участю коменданта м. Броди, міського голови, членів магістрату та місцевих купців [33, арк. 1–1 зв., 2, 55–55 зв., 57–57 зв.]. Ухвалені комісією такси затверджувалися начальником повіту, роздруковувалися російською і польською мовами та розміщувалися безпосередньо у місцях торгівлі. Зазначена комісія м. Броди провела окреме засідання для затвердження довідкових цін на продукти харчування, опалення (дрова, вугілля, нафту), освітлення (гас, мастила, свічки стеаринові), чищення димохідних труб і вивезення нечистот [33, арк. 54–65 зв., 85–89 зв.].

На засіданні членів управи м. Косова Чернівецької губернії 15 серпня 1916 р. прийнято максимальні ціни (тарифи) на такі товари (табл. 3).

Таблиця 3

Максимальні ціни (такси) м. Косова Чернівецької губернії, затверджені 15 серпня 1916 р.

Назва продукту	Ціна		Назва продукту	Ціна	
	міра ваги	кор., гел.		міра ваги	кор., гел.
Борошно пшенич., завезене	100 кг.	150	М'ясо свин.	1 кг.	6
Борошно пшенич., завезене №2	100 кг.	130	Сало	1 кг.	6
Борошно пшенич., місцеве	100 кг.	110	Смалець	1 кг.	6
Борошно пшенич., місцеве №2	100 кг.	94	Сіль	1топка	0,30
Борошно житнє	100 кг.	60	Масло	1 кг.	4,80
М'ясо волове, теляче	1 кг.	2,4	Яйце свіже	1 шт.	0,10
Ковбаса	1 кг.	6	Яйце вар.	1 шт.	0,14
Нафта	1 л.	0,80	Дрова	Шух	70

Складено автором за даними [35, арк. 22].

Що характерно, зазначені ціни ухвалені управою м. Косова у австрійській валюті – коронах і гелерах, тобто у валюті, яка адекватно сприймалася місцевим населенням. Але російській владі такий стан речей не подобався. Враховуючи зауваження начальника Косівського повіту, надалі максимальні ціни (такси) на продукти першої необхідності вже ухвалювалися в російських рублях і звичних для росіян одиницях виміру – пуди і фунти, а не кілограми, чи топки (для солі) (див. табл. 3). Крім того, асортимент товарів, на які встановлювалися максимальні ціни, був змінений (див. табл. 3–4): до переліку додалися зерно і хліб печений, картопля, молоко; вилучилися з переліку смалець, масло, дрова; скоротився перелік видів борошна; у переліку залишилися незмінними: м'ясо, сало, ковбаса, сіль, яйце свіже, сірники і нафта. При цьому такси на продукти зростали.

Таблиця 4

Максимальні ціни (тарифи) м. Косова, затверджені 10 грудня 1916 р. і 10/28 лютого 1917 р.

Назва продукту	Один. виміру	Ціна, крб. коп.		Відхил. +/-
		від 10 грудня 1916 р.	від 10/28 лютого 1917 р.	
Жито	6 пуд.	27,00–30,00	27–30	0
Пшениця	6 пуд.	30	30	0
Кукурудза	6 пуд.	25,80–27	26,00–27,00	+0,20
Борошно пшеничне	6 пуд.	60	60	0
Борошно житнє	6 пуд.	42–45	42–45	0
Хліб з борошна царського	1 фунт	0,30	0,40	+0,10
Хліб темний	1 фунт	0,25	0,30	+0,05
Хліб житній	1 фунт	0,25	0,30	+0,05
М'ясо вепрове	1 фунт	0,70	0,75	+0,05
М'ясо волове, теляче	1 фунт	0,50	0,50	0
Солонина (сало)	1 фунт	1	1	0
Ковбаса	1 фунт	1	1	0
Сіль	1 фунт	0,04	0,04	0
Картопля	6 пуд.	4,80	5	+0,20
Молоко	1 л.	0,15	0,15	0
Яйце свіже	1 шт.	0,08	0,08	0
Мило	1 фунт	1	1	0
Сірники	1 кор. 10 кор.	0,10 0,90	0,08 0,75	- 0,02 - 0,15
Нафта	1 л.	0,30	0,30	0

Складено автором за даними [24, арк. 127–127 зв.; 25, арк. 21–21 зв.].

Мали місце випадки, коли ціни на продукти і товари першої необхідності визначалися військовою владою, командирами військових підрозділів, які дислокувалися у містах. Зокрема, наказом № 175 від 22 вересня 1916 р. по 3-му кавалерійському корпусу затверджено ціни на продукти у м. Кимполунг Чернівецької губернії та його околицях за підписом командира корпусу, генерал-лейтенанта, графа Келлера [38, арк. 3]. Зазначені ціни ухвалювалися відповідними, спеціально створеними, комісіями при магістраті. У цьому наказі наголошувалося, що перелік визначених цін мав бути розміщений на видних місцях, в усіх магазинах і лавках, а за не дотримання їх до винних осіб застосовуватимуться штрафи в сумі 3000 крб. із подальшим закриттям торгівлі і висланям.

Аналогічно, 5 листопада 1916 р. черговим генералом штабу армії, генерал-майором Пестрежецьким затверджено такси на продукти, фураж та інші товари для м. Кременець і Кременецького повіту Тернопільської губернії. Зазначені ціни були обов'язковими для застосування місцевим населенням, військовими частинами та іншими установами й організаціями при здійсненні роздрібною закупівлі продуктів, починаючи з 9 листопада 1916 р. і до терміну їх відміни [33, арк. 49].

У м. Городенка і Городенківському повіті Чернівецької губернії щомісяця затверджувалися такси на продукти першої необхідності, фураж, паливо та робочу силу [26, арк. 14; 37, арк. 145, 286]. Такси підписувалися начальником повіту та вивішувалися у громадських місцях.

Максимальні ціни (тарифи) встановлювалися не лише на продукти, фураж, худобу, паливо. Начальник Радауцького повіту Чернівецької губернії 19 вересня 1916 р. надсилав до Чернівецького губернатора на погодження затверджені ним такси-прейскуранти для ресторанів м. Радауць (м. Radautz, нині в Румунії – примітка автора). У листі зазначалося, що «такси встановлені відповідно до місцевих умов життя і на противагу тим, занадто завищеним цінам, які встановили віднедавна місцеві власники ресторанів»[38, арк. 31] (див. табл. 5).

Таблиця 5

Прейскурант цін для ресторанів м. Радауць Чернівецької губернії (вересень 1916 р.)

Назва страв	Ціна: крб., коп.
Гарячі страви:	
Щі	0,20
Картопляний суп	0,20
Локшина	0,20
Борщ	0,20
Печеня:	
Гусак з картоплею або іншими приправами	0,70
Качка –»-	0,70
Індик –»-	0,70
Яловичина	0,60
Телятина	0,60
Котлети рублені	0,60
Котлети відбивні (з телятини чи свинини)	0,60
Біфштекс	0,70
Розбрат	0,70
Солодке:	
Компот	0,25
Тістечка	0,25
Хліб до обіду повинен видаватися безкоштовно	

Складено автором за даними [38, арк. 32]

Аналогічно у м. Збаражці були встановлені відповідні такси для їдалень та ресторанів, а також окремо для кав'ярень і чайних [29, арк. 127, 136, 137].

Звичайно, подібне таксування громадського харчування зобов'язувало власників ресторанів, їдалень і трактирів закуповувати продукти за цінами, які дозволяли б при калькуляції ціни на готову продукцію вкладатися у визначені таксою ціни. А якщо це було не можливим, то діяльність підприємств громадського харчування ставала збитковою, а самі вони приреченими на закриття. Крім того, у ціну страв мали закладатися й інші витрати: за оренду приміщення, освітлення, опалення, податки, а також мінімально можливі прибутки. Власниця трактиру у м. Збаражці Роза Гольденцвейг, у березні 1917 р., повідомляла начальникові Збаразького повіту: «при теперішній дорожнечі необхідних для купівлі трактирних продуктів, а також опалення та освітлення, у мене абсолютно не має ніякого заробітку, – що можу підтвердити присягою» [30, арк. 1–2]. Вона скаржилася на те, що у попередньому році ціни були на половину нижчими, а «за самий важливий для нас артикул, цукор, ми в теперішній час платимо, буквально, у 6 разів більше, ніж у попередньому році» [30, арк. 1–2].

У м. Коломия Чернівецької губернії 19 липня 1916 р. також створено комісію для встановлення довідкових цін і такс на продукти першої необхідності. До складу комісії входили представники: військового відомства, державного контролю, міського самоуправління, землевласників Коломийського повіту, жителів і торговців м. Коломия. Вже 20 липня 1916 р. у публічних місцях міста були розклеєні оголошення з відповідними таксами цін на харчові продукти і товари першої необхідності для м. Коломия [39, арк. 16–17].

Погіршення стану на продовольчому ринку змусило магістрат м. Снятина Чернівецької губернії вже через 20 днів переглянути такси на продукти, які були прийняті 5 вересня 1916 р. (див. табл. 6).

Таблиця 6

**Такси на продукти і товари в м. Снятину Чернівецької губернії, від 5 вересня
та 25 вересня 1916 р.**

№ п/п	Назва продукту	Такса, крб. коп.			
		Одиниця виміру	Станом на 05.09.16 р.	Станом на 25.09.16 р.	Відхилення, +/-
1	М'ясо волове:	1 кг	0,75		
	задня частина	1 кг	-	0,90	+0,15
	передня частина	1 кг	-	0,82	+0,07
	вирізка	1 кг	-	1,00	+0,25
2	Свинина:	1 кг	0,70		
	вирізка	1 кг	-	1,00	+0,30
	ребра	1 кг	-	0,80	+0,10
	окорок	1 кг	-	0,95	+0,25
3	Телятина	1 кг	0,60	0,80	+0,20
4	Баранина	1 кг	0,40	0,52	+0,12
5	Сало сире:	1 кг	1,10		
	верхнє сало	1 кг	-	1,45	+0,35
	внутрішнє сало	1 кг	-	1,50	+0,40
6	Смалець	1 кг	1,20	-	x
7	Масло кухонне	1 кг	1,50	-	x
8	Картопля	1 кг	0,40	-	x
9	Молоко	1 літр	0,10	-	x
10	М'ясні вироби:				
	копчена вирізка	1 кг	-	2,00	x
	ковбаса	1 кг	-	1,70	x
	окорок (шинка)	1 кг	-	2,00	x

Складено автором за даними [39, арк. 138; 40, арк. 67].

Російській окупаційній владі було важко установити тотальний контроль за дотриманням установлених гранично максимальних цін (такс). Обмеженість контингенту російської цивільної адміністрації та поліції (включаючи військову) та значні простори захоплених територій з певними географічними особливостями не давали можливості своєчасно виявити порушників і притягти їх до відповідальності. Мали місце прояви масової непокори з дотриманням установлених норм щодо обмеження цін. Так, унтер-офіцер додаткового штату жандармського управління доповідав начальникові жандармського управління Військового генерал-губернаторства Галичини про те, що 29 березня 1915 р. «євреї міста Жовква не бажали продавати хліб за встановленою таксою та організували між собою страйк, у зв'язку з чим місто Жовква залишилося зовсім без хліба» [21, арк. 31].

Частіше порушення були неорганізовані й мали індивідуальний характер. До прикладу, місцевого жителя м. Збаража Тернопільської губернії Іцку Розенштока 20 вересня 1914 р. визнали винним «у не добросовісному підвищенні цін, тобто, в порушенні обов'язкової постанови Тернопільського губернатора від 26 серпня ц. р.» і притягнуто до відповідальності «на перший раз, арешту при Збаразькій в'язниці на два тижня» [21, арк. 3–4]. До такого ж виду відповідальності притягнуто й торговця м. Збаража Л. Шапу, на якого 14 вересня 1914 р. складено протокол про завищення ним цін на цвяхи [27, арк. 3–4]. Власника «Гранд-Кафе» А. Кочмаровського, жителя м. Ярослава Перемишльської губернії, за продаж продуктів за цінами, утричі вищими за встановлені такси, у квітні 1915 р. притягнуто до відповідальності: сплата штрафу в сумі 300 крб., або ж арешт строком на один місяць [22, арк. 1–8].

У липні 1916 р. у м. Коломия виявлено 76 річного пекаря Я. Шемечка, який продавав булки за завищеними цінами (по 40 коп. за 55 декограмову булку замість встановлених 18 коп.). Порушник пояснював свої дії тим, що ціна на борошно була дуже високою, а тому собівартість готової продукції виявилася вищою за встановлені такси. Як наслідок, не вигідно було взагалі пекти хліб, щоб продавати за таксованими цінами [39, арк. 11–11 зв.].

За продаж хліба і сірників за завищеними цінами торговців м. Броди Хану Френких і Фішлера Адлера у серпні 1916 р. притягли до відповідальності відповідно: першу порушницю – до штрафу на суму 25 крб., або до арешту на 7 дів; другого порушника – до штрафу на суму 15 крб., або до арешту на 5 дів [34, арк. 18–19, 20–24 зв.].

У серпні 1916 р. у м. Коломиї притягнуто до відповідальності місцевого торговця М. Вебера, котрий здійснював торгівлю сірниками австрійського виробництва за завищеними цінами, та ще й

«з-під поли», ховаючи свій товар [39, арк. 1–5 зв.]. У відомостях до протоколу про виявлене правопорушення начальник повіту виніс вирок – «піддати арешту на один місяць, сірники конфіскувати», а кошти від продажу товару зарахувати в дохід казни [39, арк. 3]. У серпні 1916 р. виявлено п'ять 25-відерних бочок керосину у місцевого купця Давида Лойтенберга, який «ухилявся від продажу цього керосину по існуючих в м. Бродах цінах». Порушник був притягнений до арешту строком на півтора місяці [34, арк. 62–62 зв., 70, 72–72 зв.].

На думку львівського губернатора, саме «місцеві євреї, в руках яких заходила вся торгівля, почали активно вивозити з м. Броди в Росію, з ціллю наживи, предмети першої необхідності: борошно, крупу, зерно, масло та ін.» [17, арк. 13]. У листі губернатора до військового генерал-губернатора від 24 жовтня 1914 р. повідомлялося, що у зв'язку з масовим вивезенням товарів з Галичини місцеве населення почало відчувати їх дефіцит і, як наслідок, значно підвищилися ціни. Львівський губернатор пропонував прийняти відповідну обов'язкову постанову, яка б забороняла євреям здійснювати вивезення товарів. І це при тому, що головним начальником постачання армій Південно-Західного фронту 11 листопада 1914 р. вже прийнято «Тимчасові правила щодо в'їзду в Галичину осіб з губерній Російської імперії, виїзду з Галичини і рух в середині Галичини» [20, арк. 61–61 зв.], якою запроваджувалася пропускна система прикордонного руху для всіх без винятку осіб, щоправда, без зазначення національностей. Все ж таки 13 лютого 1915 р. військовим генерал-губернатором Г. Бобринським прийнято спеціальну обов'язкову постанову щодо обмеження руху євреїв у межах Галичини й Буковини. У преамбулі до постанови вказувалося, що «на основі наказу Головнокомандувача армій Південно-Західного фронту, у зв'язку з посиленням в останній час шпіонажу з боку євреїв» встановлено низку заборон та обмежень у пересуванні осіб єврейської національності: 1) Заборонено в'їзд у межі Галичини особам єврейської національності. 2) Заборонено особам єврейської національності переїжджати із одного повіту Галичини до іншого. 3) Винні у порушенні цієї постанови притягуватимуться в адміністративному порядку до застосування штрафу у сумі трьох тисяч рублів або утримання у в'язниці до трьох місяців [20, арк. 62]. Такі обмеження не дозволяли місцевим торговцям єврейської національності перевозити товари не те, що за межі Галичини й Буковини, а й вільно рухатися між повітами. Такий стан, мав до деякої міри і зворотній бік – ускладнювалися товарообмінні міжрегіональні операції між повітами, не постачалися в окремі міста і населені пункти продукти, які не вироблялися у межах повіту, інші особливі товари, такі як чай, кава, рис, мило та ін. Здатність єврейського населення до вмілого ведення торгівельної справи була беззаперечною, а обмеження в пересуванні з метою торгівлі сповільнювало підприємницьку активність у регіоні й негативно впливало на надходження податків до місцевих бюджетів. У пояснювальній записці до бюджету м. Добромилля Львівської губернії від 30 березня 1915 р. до військового генерал-губернатора Галичини зазначалося, що «дозвіл євреям повернутися у місто при їхньому занятті торгівлею може підвищити доходи міста» [18, арк. 174 зв.].

Під час другої окупації російськими військами західноукраїнських земель це питання залишалося актуальним. У жовтні 1916 р. уповноважений Міністерства землеробства при штабі головнокомандувача армій Південно-Західного фронту інформував чернівецького губернатора про те, що в Радауцькому і Серетському повітах єврейські спекулянти масово скуповували у місцевого населення велику рогату худобу за безцінь. У цьому листі пропонувалося «затримувати скуплену спекулянтами худобу і передати її Міністерству Землеробства для здачі її діючій армії» [36, арк. 4], у відповідь на що надано відповідний дозвіл від чернівецького губернатора [36, арк. 10]. Зниження ціни на рогату худобу зумовлено тим, що після другого вторгнення російських військ на територію Галичини й Буковини у місцевого населення нічим було годувати тварин. Усе сіно, солону та інший корм забрано як австрійськими, так і російськими військами. На зиму люди почали масово спродувати худобу, пропозиція була завищена, внаслідок чого ціни різко знизилися. При цьому інтендантську службу російської армії, яка здійснювала закупи худоби у населення, зовсім не бентежив той факт, що закупи здійснювалися за цінами, нижчими від зазначених у тарифах на м'ясо в живій вазі.

Таким чином, цінова політика російської окупаційної влади, була наслідком комплексу негативної фінансово-економічної поведінки російської окупаційної влади на захоплених територіях, яка супроводжувалася руйнацією промисловості, сільського господарства, транспортних комунікацій, зовнішньоекономічних зв'язків, наявністю проблем у грошовому обігові, обмеженням вільного товарообороту на окупованих територіях тощо. Реалізацію цінової політики уряду Російської імперії на окупованих територіях покладено на чиновників цивільного управління Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини уповноваженими: військового генерал-губернатора, губернаторів та начальників повітів. Встановлення максимальних цін (такс) на товари першої необхідності здійснювалося під жорстким контролем окупаційної влади та були значно нижчими за ціни, які існували на тіньовому продовольчому ринку, що породжувало спекуляцію та

недобросовісну торгівлю продуктами харчування. У цілому, адміністративні заходи, які вживала російська окупаційна влада з метою штучного втримання інфляційних процесів та запобігання зростанню цін на продукти першої необхідності, виявилися малоефективними та не вирішували проблеми нестачі продуктів харчування.

Список використаних джерел

1. Берест І. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 «Історія України». Львів, 2009. 22 с. 2. Великочий В. С. Австро-Угорська політика в Галичині періоду Першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії. Проблеми історії України XIX–XX ст. Вип. XVII. С. 373–389. 3. Временное положение об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны: Приказ Начальника Штаба Верховного Главнокомандующего от 19 августа 1914 г. // Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 722. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 1–8. 4. Временное положение об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны: Приказ Начальника Штаба Верховного Главнокомандующего от 3 июля 1916 г. // Россия. Штаб Верховного Главнокомандующего (1914–1917). Приказы начальника Штаба Верховного Главнокомандующего за 1916 год. 1916. Ч. 1. 5. Глизнер В. Адміністративно-територіальний поділ Галичини та Буковини Російською окупаційною владою в 1914–1918 рр. // Схід. 2014. № 4. С. 79–83. 6. Ляльницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки Першої Російської окупації (Серпень 1914 р. – Червень 1915 р.) // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. 2015. Серія 6: Історичні науки, Вип. 13. С. 76–81. 7. Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец.: 07.00.02 «Всесвітня історія». Чернівці, 2005. 18 с.; Кучера І. В. Наслідки політики російського окупаційного режиму для східногалицьких земель (1914–1917 рр.) // Україна соборна: зб. наук. статей. Історична регіоналістика в контексті соборності України. Вип. 2. № 3. К.: І-т. історії України НАН України, 2005. С. 253–260. 8. Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми // Військово-науковий вісник. Вип. 7. 2005. С. 35–47. 9. Лозинська І. Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 «Історія України». Львів, 2010. 19 с.; Лозинська І. Г. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень-вересень 1914 року) // Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 2. 2017. С. 21–30. 10. Любченко В. Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині // Велика війна (1914–1918) і Україна. К., 2013. С. 248–300. 11. Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 «Військова історія». Львів, 1997. 22 с.; Мазур О. Я., Сухий О. М. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: агресивні акції австрійської влади. Держава та армія // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2000. № 408. С. 73–78.; Мазур О. Я., Патер І. Г. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.) // Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2007. № 584. С. 44–52. 12. Орлик С. В. Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XXIII. 2014. С. 133. 13. Произвольное понижение курса русских денег // Прикарпатская Русь. 1914. № 1434. С.4. 14. Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. № 4. 2004. С. 3–31; Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с. 15. Російська адміністрація // Діло. № 212 (4) (30 січня). 1915. С. 3. 16. Торговля в Львові // Прикарпатская Русь. 1914. № 1417. С. 4. 17. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 82. 18. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 547. 19. Там само. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 67. 20. Там само. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 55. 21. Там само. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 133. 22. Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 645. Оп. 1. Спр. 119. 23. ЦДІАЛ України. Ф. 645. Оп. 1. Спр. 160. 24. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 19. 25. Там само. Спр. 96. 26. Там само. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 186. 27. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 8 а. 28. Там само. Спр. 192. 29. Там само. Спр. 383. 30. Там само. Спр. 389. 31. Там само. Спр. 451. 32. Там само. Спр. 265. 33. Держархів Львівської області. Ф. 905. Оп. 1. Спр. 130. 34. Там само. Спр. 153. 35. Держархів Чернівецької обл. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 119. 36. Там само. Спр. 135. 37. Там само. Спр. 160. 38. Там само. Спр. 161. 39. Там само. Спр. 163. 40. Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 37.

References

1. Berest I. Sotsialne stanovyshche naseleння Skhidnoi Halychyny i Zakhidnoi Volyni v roky Pershoi svitovoi viiny [Social situation of the population of Eastern Galicia and Western Volhynia during the First World War]: Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. Nauk: 07.00.01. Lviv, 2009. 22 s. 2. Velykochyi V.S. Avstro-Uhorska polityka v Halychyni periodu Pershoi svitovoi viiny: shtrykhy do analizu ukrainskoi istoriografii [Austro-Hungarian Politics in Halychyna during the period of the First World War: A Strokes for an Analysis of Ukrainian Historiography]. Problemy istorii Ukrainy XIX-XX st. Vyp. XVII. S.373–389. 3. Vremennoye polozhenye ob upravlenyy oblastiami Avstro-Venhrii, zaniatyimi po pravu voiny: Prikaz Nachalnika Shtaba Verkhovnoho Glavnokomanduiushcheho ot 19 avgusta 1914 h.// Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy). F.722. Op.2. Spr.6. Ark.1–8; Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. Op.1. Spr.3. Ark. 1–4zv. 4. Vremennoye polozhenye ob upravlenii oblastiami Avstro-Venhrii, zaniatyimi po pravu voiny: Prikaz Nachalnika Shtaba Verkhovnoho Glavnokomanduiushcheho ot 3 yuliua 1916 h.// Rossiya. Shtab Verkhovnoho Glavnokomanduiushcheho (1914–1917).

Prikazy nachalnika Shtaba Verkhovного glavnokomanduiushchego za 1916 hod. 1916. Ch. 1. 5. Hlyzner V. Administratyvno-terytorialnyi podil Halychyny ta Bukovyny Rosiiskoiu okupatsiinoiu vladoiu v 1914–1918 rr. [Administrative-territorial division of Halychyna and Bukovina by Russian occupation authorities in 1914–1918]. Skhid. 2014. №4. S.79–83. 6. Inytskyi I. Diialnist tsyvilnykh orhaniv vlady Halychyny u roky Pershoi Rosiiskoi okupatsii (Serpen 1914 r. – Cherven 1915 r.) [Activities of the Civil Authorities of Halychyna during the First Russian Occupation (August 1914 – June 1915)]. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2015. Seriia 6: Istorychni nauky, Vyp. 13. S. 76–81. 7. Kuchera I.V. Polityka rosiiskoi okupatsiinoi administratsii v Skhidnii Halychyni u 1914–1917 rr. [The policy of the Russian occupation Administration in Eastern Galicia in 1914–1917]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02, Chernivtsi, 2005. 18 s.; yoho zh, Naslidky polityky rosiiskoho okupatsiinoho rezhymu dlia skhidnoholytskykh zemel (1914–1917 rr.) [Consequences of the policy of the Russian occupation regime for the Eastern Galicia lands (1914–1917)]. Ukraina soborna: zb. nauk. statei. Istorychna rehionalistyka v konteksti sobornosti Ukrainy. Vyp.2. №3. K.: I-t. istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005. S.253–260. 8. Lytvyn M. Ukraina u Pershii svitovii viini: suchasna rosiiska istoriohrafia problema [Ukraine in the First World War: Contemporary Russian Historiography of the Problem]. Viiskovo-naukovyi visnyk. Vyp.7. 2005.S.35–47. 9. Lozynska I.H. Rosiiski voienni heneral-hubernatorstva u Halychyni v period Pershoi svitovoi viiny [Russian military governor-general in Galicia ranks during the First World War.]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 20.02.22. Lviv, 2010. 19 s. 10. Liubchenko V. B. Rosiiska okupatsiina administratsiia u Halychyni ta na Bukovyni [Russian occupation administration in Galicia and in Bukovina. Great War (1914–1918) and Ukraine]. Velyka viina (1914–1918) i Ukraina. K., 2013. S. 248–300. 11. Mazur O. Ya. Skhidna Halychyna u roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1918) [Eastern Galicia during the First World War (1914–1918)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk.: 20.02.22. Lviv, 1997. 22 s.; Mazur O.Ya., Pater I.H. Halytska «Ruina»: sotsialno-ekonomichne stanovyshe Skhidnoi Halychyny (1914–1915 rr.) [Galician «Ruin»: socio-economic situation in Eastern Galicia (1914–1915)]. Derzhava ta armiia. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». Lviv, 2007. № 584. S. 44–52. 12. Orlyk S.V. Ukrainske povitove misto i velyka viina: prodovolchi problemy ta rist tsin [Ukrainian county town and the Great War: the food problems and the rise of prices]. problemy istorii ukrainy xix – pochatku xx st. vypusk xxiii. kyiv., 2014. S. 133. 13. Proyzvolnoe ponyzhenye kursa rusytskikh deneh [The arbitrary depreciation of the course of Russian money]. Prykarpatskaia Rus. 1914. № 1434. S.4. 14. Reient O.P. Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XXst.) [Ukraine in the imperial period (XIX – early XX centuries)]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. 340 s. 15. Rosiiska administratsiia [Russian administration]. Dilo. 1915. № 212 (4) (30 sichnia). S.3. 16. Torhovlia v Lvove [Trade in Lviv]. Prykarpatskaia Rus. 1914. № 1417. S.4. 17. TsDIAK Ukrainy. F.361. Op.1. Spr.82. 18. Ibid. Sapr.547. 19. Ibid. F. 363. Op.1. Spr.67. 20. Ibid. F. 365. Op.1. Spr.55. 21. Ibid. Spr.133. 22. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Lviv (dali – TsDIAL Ukrainy). F. 645. Op.1. Spr.119. 23. TsDIAL Ukrainy. F.645. Op.1. Spr.160. 24. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. F.12. Op.1. Spr.19. 25. Ibid. F.12. Op.1. Spr.96. 26. Ibid. F.62. Op.1. Spr.186. 27. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. 370. Op.1. Spr.8a. 28. Ibid. Spr.192. 29. Ibid. Spr.383. 30. Ibid. Spr.389. 31. Ibid. Spr.451. 32. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. F. 905. Op.1. Spr.130. 33. Ibid. Spr.153. 34. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoii oblasti. F.265. Op.1. Spr.265. 35. Ibid. F. 283. Op.1. Spr.119. 36. Ibid. Spr.135. 37. Ibid. Spr.160. 38. Ibid. Spr.161. 39. Ibid. Spr.163. 40. Ibid. F.505. Op.1. Spr.37.

Svitlana Orlyk

PRICING POLICY OF THE RUSSIAN OCCUPATION AUTHORITIES IN THE TERRITORY OF GALICIA AND BUKOVINA DURING THE FIRST WORLD WAR

The article discloses the pricing policy of the Russian occupation authorities which was carried out in the occupied territories of Galicia and Bukovina in terms of fixing maximum prices (charges) for essential goods. It has been proved that the inflation processes that took place in the occupied West Ukrainian lands were the result of not only military operations but also the negative financial and economic behaviour of the Russian occupation authorities in the captured territories. The analysis of the maximum prices (charges) for essential goods which were fixed in the cities and gminas of Ternopil, Lviv, Chernivtsi and Peremyshl provinces was carried out. The analysis showed negative dynamics of price growth. It was specified that the compulsory administrative measures taken by the Russian occupation authorities to artificially curb inflation processes and prevent price increases for essential products proved to be ineffective and did not solve the problem of food shortages.

Key words: First World War, Halychyna, Bukovina, the Russian Empire, Russian occupation, pricing policy, essential goods.

УДК 94(477)

Олена Лугова

АДМІНІСТРАТИВНО-УПРАВЛІНСЬКА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО ГОРОЖАНСЬКОГО КОМІТЕТУ

У статті висвітлено адміністративну структуру Українського горожанського комітету. Окреслено основні принципи співпраці між його окружними й місцевими комітетами у м. Львові. Визначальними принципами організації та діяльності Українського горожанського комітету стали аполітичність та надання допомоги українцям. Адміністративно-управлінська структура та організаційні засади діяльності Українського горожанського комітету забезпечували можливість прийняття об'єктивних рішень та раціонального використання ресурсів.

Ключові слова: Східна Галичина, Український горожанський комітет, статут, структура, секція.

Актуальність дослідження ґрунтується на тому, що організація та діяльність Українського горожанського комітету (далі – УГК) здійснювалася на основі чіткої адміністративно-управлінської структури. Досліджувана тема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити базові засади адміністративно-структурної самоорганізації Комітету, що зосередив свою діяльність на післявоєнних проблемах українського населення.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, аналізу архівних матеріалів відображено адміністративно-управлінську структуру УГК та організаційні засади його діяльності в Галичині у 1918–1921 рр.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу вивчити адміністративно-управлінську структуру та механізми взаємодії підрозділів української соціально-гуманітарної установи Східної Галичини.

Завдання дослідження полягають у вивченні та аналізі структурного побудови УГК, висвітленні основних принципів взаємодії і співпраці його підрозділів, з'ясуванні основних прав та обов'язків суб'єктів соціальної взаємодопомоги серед українців у 1918–1921 рр.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України) та опубліковані спогади Олени Федак-Шепарович.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Адміністративно-управлінська структура УГК опосередковано відображена у наукових працях О. Бежука [1], І. Гловацького [2]. Однак вона, не стала предметом окремого наукового дослідження. Саме в цьому і полягає новизна публікації.

Обсяг статті не охоплює всіх питань досліджуваної проблематики. Автор вважав за необхідне зосередитися на вивченні адміністративно-управлінської структури УГК, опираючись на статут цієї організації та тогочасні документи, що відображають її діяльність.

УГК – єдина легальна установа, що зосередила свою увагу на повоєнних проблемах українського населення та охопила своєю соціально-гуманітарною діяльністю усі повіти Східної Галичини. «Одиною громадянською установою, що могла діяти в тодішній ситуації у Львові, був Український Горожанський Комітет. Оснований ще перед Листопадним переворотом, затверджений австрійською владою для розподілу харчів так званих «американських дарів», завдяки своїм гуманітарним завданням не був наражений на труднощі, чи навіть розв'язання з боку польської влади. Під фірмою того комітету, головою якого був д-р Степан Федак та секретарем Володимир Целевич, постановлено вести якнайширшу діяльність, зокрема дати поміч раненим і полоненим воякам Української Армії та поміч українським мешканцям міста, що потерпіли внаслідок воєнних подій...», – так описувала початок діяльності УГК О. Федак-Шепарович, дочка Степана Федака та активна діячка самаританської секції цієї організації [5].

Ефективне функціонування цієї організації у складних повоєнних умовах забезпечувалося дієвою взаємодопомогою населення Західної України та чіткою організаційною структурою УГК. Для легалізації цієї організації перед польською владою члени-засновники розробили статут і подали його на розгляд до намісництва 3 березня 1920 р. у п'яти примірниках [7, арк. 2].

Статут у § 1 визначав «осідком» УГК м. Львів, де діяла Велика рада, що займалася стратегічними і ключовими питаннями діяльності комітету, і Мала рада, яка вирішувала поточні справи [2, с. 21]. Основна мета функціонування УГК полягала у наданні моральної, матеріальної,

санітарної, педагогічної і правничої допомоги українському населенню Галичини, що постраждало внаслідок воєнних дій.

Реалізація поставленої мети передбачала виконання наступних завдань: 1) надання допомоги українським полоненим, інтернованим та в'язням та проведення переговорів щодо звільнення бранців або ж покращення умов їх утримання; 2) опіка над звільненими українськими полоненими та інтернованими та створення для них мережі соціальних закладів (притулки, чайні, дешеві кухні і т.д.); 3) підтримка сиріт та малозабезпечених сімей українських вояків, що загинули під час війни або стали інвалідами; 4) створення бюро посередництва праці для працевлаштування безробітних; 5) організація санітарної діяльності в краї для попередження епідемій, превентивна робота із населенням, підготовка та розповсюдження необхідної літератури; 6) заснування притулків та бурс для військових сиріт та дітей із неблагополучних сімей; 7) формування «закладів товарів» для допомоги населенню у голодуючих регіонах; 8) сприяння відновленню селянських господарств після воєнних лихоліть; 9) публікації матеріалів з метою популяризації діяльності УГК, його основних завдань та досягнень [7, арк. 15].

Згідно § 5 і 6 статуту до складу УГК входили звичайні члени, добродії й почесні. Членами УГК могли стати як звичайні українці, так і громади чи товариства, яких приймала Велика Рада [7, арк. 11]. Вступний внесок становив 10 марок, а щомісячний – 5. Також існувала можливість одного щорічного внеску у розмірі 50 марок та на більш тривалий час – 500. Особи, які пожертвували 1 тис. марок і більше, набували статусу добродіїв [9, арк. 2]. Почесним членом УГК міг стати кожен, хто «ділом для українського народу або для Комітету високо заслужився і коли на запрошення Комітету прийме сю почесь» [7, арк. 11].

Найвищу ланку управлінської структури УГК становив загальний збір, який скликала Велика рада щороку в Львові. Участь у загальному зборі брали: 1) голови, їх заступники та уповноважені представники (по одному на 20 членів) окружних чи місцевих комітетів; 2) почесні члени; 3) всі члени Великої і Малої рад комітету. Повноваження загального збору полягали у: 1) контролі за діяльністю Великої та Малої рад у сфері діловодства та ведення рахунків, 2) обранні складу Великої ради на рік та уповноважених представників для виборів голови Комітету, 3) прийнятті рішень щодо звернень Великої і Малої ради, окружних і місцевих рад та окремих членів; 4) іменуванні почесних членів; 5) призначенні складу ревізійної комісії. Також загальний збір мав право на рішення про зміну статуту прийняття та про саморозпуск Комітету [7, арк. 12].

Рішення загального збору приймалися шляхом відкритого голосування і вважалися затвердженими при наявності абсолютної більшості. Порядок денний визначався заздалегідь Малою радою, яка отримувала необхідні питання від окружних і місцевих комітетів не пізніше двох тижнів до засідання загального збору. Час, місце проведення і порядок денний загального збору оголошувалися у декількох тогочасних часописах за тридцять днів. Необхідний кворум для правомочності рішень загального збору становив 2/3 членів Великої ради та 1/10 представників окружних і місцевих комітетів. У разі потреби Велика рада мала право скликати надзвичайний загальний збір, який відбувався за тими ж правилами, що і загальний збір [7, арк. 12 зв. – 13].

Велика рада – найвищий виконавчий орган УГК, вона складалася із голови, п'яти заступників, десяти членів, кандидатури яких затверджувалися загальним збором на рік. Члени Великої ради обирали двох заступників голови, двох секретарів, касира, контролера і кількох референтів зі свого складу. Повноваження Великої ради статут визначав наступним чином: 1) приймання членів та добродіїв УГК; 2) заснування окружних і місцевих комітетів; 3) встановлення розміру щомісячних членських внесків; 4) здійснення контролю за діяльністю Малої ради, окружних і місцевих комітетів; 5) скасування рішення Малої ради, окружних і місцевих комітетів, якщо б вони передбачали негативні наслідки для організації; 6) створення окремих секцій і комісій для здійснення успішної діяльності УГК; 7) визначення основних напрямів діяльності комітету.

Діяльність Великої ради здійснювалася згідно із затверджених правил [3]. Право скликати засідання Великої ради належало голові і заступникам, а в разі їх відсутності – найстаршому члену Великої ради. Для здійснення більш ефективної роботи, Велика рада мала право запрошувати для участі у своїх засіданнях представників українських економічних, освітніх, гуманітарних інституцій та голів секцій УГК, що не входили до складу Великої ради.

Кворум для прийняття рішення Великою радою становив шість осіб. Рішення вважалося прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість із присутніх на засіданні. У випадку рівного розподілу голосів, вирішальне слово належало голові, який участі у голосуванні не брав [7, арк. 13–13 зв.].

Наступну ланку управлінської структури УГК становила Мала рада, до складу якої входили голова Великої ради, два заступники, два його секретарі, касир (займали ті ж посади) та голови секцій комітету. Рішення Малої ради вважалося правочинним, якщо за нього проголосувала більшість із необхідних 50 % її складу та при цьому були присутні голова, заступник та один із

секретарів. Функціонування Малої ради визначалося такими основним напрямками: 1) збір матеріальних ресурсів для забезпечення діяльності комітету та їх розподіл між окремими секціями; 2) управління майном і фондами згідно цілей діяльності УГК; 3) представлення УГК у тогочасному суспільстві; 4) надання звіту про діяльність Малої ради [7, арк. 13 зв. – 14].

З метою успішного провадження діяльності УГК та виконання поставлених цілей, Велика рада мала право створювати секції, які зосереджували свою увагу на одній із тогочасних проблем українського суспільства. Напрямок діяльності кожної секції відображався у її назві: заповомога, інтернованих-полонених, посередництва праці, самаританська, правничої допомоги, шкільну, торгівельно-промислово та ін. Організаційну структуру секцій затверджувала Мала рада на основі їх подання. До адміністративного апарату кожної секції входили голова, заступник, касир і секретар, яких обирали із її членів. До складу всіх секцій входили один представник Великої ради та два – Малої ради. Згідно зі статуту УГК, секції мали право кооптації, тобто введення до свого складу нових членів власним рішенням без проведення додаткових виборів [4, с. 278].

Право скликати та проводити засідання секції належало голові, у випадку його відсутності – найстаршому члену. Рішення секція приймала шляхом голосування і подавала на затвердження Малої ради. У випадку неіездатності котроїсь із секції, виконання її завдань переходило на Малу раду [7, арк. 14].

В організаційній структурі УГК була присутня також ланка із функціями здійснення контролю – ревізійна комісія. Вона складалася із п'яти членів, яких обирали на загальному зборі. Обов'язки цієї комісії полягали у перевірці діловодства, рахункових книг Великої і Малої рад, окремих секцій [7, арк. 14].

Соціально-гуманітарна діяльність УГК охопила територію Галичини. Українці об'єднувалися та провадили благодійну роботу серед населення у повітових містах, містечках і селах. Таким чином, формувалися окружні і місцеві комітети, порядок утворення та загальні засади діяльності яких визначав статут УГК.

Окружний комітет формувався при наявності 15 членів у повітовому місті або у місті, де діяв повітовий суд. Діяльність окружних комітетів провадилася згідно завдань, окреслених статутом УГК. Управлінський апарат окружних комітетів складали окружний загальний збір членів і окружна рада. До складу окружних комітетів належали члени УГК, що проживали у цій місцевості. Окружний комітет очолював голова, який провадив загальний збір. У його роботі приймали участь члени та представники місцевих комітетів. Компетенція загального збору окружного комітету полягала у: 1) виборі голови та окружної ради у порядку, визначеному у статуті УГК; 2) веденні переговорів для здійснення основної діяльності; 3) звітності щодо своїх рішень перед Малою радою УГК; 4) розгляді звітів місцевих рад; 5) обранні контрольної комісії; 6) здійснення фінансової діяльності.

Окружна рада складалася із голови і шести членів, які розподіляли обов'язки заступника голови, секретаря, касира і контролера терміном на один рік. Прерогатива організації засідань окружної ради належала голові чи заступнику, а у випадку їх відсутності – найстаршому члену ради. Рішення окружної ради вважалися правочинним, якщо на засідання прибула більша половина її складу і за рішення проголосувала більшість. Голова голосував лише у випадку рівності голосів. На основі статуту УГК діяльність окружної ради полягала у: 1) організації окружних загальних зборів у першому кварталі кожного року і делегування представників на загальні збори УГК у Львові; 2) зборі членських внесків, розподіл коштів між окружною і Малою радами та передання їх поквартально; 3) виконанні вказівок Малої ради; 4) управлінні майном окружного комітету; 5) поданні звітів своєї діяльності Малій раді; 6) праві ініціювати Загальний збір членів окружного комітету; 7) надбанні матеріальних ресурсів для проведення соціально-гуманітарної роботи; 8) створенні Секцій і залученні до їх діяльності осіб, що не є членами окружної ради; 9) контролі за діяльністю місцевих рад та, в разі потреби, надання їм необхідної допомоги.

Зв'язок між окружною радою і Малою радою забезпечувався через присутність її представників на загальних зборах окружного комітету. Цим делегатам надавалося право голосування і подання звернень. Статут УГК передбачав і підстави розпуску окружного комітету. Це могло відбутися на основі рішень Малої ради або загального збору окружного комітету [7, арк. 14–15 зв.].

Основні завдання окружних УГК окреслювалися «Інструкцією для окружних Українських горожанський комітетів», розробленою і грудні 1920 р. Згідно цього документу, окружні комітети мали: 1) залучати щораз нових членів до своєї діяльності; 2) засновувати місцеві УГК; 3) надавати допомогу усім «жертвам війни», що проживають на території повіту; 4) опікуватися полоненими, інтернованими, політичними в'язнями та їх родинами; 5) забезпечувати допомогу голодуючій частині населення; 6) здійснювати фахову юридичну допомог українському населенню; 7) відновлювати діяльність українських повітових товариств; 8) організовувати збір фінансових і матеріальних ресурсів для гуманітарних цілей [10, арк. 1–2].

Найнижчу ланку управлінської структури УГК представляли місцеві комітети. Підставою для їх створення слугувала діяльність десяти членів у містечку чи селі. Місцевий комітет міг діяти при кожній громаді.

Управління місцевими комітетами здійснювали місцевий загальний збір і місцева рада. Місцеві комітети формувалися із членів УГК, які проживали у цьому населеному пункті. Місцевий комітет очолював голова, який організовував загальний збір. До участі у загальному зборі залучалися усі його члени. Напрямки діяльності загального збору місцевого комітету визначалися статутом УГК: 1) вибір голови та місцевої ради; 2) ведення переговорів для здійснення основної діяльності; 3) подання звітів щодо своїх рішень окружній раді; 4) формування контрольної комісії; 6) провадження фінансової діяльності.

До складу місцевої ради входили голова і чотири члени, які визначали заступника голови, секретаря, касира і контролера терміном на один рік. Засідання місцевої ради організовувались з ініціативи голови чи заступника, а у випадку їх відсутності – найстаршого члена ради. Рішення місцевої ради ставали правомірними, якщо на засіданні була присутня більша половина її складу і за – проголосувала більшість. Голова мав право голосу лише у випадку рівного розподілу голосів.

Статут УГК чітко регламентував сфери діяльності місцевих рад: 1) підготовка і проведення місцевих загальних зборів у першому кварталі щорічно і обрання представників для участі у загальних зборах УГК у Львові; 2) формування фінансових ресурсів із членських внесків, розподіл коштів; 3) підпорядкування у своїй діяльності окружній раді; 4) управління майном місцевого комітету; 5) подання звітів про свою діяльність окружній раді; 6) організація загального збору членів місцевого комітету; 7) формування і примноження матеріальних ресурсів з метою здійснення соціально-гуманітарної роботи у визначеній місцевості; 8) створення секцій (при потребі) та розширення їх діяльності через залучення нових людей, що не є членами місцевої ради. За статутом УГК Мала рада мала право направляти представників на загальні збори місцевого комітету і вони мали право голосу і подання звернень [7, арк. 14–15 зв.].

24 лютого 1921 р. Мала рада розробила ще одну інструкцію для окружних комітетів, що пояснювала зміст субординаційних відносин УГК: 1) соціально-гуманітарну діяльність у повітах здійснюють тільки окружні та місцеві УГК; 2) окружні і місцеві комітети повинні сформувати свій фінансово-ресурсний фонд для надання допомоги населенню краю; 3) у випадку браку засобів для забезпечення допомоги окружними комітетами УГК у Львові, в міру своїх можливостей, надавав фінансову підтримку своїм структурним підрозділам; 4) робочі поїздки представників окружних і місцевих комітетів до Львова здійснювались лише при умові нагальності справи та правомірності (на основі рішення президії відповідного УГК), Це забезпечувало можливість уникнути недоцільних витрат [10, арк. 9].

Враховуючи нелегкі політичні та економічні умови діяльності УГК, статут передбачав і можливість припинення функціонування цієї соціально-гуманітарної інституції. У § 43 чітко визначався порядок дій у такому випадку: якщо б загальний збір не прийняв рішення про розподіл майна комітету, то всі фінансові і матеріальні ресурси УГК передавалися «Українському товариству охорони дітей і опіки над молоддю у Львові» [7, арк. 16]. Це товариство, яке очолював С. Федак, з 1917 р. дбало про дітей віком від 2 – до 14 років із бідних сімей та воєнних сиріт греко-католицького віросповідання на території Львівського, Тернопільського, Краківського воєводства [6, с. 35]. Отримувачем майна УГК другої черги стало товариство «Просвіта» у Львові.

Визначальними принципами організації та діяльності УГК стали аполітичність та надання допомоги українцям, що вкрай потребували її у тяжкі післявоєнні роки [8, арк. 24]. Провідні діячі Східної Галичини активно провадили спільну діяльність, спрямовану на подолання наслідків Першої світової та українсько-польської війн в краї, відновлення і нормалізації українського суспільного життя. Адміністративно-управлінська структура та організаційні засади діяльності УГК забезпечували можливість прийняття правильних рішень та раціональність використання ресурсів. Члени окружних і місцевих комітетів володіли реальною інформацією про ситуацію в тому чи іншому повіті та могли як найдоцільніше використати фонди цієї організації для надання соціально-гуманітарної допомоги найбільш потребуючим групам українського населення Східної Галичини.

Список використаних джерел

1. Бежук О. М. Роль церкви і громадських інституцій у справі опіки дітьми в Галичині на початку ХХ століття // Науковий вісник Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. Т. 13. № 3(49). 2011. С. 32–37.
2. Гловацький І. Ю. Роль колегії оборонців в організації правового захисту політичних в'язнів у політичних судових процесах у Східній Галичині (1918–1926 рр.) // Вісник Хмельницького регіонального управління та права. 2003. № 2 (6). С. 21–27.
3. Пиртей П. С. Словник Лемківської Говірки. Матеріали для словника. 1986. 461 с. URL: http://chtyvo.org.ua/%2FPyrtei_Petro%2FSlovyk_lemkivskoi_hovirky_Materialy_dlia_slovyka.pdf. (дата звернення: 01.02.2018).
4. Словник української мови: в 11 томах. Т. 4. 1973. 840 с.
5. Федак-Шепарович О. Український Червоний Хрест у Львові

1918–1919 // Вісті Комбатанта. URL: <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2013/05/1918–1919.html>. (дата звернення: 01.02.2018). 6. Щербяк Ю. А. Опікунська діяльність Греко-католицької церкви кінця XIX ст. – 1939 р. // Педагогічний альманах. 2014. Випуск 21. С. 253–261. 7. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 462. Оп. 1. Спр. 1. 41 арк. 8. Там само. Спр. 3. 68 арк. 9. Там само. Спр. 8. 10 арк. 10. Там само. Спр. 9. 11 арк.

References

1. Bezhuik O.M. Rol tserkvy i hromadskykh instytutiv u spravi opiky ditmy v Halychyni na pochatku XX stolittia [The role of the church and public institutions for the care of children in Galicia at the beginning of the twentieth century]. Naukovyi visnyk LNUVMBT im. S.Z. Hzhyskoho. T. 13. № 3 (49). 2011. S. 32–37. 2. Hlovatskyi I.Iu. Rol kolehii oborontsiv v orhanizatsii pravovoho zakhystu politychnykh viazniv u politychnykh sudovykh protsesakh u Skhidnii Halychyni (1918–1926 rr.) [The role of the defense board in organizing the legal protection of political prisoners in political trials in Eastern Galicia (1918–1926)]. Visnyk Khmelnytskoho rehionalnoho upravlinnia ta prava. Khmelnytskyi, 2003. № 2 (6). S. 21–27. 3. Pyrtei P. S. Slovyk Lemkivskoi Hovirky. Materialy dlia slovnyka [Dictionary of Lemko's Dialogue. Materials for the dictionary]. 1986. 461 s. URL: https://chtyvo.org.ua/%2FPyrtei_Petro_%2FSlovyk_lemkivskoi_hovirky_Materialy_dlia_slovnyka.pdf. 4. Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]; v 11 tomakh. T. 4. 1973. 840 s. 5. Fedak-Sheparovych O. Ukrainskyi Chervonyi Khrest u Lvovi 1918–1919 [The Ukrainian Red Cross in Lviv, 1918–1919]. Visti Kombatanta. URL: <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2013/05/1918–1919.html>. 6. Shcherbiak Yu. A. Opikunska diialnist Hreko-katolytskoi tserkvy kintsia XIX st. – 1939 r. [The trusteeship of the Greek Catholic Church at the end of the nineteenth century – 1939]. Pedahohichnyi almanakh. 2014. Vypusk 21. S. 253–261. 7. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi. F. 462. Op. 1. Spr. 1. 41 ark. 8. Ibid. Spr. 3. 68 ark. 9. Ibid. Spr. 8. 10 ark. 10. Ibid. Spr. 9. 11 ark.

Olena Lugova

THE ADMINISTRATIVE AND MANAGEMENT STRUCTURE OF THE UKRAINIAN CITIZEN COMMITTEE

The article is highlighted of the administrative structure of the Ukrainian Citizen committee. The basic principles of cooperation are outlined between district and local committees and UCC in Lviv. The definitive principles of the organization and activity UCC became apolitical and helping Ukrainians. Administrative and management structure and organizational principles of the activity of UCC provided the opportunity to make the right decisions and rational use of the resources.

Key words: Eastern Galichina, the Ukrainian Citizen committee, statute, structure, section.

УДК 94(477) «1920/1939»

Роман Мельник, Віра Мельник

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВО-ТЕОРЕТИЧНА ДУМКА: ПЕРСПЕКТИВИ ПРОДОВЖЕННЯ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (20–30 РР. ХХ СТ.)

У статті розглянуто теоретичні проблеми, пов'язані із майбутнім збройним конфліктом та участі в ньому українського народу в науково-теоретичних і мемуарно-аналітичних працях військових дослідників міжвоєнної доби. Показано основні концептуальні підходи військових теоретиків щодо методів проектування воєнної доктрини з виділенням основних етапів, форм збройних сил та з'ясування головних її складових, які визначали характер майбутньої боротьби.

Ключові слова: військово-теоретична думка, військова доктрина, військова еміграція, УНР.

Процес розбудови та реформування Збройних Сил України на сучасному етапі їх розвитку закономірно викликає інтерес до вивчення вітчизняного історичного досвіду, пошуку певних аналогій, які можна було б використати для вирішення актуальних проблем. Це стосується й такого важливого аспекту, як формування військово-теоретичної думки, що є одним із найважливіших компонентів на шляху проектування воєнної доктрини держави.

Вітчизняний і світовий історичний досвід переконливо засвідчують, що гарантувати безпеку країни може лише добре вишколене й озброєне національне військо. Сьогодні на порядку денному в нашій державі стоїть необхідність вироблення нових підходів до військового будівництва, які мають увібрати у себе всі найкращі та найперспективніші досягнення військової думки. Разом із тим, формування, національних збройних сил не може відбуватися без урахування минулого, зокрема й власного досвіду будівництва українського війська.

Збройна боротьба українського народу за державність у першій половині ХХ ст. висунула з народних низів та середовища національної свідомої еліти талановитих військово-політичних

діячів, яких революційна хвиля поставила в епіцентр битв за незалежність та соборність України. Однак комуністичний тоталітарний режим доклав чимало зусиль, щоб спотворити образ борців за самостійну незалежну Україну. Радянська історіографія, ігноруючи аспекти національного державотворення, розглядала революційні процеси в Україні, як складову більшовицького перевороту в Росії, а національно-державні утворення – Центральну Раду, Гетьманат і Директорію УНР визначала, як «контрреволюційні та антинародні режими».

Новий етап у розвитку національної історіографії співпав з політикою «перебудови» в СРСР та проголошенням у 1991 р. незалежності України. Для істориків відкрилася можливість працювати із недоступними раніше архівними документами. Серед праць українських істориків новітньої доби виділяються праці Л. Дециньського [1], М. Литвина [2], С. Литвина [3], В. Голубка [4], В. Сідака [5]. Історіографія національно-визвольних змагань ґрунтовно узагальнена у двотомній праці В. Солдатенка «Українська революція. Концепція та історіографія» [6]. Науково-історична та видавнича діяльність української еміграції стала також об'єктом досліджень представників сучасності, зокрема, О. Колянчука [7], О. Фуртеса [8] та ін. У цілому загальний історіографічний огляд засвідчив, що проблема майбутнього збройного конфлікту в українській військово-теоретичній думці в міжвоєнні роки не була об'єктом самостійного дослідження і не отримала системного відображення в історіографії.

У цій роботі зробимо спробу розглянути основні концептуальні підходи військових теоретиків, щодо проблеми, пов'язаної із майбутнім збройним конфліктом та участі у ньому українського народу в науково-теоретичних і мемуарно-аналітичних працях міжвоєнної доби.

Справжнім національним феноменом, став той факт, що після декількох років визвольних змагань, розрізнені, змучені духовно й фізично, залишки армії Української Народної Республіки (далі – УНР) та Західної Української Народної Республіки, викинуті за межі Батьківщини, у надзвичайно складних умовах інтернування, плідно працювали над розробкою планів відновлення боротьби і повернення на рідні терени.

Характерною особливістю нової хвилі української еміграції був відступ армії УНР на чолі з урядом С. Петлюри до Польщі і частково Румунії, а Української Галицької армії – до Чехословаччини, з перспективою продовжити збройну боротьбу після вимушеної перерви. У кількарічному інтернуванні військовики напрацювали поважний пласт військової літератури, яка дала могутній поштовх розвитку українській військово-історичній науці. Так, у 20–30-х рр. ХХ ст. були організовані спеціальні наукові установи, які працювали над її розробкою, видавали окремі монографічні роботи, статті, збірники документів, спеціальні військово-історичні журнали [9, с. 5].

Однією із найактуальніших тем, які порушувалися у науковій військово-теоретичній літературі в міжвоєнний період, була проблематика, пов'язана зі стратегічними планами відновлення боротьби за державну незалежність. Завдяки високому інтелектуальному потенціалу, її наукові сили зробили вагомий внесок в історіографію національно-визвольної боротьби ХХ ст. Значною заслугою українського закордоння була робота над концептуальним теоретичним планом майбутнього збройного конфлікту та участі в ньому України.

Серед теоретиків міжвоєнного періоду, які зверталися до цієї тематики потрібно виокремити такі неоднозначні постаті української історії, як С. Петлюра, В. Петрів, М. Капустяньський, В. Сальський, Т. Омельченко. Їхні наукові та публіцистичні праці визначили тенденційний розвиток воєнно-теоретичної думки ХХ ст. взагалі й міжвоєнної доби зокрема.

Чільне місце серед лідерів української національної революції 1917–1921 рр., без сумніву, належить С. Петлюрі. З його іменем пов'язані як відродження української військової традиції, так і створення національної воєнної доктрини. Виділяючи три етапи діяльності С. Петлюри, власне третій (1921–1926 рр.) – еміграційний, пов'язаний із глибоким теоретичним аналізом досвіду військового будівництва в Україні. Теоретико-аналітичні праці С. Петлюри періоду еміграції пронизані піклуванням про відновлення збройної боротьби і побудови боєздатного національно-патріотичного війська. На його думку, рівень національної свідомості і морально-політичний стан української армії визначала історична пам'ять. Він стверджував: «Виховуючи національну армію в душі любові до батьківщини і самопожертви для неї, не зможемо цього завдання доконати, коли не дамо ясного образу минулої воєнної боротьби українського народу» [10, с. 300–301].

Розглядаючи питання розробки планів щодо майбутніх збройних конфліктів, Головний Отаман виділяв блок засад, на які пропонував звернути увагу: по-перше, визначити основні етапи і формування збройних сил; по-друге, з'ясувати головні складові частини воєнної доктрини; по-третє, визначити характер майбутньої боротьби. Виділяючи проблему підготовки народних мас до продовження боротьби за визволення України, С. Петлюра вказав на відмінність сучасних воєн і локальних конфліктів новітньої доби. «Давно минули часи, коли війну провадили тільки фахові зборища людей, належно для цього вишколені. Сучасні війни, як і майбутні, – підкреслював він, – це війни народів, де фізично беруть участь мільйони воюючих мас, де кадрові армії кілька кратно

збільшуються шляхом мобілізації і де єдність не лише технічно-військового вишколення, а й єдність «воєнного духу» зарані передбачаються, як передумова перемоги» [10, с. 294].

Отже, зростає значення виховання нових поколінь нації на історичних традиціях українського народу. «Ті, хто морально відповідають за якість і силу впливу української військової думки на громадянство, ніколи не повинні забути ваги «воєнного духа» на долю нації» [10, с. 294–295]. Як одне із найважливіших завдань української військової літератури, у тому числі й емігрантських істориків і дослідників доленосних подій Української революції, С. Петлюра визначав «плекання військових чеснот в народі, як – от: хоробрість, завзяття, витривалість, почуття національної честі і самоповаги, самопожертва... Все це, повинно знайти своїх авторитетів і дослідників: все це теми, що спеціально, що в українській літературі вимагають і ширших монографій і популярних підручників, і журнальних розвідок.., морально зобов'яже наших військових письменників до найбільш пильної уваги в цьому напрямку» [10, с. 288].

Не менш цікаві роздуми і пропозиції пов'язані із майбутнім збройним конфліктом напередодні Другої світової війни виклав у своїх науково-теоретичних дослідженнях М. Капустянський. Він одним із перших військовиків високого рангу усвідомлював важливість і необхідність уже в ході визвольних змагань почати глибокі дослідження епохальних подій в історії України, проаналізувати її здобутки і втрати.

У 1930-х рр. генерал спричинився до видання серії підручників «Військові знання», збірників «За збройну Україну» та «Війна і техніка». З-під його пера вийшли змістовні науково-історичні праці «Українська Збройна Сила і Українська національна революція», «Іспанська громадянська війна», доповнення до «Історії українського війська» та «Золоті ворота. Історія Січових Стрільців».

Генерал М. Капустянський, людина, яка глибоко усвідомлювала необхідність творення власних збройних сил для відновлення боротьби наголошував, що «... для поневоленої нації найважливішим завданням мусить бути здобуття і закріплення своєї самостійності та соборної держави. Здійснити це завдання можна тільки шляхом революції збройного виступу. А збройне вимагає ґрунтовної підготовки» [11, с. 9–10].

Власне, такою підготовкою стала його праця над розробкою концепції побудови національних збройних сил. У воєнно-науковому журналі «За збройну Україну», який вийшов друком у 1938 р. теоретик опублікував статтю на тему «Українська воєнна доктрина», у якій подав свої роздуми щодо питання про напрямки розбудови національної армії. У цій статті автор визначає, якою повинна бути і на яких основах будуватися українська воєнна доктрина. На його думку, воєнна доктрина повинна стояти на рівні «... модерної штуки, себто оперувати сучасними воєнними поняттями», водночас вона повинна опиратися «а) на відповідній оцінці ваги та ролі складників українського воєнного потенціалу; б) на новітньому досвіді та науці останніх збройних конфліктів» [11, с. 9].

Водночас, теоретик окреме місце приділяє проблемі майбутніх збройних конфліктів, зауважуючи: «В майбутніх війнах змагатимуться в чотирьох сферах (на суші, в повітрі, на морі і під водою) не тільки величезні армії, а й цілі народи. Український нарід повинен боротися за життя і смерть, за великі національно-державні ідеали. Тому – то тільки спільними зусиллями українського народу їх можливо буде реалізувати. Таким чином, це перший і найважливіший складник нашого воєнного потенціалу. Його слід покласти, як одну з головних підвалин української воєнної доктрини, яка повинна вказати способи організації національного наставлення та планового скерування енергії її чинів українських мас» [11, с. 10].

На такий аспект проблеми увагу також звертав В. Петрів. Маючи за плечима поважний стаж військової служби та воєн, він упродовж тривалого перебування в еміграції підготував значну кількість воєнно-наукових та мемуарно-аналітичних праць. Тому його розвідки потрібно сприймати не лише, як серйозні наукові праці вдумливого аналітика, але й досвідченого командира [12, с. 17].

Значний практичний досвід військовика та глибокі знання дали можливість В. Петріву підготувати широкомасштабну працю з теорії захисту нації. У тезах майбутніх викладів він накреслює основні аспекти, на які має звертати увагу в своїх лекціях перед слухачами Українського інституту громадознавства у Празі. Водночас наприкінці 20-х рр. ХХ ст. він замислюється над проблемою майбутніх збройних конфліктів. Починаючи науково-військову розвідку «До проблеми майбутніх світових збройних конфліктів» він, з перших же її рядків пояснює «чому могло українському національному емігрантові прийти під думку розробляти питання про можливий конфлікт, вузол якого лежить так далеко від його рідного поневоленого та розшматованого краю, а саме: на синіх водах Великого Тихого океану, в той час, коли його праця, мабуть, значно більше потрібна для розробки речей, елементарно необхідних тепер Українському народові, інтелігентні сили якого віками неволі та останніми фізичним знищенням, проведеним культурною Польщею та некультурною Москвою, зведені до мінімуму» [13, арк. 1].

Кожен, хто досліджуватиме історичні обставини, під час яких відбудовуватиметься самостійність і державність поневолених націй, переконаний В. Петрів, «той побачить, що ця відбудова наступала здебільше в полум'ї війн і морі крові. Рідко коли бувало, що державність поневолених націй відбудовувалася тими з пануючих, які мали на меті використати нову державу в своїх інтересах для досягнення певної міжнародної рівноваги. Тому лише майбутній світовий збройний конфлікт чи як зусилля нації уникнути його може дати волю із державністю українському народу. А тому ми і мусимо, як усвідомити собі можливості виникнення нового міжнародного конфлікту, так і місто під час нього українського народу, як певної динамічної сили волі 40–мільйонного агрегату, галузі якого однаково відчуваючи і переживаючи однакові моральні здвиги, як то виявилися хоча б на конкретних випадках автокефального руху межи українцями в цілому світі, розкиданими більшими чи меншими групами по цілій земній кулі.

Усвідомивши собі місто, питому вагу сконсолідованої волі нашого народу в участі можливих конфліктів, ми мусимо усталити собі ті компенсації для нашого народу, які він має право вимагати собі від зацікавлених у висновках конфліктних сторін, щоби тим унеможливити для окремих кволих представників його спекуляцію, та дрібної розпродажі української крові і сил на міжнародному ринку» [13, арк. 2].

На відміну від свого колишнього професора в академії Генштабу М. Головіна, котрий оцінював усе з точки зору пануючої на території Росії московської нації, В. Петрів оцінив майбутні події «під кутом поневолених, зокрема українського народу, в ім'я законних інтересів якої і культурних прав, надбаних ним його історією, пішли сотні тисяч людей на смерть у боротьбі, знущанні концентраційних таборів смерті, в шеренгах яких як свідомий син землі Української» [13, арк. 2].

Український генерал В. Петрів у багатьох аспектах бачення майбутніх військових конфліктів не помилявся, що, зрештою, й підтвердили події Другої світової війни. Цікаво й те, що, аналізуючи перебіг військових операцій далеко за межами рідної землі, він у кожному вдалому маневрі чужих полководців намагався знайти щось подібне з історії українського військового мистецтва.

Не менш цікаві пропозиції, щодо відновлення і провадження збройної боротьби вносить В. Сальський. У статті «Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому», він розмірковує над концептуальною проблемою того часу, а саме творення власної регулярної армії. Перебуваючи у важких умовах інтернування, він не покидав віри продовжити боротьбу за власну незалежну державу. Давши характеристику подіям, що передували творенню збройних сил, В. Сальський розмірковує над проблемою всесвітньої революції, до якої, як він зазначав, потрібно підготуватися. «Ми мусимо бути готовими не тільки допомогти цій революції матеріально – різними воєнними знаряддями, але кожен з нас особисто мусить бути готовий стати в тому революційному хаосі складовим елементом ядра національної регулярної армії» [14, с. 5].

Цілком солідарним із В. Сальським в цьому питанні сотник Т. Омельченко, який у статті «Майбутня війна і ми» зазначав, що «Міццю державною є військо. Отож, кожна держава, кожний нарід, дбаючи про свої права, мусить найстаранніше дбати про власне військо. Дбати про це було вже завжди одним з найголовніших завдань кожної держави й кожного народу». При цьому, автор влучно зауважував «нашим обов'язком перед батьківщиною є найстаранніша, бодай теоретична військова підготовка. Що би потім коли прийде наш час такі теоретичні знання перевести у діло» [15, с. 19].

Отож, у перед часі майбутніх збройних конфліктів теоретичні питання воєнної доктрини були основними у воєнно-наукових дослідженнях військових дослідників. Перебуваючи на чужині, талановиті українські військовики забезпечили розроблення воєнної доктрини на випадок світової війни. Вони мали фахову військову освіту, пройшли через горнило визвольних змагань 1917–1921 рр., були знайомі із теоретичними студіями провідних військових теоретиків світу. Тому в своїх військово-історичних працях посилалися на національно-історичний досвід княжих часів, козаччини, визвольних змагань 1917–1921 рр.; зуміли вивчити наслідки локальних воєн у 30-х рр. ХХ ст. в Іспанії, на Далекому Сході і, очевидно, вони вбачали в майбутньому збройному конфлікті воєнну потугу, яка зуміє організувати українське громадянство на боротьбу за свободу та незалежність України.

Список використаних джерел

1. Дещинський Л. Є. Із історії боротьби УНР проти більшовицької агресії (грудень 1917 – січень 1918 рр.): уроки і сучасність // Держава та армія. Вісник університету «Львівська політехніка». 1999. № 377. С. 3–10.
2. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. 488 с.
3. Литвин С. Симон Петлюра в 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. Київ, 2000. 462 с.
4. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
5. Сідак В. На шляху до воєнної доктрини (історичний нарис 1917–1920 рр.). К. 2001. 214 с.
6. Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). К.: Просвіта, 1999. 507 с.
7. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939. Львів, 2000. 274 с.
8. Фуртес О. Військово-історична

проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр. автореф. дис. канд. іст. наук. Спец.: 07.00.01 «Історія України». Львів, 2009. 20 с. 10. Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: УВАН у США, 1958. Т. 3. 600 с. 11. Капустянський М. Українська воєнна доктрина // За збройну Україну. 1938. С. 9–10 12. Мельник Р. П. Проблема будівництва Збройних сил УНР у теоретичних розробках Всеволода Петріва // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». Вип. 4. 2010. С. 16–20. 13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 3947. Оп. 2. Спр. 143 14. Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому // Табор. Каліш, 1926. Ч. 3. С. 3–6. 15. Омельченко Т. Майбутня війна і ми // Табор. 1926. С. 34–56.

References

1. Dshchynskiy L. Ye. Iz istorii borotby UNR proty bilshovytskoi ahresii (hruden 1917 – sichen 1918 rr.): uroky i suchasnost [From the history of the struggle of the UNR against the Bolshevik aggression (December 1917 – January 1918): lessons and modernity]. Derzhava ta armii. Visnyk universytetu «Lvivska politehnika». 1999. № 377. S. 3–10.
2. Lytvyn M. Ukrainko-polska viina 1918–1919 rr. [Ukrainian-Polish War 1918–1919]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU, 1998. 488 s. 3. Lytvyn S. Symon Petliura v 1917–1926 rokakh. Istoriografii ta dzhherela [Simon Petliura in 1917–1926. Historiography and sources]. Kyiv, 2000. 462 s. 4. Holubko V. Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. 1917–1918. Utvorennia ta borotba za derzhavu [Army of the Ukrainian People's Republic. 1917–1918. Formation and struggle for the state]. Lviv: Kalvariia, 1997. 288 s. 5. Sidak V. Na shliakhu do voiennoi doktryny (istorychni narys 1917–1920 rr.) [On the Way to the Military Doctrine (Historical Sketch of 1917–1920)]. K. 2001. 214 s. 6. Soldatenko V. Ukrainka revoliutsiia. Kontseptsii ta istoriografii (1918–1920 rr.) [Ukrainian Revolution. Concept and historiography (1918–1920)]. K.: Prosvita, 1999. 507 s. 7. Kolianchuk O. Ukrainka viiskova emihratsiia u Polshchi 1920–1939 [Ukrainian military emigration in Poland 1920–1939]. Lviv, 2000. 274 s. 8. Furtes O. Viiskovo-istorychna problematyka u pratsiakh ukrainskoi emihratsii 1920–1939 rr. [Military-historical problems in the writings of Ukrainian emigration 1920–1939]. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenniakand. ist. nauk. Lviv, 2009. 10. Petliura S. Stati, lysty, dokumenty [Articles, letters, documents]. Niu-York: UVAN u SShA, 1958. T.3. 600 s. 11. Kapustianskyi M. Ukrainka voienna doktryna [Ukrainian military doctrine]. Za zbroinu Ukrainu. 1938. S.9–10 12. Melnyk R.P. Problema budivnytstva Zbroinykh syl UNR u teoretychnykh rozrobkakh Vsevoloda Petriiva [The problem of building the Armed Forces of the UPR in the theoretical developments of Vsevolod Petriv]. Vseukrainskyi naukovyi zhurnal «Mandrivets». Vyp. 4. Ternopil, 2010. S. 16–20. 13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. F. 3947. Op.2. Spr.143 14. Salskyi V. Holovni pidstavy tvorennia Armii UNR v mynulomu i maibutnomu [The main reasons for the creation of the Army of the UNR in the past and the future]. Tabor. Kalish, 1926. Ch. 3. S. 3–6. 15. Omelchenko T. Maibutnia viina i my [The future war and we]. Tabor. 1926. S.34–56.

Roman Melnyk, Vira Melnyk

UKRAINIAN MILITARY-THEORETICAL OPINION: PROSPECTS FOR THE CONTINUATION OF STRUGGLE FOR UKRAINIAN STATE (20–30 YEARS OF THE XX CENTURY)

The article deals with theoretical problems connected with the future armed conflict and the participation of the Ukrainian people in it in the scientific-theoretical and memoir analytical works of military researchers of the interwar era. The article deals with theoretical problems connected with the future armed conflict and participation of the Ukrainian people in the scientific-theoretical and memoir-analytical works of military researchers of the interwar period. The basic conceptual approaches of military theorists concerning methods of military doctrine designing, with the emphasis on the main stages, forms of armed forces, and the elucidation of the main components of the military doctrine, with the definite character of the future struggle, are shown.

Key words: military theoretical thought, military doctrine, military emigration, UNR.

УДК 94(477.83–25):341.485(=411.16) [«1939/1944»

Юрій Скіра

ГОЛОКОСТ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ: ЕТАПИ ВТІЛЕННЯ ПРОЕКТУ «ОСТАТОЧНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ» ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОГО ГЕТТО

У статті, на прикладі львівського гетто розглядаються етапи втілення проекту «остаточного розв'язання» єврейського питання у міському просторі Східної Галичини. Автор акцентує увагу на тому, що для розуміння локальних подій потрібно чітко простежити загальний процес, який призвів до Голокосту. Задля цього важливо проаналізувати основні історіографічні підходи другої половини ХХ ст. Поєднання цих сукупних елементів дозволило відобразити комплексну картину функціонування львівського гетто в умовах планомірного знищення нацистами європейських євреїв.

Ключові слова: міський простір, Голокост, євреї, нацисти, гетто.

Тематика досліджень пов'язана із місцями масових вбивств євреїв нацистами у роки Голокосту, набирає поширення у сучасній Україні. Підтвердженням цього є зацікавленість української та світової громадськості створенням музею у Бабиному Ярі, написання окремими дослідниками монографій про різні гетто, публікація спогадів осіб, які вижили Українським центром вивчення історії Голокосту у Києві та Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» у Дніпрі. У цих процесах повернення історичної пам'яті про страшні місця нашої історії Львів перебуває на периферії. У Львові діяло третє за величиною у Генерал-Губернаторстві гетто, функціонував Янівський концентраційний табір смерті, який був другим подібним собі за статусом після Сирецького на території України. Натомість сьогодні замість збереження залишків цих об'єктів відбувається забудова, яка стирає видиму пам'ять. У місті досі немає гідного музею європейського масштабу, який би представляв єврейське минуле Львова та мав у собі, як кожна подібна установа, виховний, науковий та навчальний компоненти. Паралельно, подібні тенденції незацікавленості можна простежити і сучасній українській історіографії, де відсутні будь-які солідні дослідження присвячені вказаній проблематиці.

Метою дослідження є намагання показати локальні події крізь призму загального процесу, що призвів до винищення більшості європейських євреїв, в тому числі й львівських.

Львівське гетто, його функціонування, життя, побут і загибель вимагає деталізованого вивчення способу втілення геноциду в умовах міського багатонаціонального простору. Саме цією ознакою воно відрізнялося від інших подібних гетто на території Генерал-Губернаторства.

В останні десятиліття проблематика Голокосту активно вписується в історію України в Другій світовій війні. У радянський період тематика була заборонена через негласну політику антисемітизму в СРСР. Про єврейські жертви замовчували, а місця масових вбивств, як, наприклад Бабин Яр, знищували, засипали і зрівнювали із землею. Тому важливо відроджувати історичну правду про минуле, жертв тоталітарних систем, аналізувати особливості політики пам'яті різних режимів. Важливою проблемою цього процесу є з'ясування локальних особливостей Голокосту, про які йтиметься у цій статті.

Одним із найвідоміших дослідників історії львівського гетто був Яків Хонігсман (1922–2008 рр.). Він написав працю «Знищення львівських євреїв (1941–1944)» [1], яка розповідає про поетапне знищення нацистами єврейської громади міста. Автор обґрунтовує свої висновки на основі багатьох досі невідомих архівних матеріалів. Зокрема, йому належить детальне вивчення збірок Державного архіву Львівської області. Дослідник зазначає, що значна частина документів з цієї державної установи про Голокост у Галичині досі залишаються поза увагою істориків, оскільки окремі матеріали не вказані у путівниках та довідниках архіву. Така ж ситуація є із іншими подібними за профілем закладами [2, с. 10–18].

Крім Я. Хонігсмана питанням львівського гетто займалися Філіп Фрідман (1901–1960 рр.) [3] та Еліяху Йонес (1915–2011 рр.) [4]. Останній зокрема написав ґрунтовну монографію «Євреї Львова в період окупації 1939–1945». У ній окрім загальних процесів досить добре описана доля пересічних осіб. Автор при написанні широко використовував свідчення людей, які пережили Голокост і залишили свої спогади у архіві Яд Вашему. З більш сучасних дослідників питанням виживання львівських євреїв у роки Другої світової війни займалися Мирослава Керик [5], Петер Шенк [6].

«Wo sind eure Juden verschwunden?» («Де поділися ваші євреї?»). Саме це питання у 1944 р., за спогадами Євгена Наконечного (1931–2006 рр.) [7, с. 300–301], ставить німецький пілот-

фронтовик львівським жінкам під кінець спільного застілля. Це питання є водночас і простим і складним, тому, що стосується багатьох складових, які у кінцевому результаті призвели до зникнення цілої етнічної громади великого міста.

Для ґрунтовної відповіді на вказане запитання потрібно простежити: 1. Особливості втілення політики «остаточного розв'язання» єврейського питання. 2. Історіографічні дебати другої половини ХХ ст.

Тільки у світлі загальних процесів, які відбувалися з євреями на території Третього Рейху, можна буде зрозуміти хроніку локальних подій у Львові в роки Голокосту.

Передусім потрібно з'ясувати питання про простір і чисельність до 1939 р. За другим загальним переписом населення II Речі Посполитої 1931 р. у Галичині мешкало 563238 євреїв [8, с. 321]. У Львові, згідно перепису 1931 р., мешкало 99595 євреїв, які становили 31 % усього населення міста [9, с. 523]. За цими показниками Львів посідав третє місце в країні та поступався тільки Варшаві й Лодзі [9, с. 523]. А вже напередодні Другої світової війни у Львові жило 104700 євреїв [10, с. 536].

Вказана статистика була лише складовою загальної кількості євреїв у II Речі Посполитій. Тому, у світлі цього варто підкреслити, що в результаті окупації Польщі 1939 р. нацисти вперше зустрілися зі значною чисельністю єврейського населення. У Німеччині в міжвоєнний період мешкало близько 500 тис. євреїв [11, с. 32] при населенні у 69 млн осіб станом на 1939 р. 6 жовтня 1941 р. остаточно заборонено еміграцію з Третього Рейху [11, с. 32]. До цього з країни виїхало близько 280 тис. німецьких євреїв [11, с. 32].

Перші контакти і побачене в окупованій Польщі призвели до потреби вироблення стратегії щодо єврейського населення. Між осінню 1939 р. – весною 1941 р. нацисти проводять політику пошуку «остаточного розв'язання» через виселення [6, с. 86]. 21 вересня 1939 р. Р. Гайдрих пропонує концентрувати євреїв у великих містах [11, с. 56]. 28 жовтня 1939 р. виникло перше гетто у Європі в місті Пьотрикові Трибунальському [6, с. 56]. Між осінню 1940 р. – весною 1941 р. цей проект реалізовано у Генерал-Губернаторстві [6, с. 87]. Про наслідки свідчить той факт, що у 1941 р. варшавське гетто досягло найбільшої своєї чисельності – 460 тис. осіб [6, с. 88].

Зовсім інші процеси відбувалися по той бік кордону. У вересні 1939 р. землі Західної України окупував СРСР. З перших днів війни на схід вирушили колони єврейських біженців. За переписом населення 1940 р., їхня чисельність у Львові становила 26068 осіб [10, с. 536]. Влада не була зацікавлена у їх компактному проживанні на вказаній території. Тому у 1940 р. – перших місяцях 1941 р. з Галичини депортовано 64583 біженця [12, с. 162].

Якщо до біженців радянська влада застосовувала досить жорстку поведінку, то до народів, які зазнавали дискримінації у II Речі Посполитій, проводила гнучку політику. З одного боку, для євреїв відкрилися освітні можливості, з іншого – єврейську інтелігенцію та заможний клас переслідували, арештовуючи і висилаючи у внутрішні райони СРСР [12, с. 161–162].

Сталінську ілюзію «дружби народів» порушив напад Третього Рейху на СРСР 22 червня 1941 р. У подальших дослідженнях те, що відбулося з євреями викликало дебати в другій половині ХХ ст. Питання стояло про механізми втілення Голокосту.

«Інтенціоналістська» історіографія дотримувалася тези, що відразу після приходу нацистів до влади, А. Гітлер та його соратники готували план винищення єврейського народу. Найвідомішим дослідником-представником цього напрямку була Люсі Давідовіч (1915–1990 рр.) [13].

Діаметрально протилежну думку мала «функціоналістична» історіографія. Основна теза – відбулася покрокова еволюція поглядів та рішень нацистського керівництва, яка спричинила до ухвалення та реалізації плану «остаточного вирішення». Отже, Голокост сформувався з допомогою бюрократів. Найвідомішим дослідником-представником цього напрямку був Рауль Гільберг (1926–2007 рр.) [14].

У пізніший час зародився змішаний підхід. Він проголошував, що напад Третього Рейху на СРСР у 1941 р. зумовив Голокост. Найвідоміші дослідниками цього напрямку були С. Фрідлендер [15], Ф. Буррін [16] та Р. Брейтмана [17].

Отже, нацистська експансія на схід, яка розпочалася у 1939 р., спричинила до концентрації дедалі більшої чисельності євреїв на окупованих територіях. Це спричинило до радикалізації способів вирішення «єврейського питання», апогеєм якого стало тотальне винищення населення у наступних місяцях після початку німецько-радянської війни.

У цьому контексті варто підкреслити, що винищення євреїв на окупованих радянських територіях влітку 1941 р., вже восени перейшло від системності – до тотальності. Це послужило прикладом, що із іншими механізмами, таким чином потрібно вирішити «єврейське питання» у Європі.

Повертаючись до питання Львова потрібно підкреслити, що місцева єврейська громада з перших днів окупації стала залежною від політики, яка втілювалася у Генерал-Губернаторстві. Тому місто пізнало весь описаний перед тим досвід інших польських міст.

Липневий погром 1941 р. став вступом до майбутньої трагедії львівського гетто. У місті діяла зондеркоманди 4 а та 4 б [12, с. 163]. Разом зі своїми помічниками вони організували 2 липня 1941 р. єврейський погром [12, с. 163]. Вдруге він повторився 12 липня. В результаті цих подій загинуло від 3 – до 6 тис. євреїв [12, с. 163]. 14–15 липня 1941 р. видані розпорядження, які копіювали документи про особливості організації життя євреїв у містах Генерал-Губернаторства, хоча місто на той час ще офіційно не входило до його складу [12, с. 164]. 22 липня 1941 р. створено Юденрат, виконавчий орган, який втілював у життя постанови нацистів [12, с. 164]. 25–28 липня 1941 р. відбувся наступний погром [12, с. 165]. Євреї мали виплатити 20 млн карбованців контрибуції [3, с. 129]. Незважаючи на виплату контрибуції – нацисти розстріляли заручників [3, с. 130].

Восени 1941 р. нацисти взялися за проект створення львівського гетто. Був складений план переселити у район, де мешкало 25 тис. людей – 136 тис. [12, с. 168]. 6 листопада 1941 р. видано указ про створення гетто у північній частині Львова, а вже 24 листопада поточного року розпочалося переселення.

Життя у гетто з перших днів його функціонування було важким. Про це свідчать особливості побуту на межі 1941–1942 рр. Робітник німецького підприємства одержував щодня за продовольчу картку 1400 г хліба, 200–400 г борошна [12, с. 170]. Становище людей, які не працювали на німецьких підприємствах було ще гіршим. Як наслідок, наприкінці 1941 р. у гетто запанував голод. До цього додалося ще те, що зимою 1941–1942 рр. відбувся збір теплих речей для німецької армії, що лише погіршив матеріальне становища людей [3, с. 134]. Апогеєм цих сумних подій стало 28 лютого 1942 р., коли вийшла заборона євреям під страхом смерті покидати гетто. Львівські євреї опинилися у смертельній ізоляції.

Перед тим, 20 січня 1942 р. відбулася Ванзейська конференція. Вона «узаконила» вбивства євреїв, які були перед тим. У Берліні не розраховували, що брутальність на сході дійде до такої критичної точки дегуманізації людини. Виявом цієї підтримки стало 17 березня 1942 р. Саме у цей день почали вирушати перші потяги із євреями до «табору смерті» у Белжець [6, s. 244]. У його газових камерах гинули євреї Дистрикту Галичина [6, s. 244]. У Львові відбулися також депортації. Вони тривали 14–18 березня. Потім настала друга хвиля, яка тривала до 2 квітня. Загалом з міста вивезли 15 тис. осіб [6, s. 244].

Вказані депортації були своєрідним «затишшям перед бурею». Тому, що у червні-липні 1942 р. проведено дві так звані «малі» акції і нацисти розпочали підготовку до «великої» акції [3, с. 138]. В результаті цієї «великої» акції упродовж 10–22 серпня 1942 р. у Львові загинуло близько 40 тис. осіб [6, s. 245]. 1 вересня 1942 р. нацисти вбили членів Юденрату на чолі з доктором Генріхом Ландесбергом [3, с. 140]. Перед тим, видано наказ про звузнення гетто. У ньому тепер проживало 36 тис. осіб [12, с. 181].

Описані події вказували, що все вело до кінця. Наприкінці листопада – початку грудня 1942 р. проведено чергову акцію [6, s. 249]. У місті залишилося всього 24 тис. євреїв [12, с. 183]. У січні 1943 р. події повторилися. Після цього гетто поділене на Юлаг-А і Юлаг-В. У першому жили єврей-робітники, а в другому – жінки і діти [12, с. 183].

Останні дні львівського гетто припали на 1–23 червня 1943 рр. Саме тоді розпочалася остання акція. У гетто мешкало 23 тис. євреїв [12, с. 184]. З них 3 тис. покінчили життя самогубством під час ліквідації [12, с. 184]. Сім тисяч осіб вивезено до Янівського табору і на розстріли до Пісків [12, с. 184]. У самому гетто загинуло 14 тис. осіб [12, с. 184].

Варто зауважити, що з перших днів німецько-радянської війни єврейська спільнота Львова зазнала брутальності та насильства, що наростало з просуванням німецьких військ на схід і сягнуло піку восени 1941 р. На цей час Східна Галичина була включена до складу Генерал-Губернаторства, а її єврейське населення розділило долю окупованого перед тим польського єврейства. Нацистське керівництво пройшло тривалу еволюцію поглядів, які в кінцевому результаті призвели до витворення концепції «остаточного розв'язання». Дії супроти євреїв на окупованих територіях СРСР стали тією моделлю, яку нацисти модифікували і застосували для знищення європейських євреїв. Події у Львові стали відображенням локального міського втілення проекту масового вбивства. Депортації до газових камер Белжецю, Янівського концентраційного табору смерті, періодичні «акції» та розстріли стали тими речами, які упродовж 1942–1943 рр. спричинили до винищення львівських євреїв та тих людей, які через різні обставини часу опинилися у місцевому гетто.

Матеріали статті можуть бути використаними при написанні регіональних досліджень у вивченні питань Голокосту в східногалицькому міському просторі; навчальних посібників,

підручників, методичних рекомендацій з викладання історії України у середніх та вищих навчальних закладах.

Список використаних джерел

- Honigsman J. Zagłada żydów lwowskich (1941–1944) / przekład i opracowanie A. Redzik. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2007. 116 s. 2. Хонігсман Я. Документи катастрофи у Державному архіві Львівської області // Українське єврейство: підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». Київ, 1999. Вип. 4. С. 10–18. 3. Фридман Ф. Винищення львівських євреїв // Незалежний культурологічний журнал «І». Львів, 2009. № 58. С. 126–151. 4. Jones E. Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945. Łódź, 1999. 296 s. 5. Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941–1944 роках // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Львів, 2007. Спец. вип. С. 546–566. 6. Schenk D. Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej. Kraków: Wysoki zamek, 2012. 433 s. 7. Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади. Львів, 2004. 304 с. 8. Макаруч С. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945) // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 321–353. 9. Качараба С. Ставлення єврейської громадськості Львова до проблеми еміграції в Палестину (1919–1939) // Львів: місто, суспільство, культура: збірник наукових праць. Львів, 2007. Т. 6. С. 523–534. 10. Bonusiak W. Mieszkańcy Lwowa pod czas II Wojny Światowej // Львів: місто, суспільство, культура: збірник наукових праць. Львів, 2007. Т. 6. С. 535–545. 11. Polska – Niemcy. Wojna i pamięć / Pod red.: J. Kochnowskiego i B. Kosmala; współpraca: M. Górny i A. Mix. Warszawa – Poczdam, 2013. 459 s. 12. Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944) // Незалежний культурологічний журнал «І». Львів, 2009. № 58. С. 160–190. 13. Dawidowicz L. The war against the Jews, 1933–1945. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975. 460 p. 14. Hilberg R. The Destruction of the European Jews. Chicago: Quadrangle Books, 1961. 788 p. 15. Friedländer S. The years of extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945. New York: Harper Collins, 2007. 896 p. 16. Burrin P. Hitler and the Jews: The genesis of the Holocaust. London: Edward Arnold, 1994. 177 p. 17. Breitman R. The architect of genocide: Himmler and the final solution. New York: Alfred A. Knopf, 1991. 335 p.

References

- Honigsman J. Zagłada żydów lwowskich (1941–1944) [The Holocaust of the Lviv Jews (1941–1944)], Warsaw, Jewish Historical Institute, 2007. 116 p. [In Polish]. 2. Khonihsmann Ya. Dokumenty katastrofy u Derzhavnomu arkhivi Lvivskoi oblasti [Documents of the Shoah in the State Archives of Lviv region], Ukrainke yevreistvo. Pidhotovchi materialy populiarnoi entsyklopedii «Ukrainske yevreistvo», 1999, Vol. 4, pp. 10–18. 3. Fridman F. Vynyshchennia lvivskykh yevreiv [Destruction of Lviv Jews], Nezaleznyi kulturolohichniy zhurnal «I», 2009, Vol. 58, pp. 126–151. 4. Jones E. Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945 [Lviv Jews during the occupation of 1939–1945], Lodz, 1999. 296 p. [In Polish]. 5. Keryk M. Stratehii i sposoby poriatunku yevreiv u Lvovi v 1941–1944 rokakh [Strategies and ways of rescuing Jews in Lviv in 1941–1944], Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka, 2007, Spec. vol., pp. 546–566. 6. Schenk D. Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej [Night of murderers: the punishment of Polish professors in Lviv and the Holocaust in Eastern Galicia], Krakow, High Castle, 2012. 433 p. [In Polish]. 7. Nakonechnyi Ye. «Shoa» u Lvovi: spohady [Shoah in Lviv: memories], Lviv, 2004. 304 p. 8. Makarchuk S. Vtraty naselennia Halychyny v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945) [The loss of the Galicia population during the Second World War (1939–1945)], Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka, 2000, Vol. 35–36, pp. 321–353. 9. Kacharaba S. Stavlennia yevreiskoi hromadskosti Lvova do problemy emihratsii v Palestynu (1919–1939) [The attitude of the Jewish community of Lviv to the problem of emigration to Palestine (1919–1939)], Lviv: misto, suspilstvo, kultura. Zbirnyk naukovykh prats, 2007. Vol. 6, pp. 523–534. 10. Bonusiak W. Mieszkańcy Lwowa pod czas II Wojny Światowej [Inhabitants of Lviv during World War II], Lviv: misto, suspilstvo, kultura. Zbirnyk naukovykh prats, 2007. Vol. 6, pp. 535–545. [In Polish]. 11. Polska – Niemcy. Wojna i pamięć [Poland – Germany. War and memory], Warsaw – Potsdam, 2013. 459 p. [In Polish]. 12. Xonihsmann Ya. Katastrofa lvivskoho yevreistva (1941–1944) [The Shoah of Lviv Jewry (1941–1944)], Nezaleznyi kulturolohichniy zhurnal «I», 2009, Vol. 58, pp. 160–190. 13. Dawidowicz L. The war against the Jews, 1933–1945, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1975. 460 p. [In English]. 14. Hilberg R. The Destruction of the European Jews, Chicago, Quadrangle Books, 1961. 788 p. [In English]. 15. Friedländer S. The years of extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945, New York, Harper Collins, 2007. 896 p. [In English]. 16. Burrin P. Hitler and the Jews: The genesis of the Holocaust, London, Edward Arnold, 1994. 177 p. [In English]. 17. Breitman R. The architect of genocide: Himmler and the final solution, New York, Alfred A. Knopf, 1991. 335 p. [In English].

Yuriy Skira

HOLOCAUST IN URBAN SPACE: STAGES OF

«FINAL SOLUTION TO THE JEWISH QUESTION» ON THE EXAMPLE OF LVIV GHETTO

This article analyzes stages of «final solution to the Jewish question» in urban space of Eastern Galicia on the example of Lviv ghetto. The author focuses on the fact that Lviv ghetto, its functioning, everyday life and closure require a detailed study of the way how genocide was introduced in the conditions of urban multinational space. It was the sign of difference from other similar ghettos on the territory of the General Government. To understand these local events, there is a need to clearly reflect

the overall process that led to the Holocaust. For this purpose it is important to trace the main historiographical approaches in the second half of the twentieth century. The combination of these elements allowed depicting a comprehensive picture of the functioning of Lviv ghetto in the conditions of European Jews planned holocaust by the Nazis. Particular emphasis is placed on the fact that from the first days of the German – Soviet war, the Jewish community of Lviv suffered brutality and violence, which grew with the advance of German troops eastward and reached its peak during autumn 1941. At this time, Eastern Galicia was included in the General Government territories, and its Jewish population shared the fate of the Polish Jews. The Nazi leadership had undergone a long evolution of views, which ultimately led to the emergence of 'final resolution' concept. Actions against Jews in the occupied territories of the USSR became the model that the Nazis modified and used to kill European Jews. Events in Lviv became a reflection of the local embodiment of the massacre project. The deportations to Belzhets gas chambers, Yanivskiy concentration camp of death, systematic 'actions' and shootings became the things that during the years 1942–1943 led to the extermination of Lviv Jews and those people who, due to different circumstances, were put in local ghetto.

Key words: urban space, the Holocaust, Jews, Nazis, ghetto.

УДК 94(477.84)(=411.16) «1941/1944»

Оксана Ятищук

НІМЕЦЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ЄВРЕЇВ 1941–1944 РР. НА БЕРЕЖАНЩИНІ

У статті зроблено спробу на основі архівних джерел та спогадів очевидців розкрити політику німецької влади під час окупації на Бережанщині. Автором проаналізовано ставлення до цих подій тогочасного українського та польського населення.

Ключові слова: гетто, табір смерті, гестапо, юденрат, євреї.

У наш складний час, коли на теренах Української держави йде активна суперечка різноманітних партій та рухів за вплив на суспільство, обіцянок вирішити ними цілого комплексу гуманітарних та соціальних проблем, у тому числі й національних, викликає підвищений інтерес до відтворення об'єктивної картини суспільно-політичного та соціально-економічного процесу в Україні. Передусім, це стосується невеличких провінційних містечок на західноукраїнських землях, де упродовж багатьох століть мирно співіснували люди різних станів, національностей, конфесій.

Темою наукового дослідження обрано відображення життя єврейської громади на Бережанщині періоду німецько-радянської війни. Автором зроблено спробу здійснити об'єктивний аналіз, виявити економічні та культурні чинники, від яких залежали відносини між євреями та українцями, включаючи поляків, як головну політичну силу, упродовж німецької окупації.

Виходячи з актуальності теми, спираючись на джерельну базу та дослідження українських та зарубіжних авторів у дослідженні єврейських громад на території Бережанщини, враховуючи суспільно-політичне життя в Україні напередодні та під час Другої світової війни, ставимо за мету поглибити дослідження і зробити науково обґрунтовані висновки, щодо життя та діяльності євреїв на Бережанщині під час німецької окупації.

Тотальний геноцид щодо єврейських громад Європи, у тому числі й України, в роки Другої світової війни, у наш час є не лише темою наукових досліджень, але й політичною проблемою, яку експлуатують різні сили. Антисемітський дискурс сьогодні триває в Європі з особливим підйомом [12, с. 8].

Не буде перебільшенням твердження, що поведінка очевидців Голокосту була певною мірою зумовлена досвідом міжетнічного співіснування на попередньому історичному етапі. Тож особливого суспільного значення набуває відображення взаємин українців та євреїв у передвоєнний час.

Стаття М. Гона «Єврейське питання на Західній Україні напередодні Другої світової війни» об'єктивно розкриває суть українсько-єврейських взаємин напередодні Другої світової війни. Автор переконливо доводить, що причини міжетнічного конфлікту мали здебільшого об'єктивний характер – наслідок світової економічної кризи 1929–1933 рр., реакції двох націй на події, що відбувалися у радянській Україні та Німеччині. Переконливим є міркування автора, що як українці, так і євреї замкнулися у колі власних національних інтересів, які не рідко йшли у розріз з інтересами іншої сторони [6, с. 9].

Серед вчених, хто досліджував різні аспекти українсько-єврейських стосунків напередодні Другої світової війни, потрібно назвати Я. Хонгісмана [13] та Ж. Ковбу [10]. У своєму науковому доробку Я. Хонгісман зосередив увагу на визначенні специфіки українсько-єврейського діалогу

1930-х рр. [13]. Ж. Ковба, з одного боку, з'ясовувала ставлення до євреїв окремих українських партій, зокрема ОУН, з іншого – дослідила взаємини представників двох націй на побутовому рівні [10].

Важливим джерелом вивчення українсько-єврейських відносин є архівні документи, які збережені в українських та польських архівах, і не були до кінця досліджені та опрацьовані.

Історія єврейського народу на землях Бережанщини, та й України загалом, на наше глибоке переконання, є важливим елементом історії країни у минулому столітті, гідною того, щоб її вивчали та пам'ятали.

Питанню життя та діяльності євреїв на Бережанщині та українсько-єврейським взаєминам під час Голокосту, присвячувалися окремі дослідження українських та зарубіжних дослідників [3–5;11].

У дні німецького вторгнення антисемітська пропаганда і ворожа поведінка стосовно євреїв була звичайним явищем в українському підпіллі.

Мотиви і керування погромами у різних місцевостях були різними. Тоді як у великих містах було співробітництво між німецькими айнзатцгрупами і органами безпеки та різними українськими організаціями, то у маленьких містечках і селах вбивства євреїв були більше спонтанними. У окремих випадках вони були організовані за допомогою місцевої поліції і груп, що заявляли про свою приналежність до ОУН. Позиція Вермахту була почасти подвійною. У більшості випадків приниження і вбивства євреїв українцями пов'язані із діями НКВС. І німецька, і українська націоналістична пропаганда широко використовували тематику юдо-більшовизму і уявну єврейську участь у радянській машині терору [16]. Важливо зазначити факт неоднозначної поведінки українців у цих непростих подіях. Яскравий приклад цього представництва у середовищі галицьких українців був митрополит Андрей Шептицький – голова Греко-Католицької Церкви, який врятував десятки євреїв, дорослих, дітей і закликав братів – українців не брати участі у знищенні євреїв. Місцева українська адміністрація допомагала німцям у переселенні євреїв з невеликих міст і сіл у гетто [1, с. 214].

Деякі зміни на краще, особливо в офіційних рішеннях і повідомленнях, сталися 1942 р. Окремих єврейських професіоналів-лікарів, медичних сестер і ремісників заохочували приєднуватися до українського підпілля, але здебільшого це викликано практичною необхідністю.

Зразу ж після німецької навали радянський адміністративний персонал у Бережанах виявляв все більший неспокій. Він почав евакуювати свої сім'ї. Перше німецьке бомбардування Бережан сталося у суботу 28 червня 1941 р. Воно тривало три дні. Значна частина міста біля Ринку, а особливо єврейські будинки вздовж вулиці Збожової, лежали в руїнах. Доведено і підтверджено, що це бомбардування скероване жителем Бережан, сином найбільш шанованого українського правника – Левом Бемком. Як згадує Манек Талер, якому на той час було 6 років, під час бомбардування Бережан «Німецькі пілоти мали мапи з позначенням єврейських кварталів. Вони скидали бомби туди, бо були упевнені, що більшість населення тих районів була євреями, і справа була не в військових цілях». Скоріше за все, цю інформацію він почув від дорослих [16].

7 липня 1941 р. німецькі війська увійшли до Бережан. Через кілька днів влада звинуватила євреїв в тому, що перед відступом радянських військ вони убили ув'язнених у місцевій в'язниці. Українці схопили 12 євреїв і зарубали їх сокирами на християнському кладовищі. Опираючись на покази очевидців, дослідник єврейського питання на Бережанщині Ш. Редліх пише: «Українці вломилися у Бережанську в'язницю лише 4 липня, після прибуття Вермахту. Вони побачили спотворені тіла. Потоплені трупи були побачені у Золотій Липі. Трупи також були знайдені і вниз по річці, біля селища Саранчуки. Декого з мертвих знайдених у Бережанах поховали у братській могилі на місцевому християнському цвинтарі. Інші були розпізнані селянськими родинами і поховані у своїх рідних селах. Десятки євреїв були змушені рити могили і ховати мертвих на Бережанському християнському цвинтарі. Згодом, ці євреї були забиті прямо там розлюченим натовпом українців. Декого вбили навіть власними лопатами. Шок від звірств НКВС разом із потужним емоційним впливом недільного збору і поблажливе відношення місцевих німецьких військових, вилилися у загальноміські антиєврейські погроми. Юрба українців здичавіло пронеслася єврейським кварталом і розпорошилася по всьому місту у пошуках євреїв. Людей били і вбивали. Майно захоплювали і грабували. Дехто з українців, особливо інтелігентів, пообіцяли заспокоїти натовп» [16].

Німецький адміністративний персонал почав прибувати у Бережани наприкінці 1941 р. Найвищим німецьким чиновником у місті, й у всьому Бережанському регіоні, був Kreishauptmann Асбах, кремезний чоловік за 30. Асбах мав свою особисту мрію. Він хотів перетворити Бережани у сучасне на вигляд німецьке місто. Заради цього сотні євреїв були примушені руйнувати будинки і готувати вільні місця для подальшого будівництва. Асбах найняв єврейського архітектора, біженця з центральної Польщі. Він навіть сховав його під час одного із погромів. Архітектурні мрії Асбаха завдали додаткової шкоди і так майже спустошеному місту [16].

Незабаром після свого прибуття у Бережани, Асбах запровадив єврейську раду, юденрат. Перші накази про створення юденратів видано ще під час окупації фашистами Польщі. 21 вересня 1939 р. начальник поліції безпеки Рейнхард Гейдріх розіслав секретну депешу № P/11-282/39 стосовно рішення «єврейського питання на окупованих територіях» [9, с. 246]. Документ був засекречений і складався із 7 пунктів. Згідно із наказом, юденрати мали складатися з числа впливових осіб та равинів. Генерал-губернатор Ганс Франк видав розпорядження, щоб у місцях з єврейським населенням менше 10 тис. в юденрат входило 12 осіб, а у великих містах – 24. Рада мала вибиратися місцевим єврейським населенням; його члени повинні були вибрати голову та його заступника. Керували ними, в основному, представники поліції та гестапо. Юденрат, у відповідності з інструкцією Р. Гейдріха, відповідав за переміщення євреїв з невеликих населених пунктів в міська концентрації (гетто), їх розміщення та влаштування, а також за збір євреїв для «переміщення» із гетто. З часом функції юденрата розширилися в двох напрямках. Після створення гетто, юденрат відповідав за все, що відбувалося на його території. Йому дозволялося контролювати поліцію, мировий суд, пожежну частину, службу працевлаштування, господарську діяльність, забезпечення продуктами харчування, житлове господарство, охорону здоров'я, соціальні служби, статистичний облік, освіту, заклади культу. Необхідний для цієї роботи значний штат штучно розширювався в надії, що служба в юденраті врятує від насильницького депортування у табір праці або табір смерті [15, с. 59]. Голови єврейської ради та їх члени дуже часто змінювалися. Одних німці розстрілювали, інших відправляли у концтабори й табори смерті, треті, не витримавши знущань, закінчували життя самогубством. Мало хто із голів ради помирав своєю смертю. Із збережених документів відомо, що першим головою юденрату в Бережанах був Ройтман Авраам і чисельність єврейського населення на той час становила 4200 [7]. Тут є певна невідповідність у даних, які знаходимо в архівних документах щодо населення окупованих Бережан і даних, які приводить у своєму дослідженні Ш. Редліх: «Згідно з німецькою газетою, що була надрукована у грудні 1942 року, населення Бережан тоді складало 13649 осіб (4181 українець, 3832 поляка і 5636 євреїв)» [16].

Після А. Ройтмана головою був доктор Кляг'ер, і серед її членів були доктор Фальк, доктор Померанц і доктор Вагшал. Юденрат, як і повсюдно, мав слугувати німцям у їхній антиєврейській політиці. Наскільки міг, він намагався полегшити життя євреїв. Також існувала місцева єврейська поліція, яка допомагала німецькій і українській поліції знаходити євреїв. Перша акція, або так званий «погром інтелігенції», відбувся на передодні Йом Кіпура на початку жовтня 1941 р. Усі чоловіки-євреї мали сповістити про себе на пункті збору. Біля 600 осіб, переважно фахівців і торговців, відібрано і замкнено у Бережанську в'язницю. Асбах пообіцяв допомогти звільнити деяких з них, в обмін на 3 кг золота, яке він отримав від юденрату. Але ніхто звільнений не був. Наступного дня їх вивезли у напрямку Раю, де розстріляли контингентом СіПо з Тернополя. Тіла поховано у сусідньому кар'єрі [16].

Під час другої «акції», 18 грудня 1941 р., близько 1200 євреїв були вивезено у ліс і знищено. За наказами Асбаха, переважно літні, жінки і діти, були схоплені єврейською і українською поліцією та Sonderdienst Асбаха на другий день Хануки. Їх погнали піших і на підводах у напрямку Підгайців. Відділення СіПо, очолюване Мюлером, чекало на них у Летятинському лісі, на півдорозі між Бережанами і Підгайцями. Усіх розстріляно і поховано там. «Акції» проходили регулярно, на усі єврейські свята [17].

У центрі міста створено концтабір, куди звозили арештованих з усього Бережанського району. За час його існування загинуло 1600 осіб [8]. Крім цього упродовж жовтня 1942 – червня 1943 рр. в Бережанах працював табір праці, де проводилися акції масового знищення євреїв, які там утримувалися. 12 червня 1943 р. вбито останніх 1760 євреїв [8].

Більшість вбивств проведено тернопільською СіПо, заставою німецької секретної поліції, очолюваної штурмбанфюрером СС Германом Мюллером і його спеціалістом з єврейського питання, Віллі Германом. Час від часу бережанських євреїв депортували до сусідніх трудових таборів. Ці облави проводила українська і єврейська поліція. Небагато повернулося звідти. До середини січня 1942 р., євреї могли відносно вільно пересуватися у місті і в його околицях. 15 січня 1942 р. «Бережанські вісті» надрукували оголошення: «Євреї, які без дозволу залишать призначене їм житло, як і ті, що дадуть їм сховок, підлягають страті» [2]. Перша масова облава і депортація у табір смерті у Белжці проведено у Бережанах у вересні 1942 р. Ними керувала тернопільська поліція безпеки при допомозі української поліції. Натоп місцевого населення спостерігав жахливу і трагічну сцену. Майже 2 тис. євреїв завантажено у 50 вантажних вагонів на залізничній станції у Бережанах й вивезено у західному напрямку. Врятуватися вдалося лише декільком полоненим яким вдалося зістрибнути з потяга й уникнути пострілів охоронців. Дві наступні депортації у Белжець відбулися у жовтні й грудні. Голова Бережанської кримінальної поліції звітував своєму керівництву в Львові, що «сотня куль була використана протягом облави на

євреїв»[14]. Впродовж грудневої депортації, яка відбулася на другий день Ханука, біля 1 тис. осіб вивезено у Белжець. Під час кожної з облав, євреїв розстрілювали по дорозі до залізничної станції і на Окопиську. Перша облава у 1943 р. відбулася наприкінці березня-початку квітня. Вона тривала три дні. Декого з осіб депортували до сусідніх трудових таборів. Інших стратили на Окопиську. У гетто залишилося менш ніж 2 тис. осіб. Остання облава і ліквідація бережанського гетто відбулася в суботу, 12 червня, два дні після єврейського свята Шавуот, за тиждень після християнської Трійці. Бережанські євреї, і Праведники Світу асоціюватимуть цю останню облаву із літніми святами. Навіть «W»-група, що складалася з 300 осіб-євреїв, яка, на загальну думку, була потрібна Вермахту і мала б пережити решту, була виведена на цвинтар Окописько в суботу. 14 сотень євреїв розстріляно за декілька годин, один за одним. Трупки скинуто у декілька ям, заготовлених заздалегідь. Остання облава і масові розстріли на Окопиську проводилися шарфюрером СС Віллі Херманном з тернопільської СД. Згідно зі свідченнями, «там він стояв, навпроти євреїв, заляпаний кров'ю з ніг до голови, виглядаючи як м'ясник». Євреїв розстрілювала СіПо, поліція безпеки з Тернополя, та місцева німецька поліція. Тепер Бережани були очищені від євреїв [16].

У центрі людських страждань і трагедій в окупованих німцями Бережанах, звичайно, були облави, депортації і вбивства євреїв. У своїх спогадах М. Талер розповідає: «Його «темний час», пробив під час однієї з облав, коли його сховав друг батьків у баку для сміття в підвалі старого кам'яного будинку. «Ти втрачаєш будь-яке відчуття часу. Скоро я почав панікувати через щурів. Коли я виглядав через заґратований вентиляційний отвір, я міг бачити двір, де Гестапо било євреїв і відбирало тих, кого мали депортувати. Вони відділяли жінок і старих від молодих чоловіків. Я видивлявся свою мати. Я шукав жінку у червоній хустці. Мені здавалося, що кожна жінка у червоній хустці була моєю мамою. Я був впевнений, що мої батько і мати були там, і що можливо їх забрали». Насправді, мати Манека пережила ту облаву, а його батько був вивезений до трудового табору. Потім Манек зі своєю матір'ю переховувалися у подружжя поляків, на околиці міста, поблизу Окописька, яке знаходилося на схилі і оточене стіною. Манек згадував видовища і сцени які відбулися там в день акції Judenfrei. «Схил був завалений тілами людей, бо деякі молоді люди, коли усвідомили, що відбувається, перестрибували через стіну і намагалися втекти вниз по пагорбу. Німці розстрілювали їх з кулеметів. Я молився, щоб нікому з них не вдалося втекти, бо інакше, німці будуть їх шукати і зможуть знайти нас. Наскільки мені було відомо, ніхто не врятувався. Роками потому ми дізналися, що одному молодому чоловіку вдалося втекти у поля і вижити». Цією особою був Муньо Габер. Він був одним з так званих «W»-євреїв, які працювали на німецьке військо у Бережанах і вважалися найпривілейованішою частиною єврейського населення. Літера «W» і печатка Вермахту, давали найкращий шанс вижити. Муньо і його вітчим були одними із цих щасливчиків. Проте, усі «W»-євреї були страчені у день останньої облави Judenfrei. Муньо виразно пам'ятав ту суботу, 12 червня 1943 р. Декілька сотень «W»-євреїв утримувалися поза межами гетто у комплексі будівель із подвір'ям в середині. Брама була зачинена ввечері у п'ятницю. «Біля восьми годин ранку відкрита вантажівка із чотирма гестапівцями у зеленій уніформі під'їхала Тернопільською вулицею. Її супроводжували декілька автомобілів із солдатами. Всі вони направилися в напрямку міського офісу Гестапо на вулиці Садовій. Ми знали, що мав розпочатися новий погром.» Скоро почулися поодинокі постріли з боку гетто. «W»-з'єднання було оточено солдатами із кулеметами. «Біля одинадцяти годин віддалений вибух кулеметного вогню ознаменував фінальну бойню, що відбувалася на цвинтарі» [16].

Іван Фанга з Шибалина, пам'ятає страту євреїв на Окопиську. «Була вирита яма і зведений вузький місток. Цей німець Ціппріх, ставив п'ять або шість євреїв в пряму лінію і розстрілював їх одним набоєм. Маленьких дітей кидали у яму зверху на ті трупи, і все це закопували. Після такої операції Ціппріх знімав свої рукавички і кидав їх у яму» [16].

На початку німецької окупації, згідно твердженням Ш. Редліха у Бережанах проживало біля 10 тис. євреїв, включно із біженцями, Масові погроми, вбивства і депортації зменшили цю кількість менш ніж до 100 осіб. Упродовж трьох років німецької окупації Бережани пережили жакливі демографічні зміни [16].

Незважаючи на звірства гітлерівців і на погрозу смертної кари за переховування євреїв, і серед українців, і серед поляків були люди, які рятували як дітей, так і цілі єврейські сім'ї. У листопаді 1943 р. у с. Мечинців Бережанського району заарештували Івана Михайловича Калиновича – за переховування двох хлопців-євреїв, які були синами лікаря-стоматолога з Бережан. У тому ж селі місцеві селяни переховували 30 єврейських родин, навесні 1944 р. їх заарештували та розстріляли. Українських селян за переховування євреїв відправили до концтабору в Авшвіці [15, с. 62].

Родини Редліхів та Фішелів рятували на Тернопільщині, в присілку міста Бережани, українка Тетяна Кунцевич – удова, мати двох дітей і поляки батько й син Кадогни [11, с. 44].

Саме для того, щоб більше не повторилася подібна трагедія, необхідно вивчати й широко роз'яснювати історію Голокосту. Міжетнічні конфлікти, які, на жаль, існують і в ХХІ ст., доводять, що людському співтовариству не вистачає толерантності. Тому уроки Голокосту залишаються актуальними і в наш час.

Список використаних джерел

1. Арент Ж. Джерела тоталітаризму / Перекл. з англ. К.: Дух і література, 2002. 539 с. 2. Бережанські вісті. № 3 (46) 3 січня 1942. 3. Бережанська земля: Історично-мемуарний Збірник. Торонто-Нью-Йорк-Париж-Сідней-Бережани-Козова: Головний Комітет Бережанщини і Козівщини, 1998. Т. 2. 900 с. 4. Бережанська земля: Історично-Мемуарний Збірник. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Комітет «Видавництва «Бережани», 1970. 876 с. 5. Бережанщина у спогадах емігрантів. Тернопіль: Книж.-журн. вид-во «Тернопіль», 1993. 392 с. 6. Гон М. Єврейське питання в Західній Україні напередодні Другої світової війни (за матеріалами громадсько-політичної періодики краю). К., 2005. 7. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р.-18. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 19–26. 8. Там само. Ф. Р.-274. Оп.2. Спр. 102 а. Арк. 2, 9, 281 зв. 9. Катастрофа європейського єврейства / Науч. ред. Катван З.; Пер. с иврита Хайфица М. Тель-Авив: Изд-во Открытого ун-та, 1995. Ч. 3–4. 474 с. 10. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». К., 1998. 11. Півторак С. Р., Уніят В. Б., Хаварівський Б. В. Євреї на Тернопільщині. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2010. 120 с. 12. Політична історія України ХХ століття. Т.4. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). К., 2003. 13. Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Львов, 1998. 14. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Звіти поліції Лемберзькому кріпо, 1942–1943. R-36/1/6. 15. Ятищук О. Функціонування юденратів на Тернопільщині у період німецької окупації // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 1. Ч. 2. С.57–62. 16. Редліх Ш. Разом і окремо в Бережанах: поляки, євреї і українці у 1919–1945 URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Redlikh_Shymon/Razom_i_okremo_v_Berezhnakh_poliaky_ievrei_i_ukraintsi_u_1919-1945.pdf. (дата звернення: 01.02.2018). 17. Бережани. URL: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2595/berezhany.html>. (дата звернення: 01.02.2018).

References

1. Arendt Zh. Dzherela totalitaryzmu [Sources of Totalitarianism] / Perekl. z anhl. K.: Dukh i literatura, 2002. 539 s.
2. Berezhanski visti. №3 (46) 3 sichnia 1942.
3. Berezhanska Zemlia [Berezhany Land]: Istorychno-memuarnyi Zbirnyk. Toronto-Niu-York-Paryzh-Sidnei-Berezhany-Kozova: Holovnyi Komitet Berezhanshchyny i Kozivshchyny, 1998. T.2. 900 s.
4. Berezhanska Zemlia [Berezhany Land]: Istorychno-Memuarnyi Zbirnyk. Niu-York-Paryzh-Sidnei-Toronto: Komitet «Vydavnytstva «Berezhany», 1970. 876 s.
5. Berezhanshchyna u spohadakh emihrantiv [Berezhany Land in memories of emigrants]. Ternopil: Knyzh.-zhurn. vyd-vo «Ternopil», 1993. 392 s.
6. Hon M. Yevreiske pytannia v Zakhidnii Ukraini naperedodni Druhoi svitovoi viiny (za materialamy hromadsko-politychnoi periodyky kraiu) [The Jewish Question in Western Ukraine on the eve of the Second World War (based on the materials of the public-political periodicals of the region)]. K., 2005.
7. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoï oblasti.. F.R.18. Op.1. Spr.136. Ark. 19–26.
8. Ibid. F.R.-274. Op.2. Spr. 102a. Ark. 2, 9, 281zv.
9. Katastrofa evropeiskogo evreistva [Catastrophe of European Jewry] / Nauch. red. Katvan Z.; Per. s ivrita Khaifitsa M. Tell'-Aviv: Izd-vo Otkrytogo un-ta, 1995. Ch.3–4. 474 s.
10. Kovba Zh. Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naseleння Skhidnoi Halychyny v roky «ostatochnoho rozv'iazannia yevreiskoho pytannia» [Humanity in the depths of hell. Behavior of the local population of Eastern Galicia during the «final settlement of the Jewish question»]. K., 1998.
11. Pivtorak S.R., Uniat V.B., Khavarivskiy B.V. Yevrei na Ternopilshchyni [Jews in the Ternopil region]. Ternopil: TzOV «Terno-hraf», 2010. 120 s.
12. Politychna istoriia Ukrainy XX stolittia. T.4. Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945) [Political History of Ukraine of the Twentieth Century. T.4. Ukraine during the Second World War (1939–1945)]. K., 2003.
13. Khonigsman Ya. Katastrofa evreistva Zapadnoi Ukrainy [Jewish catastrophe in Western Ukraine]. Lvov, 1998.
14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi. Zvity politsii Lemberzkomu kripo, 1942–1943. R-36/1/6.
15. Iatyshchuk O. Funktsionuvannia yudenrativ na Ternopilshchyni u period nimetskoï okupatsii [The Functioning of the Yudenrats in the Ternopil Region during the German Occupation]. Naukovi zapysky Ternopils'koho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia / Za zah.red. prof. I.S.Zuliaka. U dvokh chastynakh. Ternopil: Vyd-vo TNPU im.V.Hnatiuka, 2013. Vyp.1. Ch.2. S.57–62.
16. Redlikh Sh. Razom i okremo v Berezhnakh: poliaky, yevrei i ukraintsi u 1919–1945 [Together and separately in Berezhany: Poles, Jews and Ukrainians in 1919–1945]. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Redlikh_Shymon/Razom_i_okremo_v_Berezhnakh_poliaky_ievrei_i_ukraintsi_u_1919-1945.pdf.
17. Berezhany [Berezhany]. URL: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2595/berezhany.html>

Oksana Yatyshchuk

GERMAN POLICY AGAINST JEWS DURING 1941–1944 ON BEREZHANY REGION

In the article make an attempts to reveal the policy of the German authorities during the occupation on the territory of Berezhany region on the basis of archival sources and eyewitness accounts. The attitude towards these events of Ukrainian and Polish population of that time is shown.

Key words: ghetto, camp of death, Gestapo, Yudenrat, Jews.

УДК 94(477) «1944/1948»

Наталія Коваленко

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВАЛІДІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В СЕЛАХ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1944–1948 РР.

У статті охарактеризовано соціальну політику держави щодо інвалідів Другої світової війни, які мешкали в сільській місцевості Житомирської області в період «пізнього сталінізму». Показано проблеми із забезпеченням їх одягом, взуттям, предметами домашнього вжитку, будматеріалами тощо. Розкрито проблеми матеріально-фінансової спроможності регіону. Оцінено діяльність військторгів, які опікувалися інвалідами. Виділено недоліки функціонування лікарсько-трудова експертних комісій, які висували нові критерії для категорії «інвалід». Розглянуто особливості існування карткової системи, за якої інваліди-фронтовики отримували хліб. З'ясовано, що працевлаштування інвалідів Другої світової війни здійснювалося шляхом їх перекваліфікації на курсах масових професій та з метою забезпечення народного господарства робочою силою. Висвітлено роль профспілок у сфері соціального забезпечення. Зроблено висновок про те, що здійснювана радянською владою у повоєнні роки соціальна політика безпосередньо впливала на матеріальний стан мешканців сіл.

Ключові слова: інвалід, соціальне забезпечення, продовольча картка, податок.

Після завершення бойових дій на території України та звільнення її від нацистських окупантів, основні зусилля влади скеровувалися на відновлення економічного потенціалу країни. Проблеми соціального характеру відсувалися на задній план. Сільське населення традиційно відносилось до суспільної верстви, котра була менш соціально захищеною.

У повоєнний період на селі приділялася певна увага інвалідам війни. Попри те, що через відсутність продовольства, товарів першої необхідності та голод соціальна політика була неврівноваженою, ці люди все ж забезпечувалися мінімальним набором соціальних пільг та привілеїв з боку держави і місцевих громад.

Втративши працездатність, інваліди втрачали можливість заробляти кошти для забезпечення себе і власних родин усім необхідним. Проблема соціального забезпечення інвалідів Другої світової війни в селах у повоєнний період стояла доволі гостро та потребувала дієвих заходів і фінансування. Дослідження і характеристика соціальної політики щодо сільських інвалідів-фронтовиків та їх загальне становище в період «пізнього сталінізму» виступає одним із пріоритетних завдань нинішнього етапу державного будівництва. Критичне осмислення практики і досвіду соціального стану населення сіл радянського періоду сприятиме успішному реформуванню та модернізації соціальної сфери сучасної України.

Проблема соціального захисту інвалідів упродовж 1944–1948 рр. є предметом наукових досліджень багатьох радянських та вітчизняних дослідників. Серед найбільш відомих сучасних істориків, які досліджують сферу повоєнного соціального забезпечення покалічених фронтовиків варто назвати Г. Гордієнко [1–3], яка вивчає соціальне забезпечення та проблеми карткового постачання інвалідів Другої світової війни, аналізує заходи радянської держави щодо розвитку соціального забезпечення в даному напрямку. Деякі аспекти соціального захисту інвалідів у окреслений період розкриті у багатотомних виданнях «История Великой Отечественной войны Советского Союза» [4], «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії» [5] та «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.» [6].

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити соціальну політику держави щодо інвалідів Другої світової війни в селах Житомирщини та їх загальне становище в період «пізнього сталінізму».

У перші повоєнні роки селяни залишалися фактично один на один зі своїми побутовими та фінансовими проблемами. Майже усі мізерні заощадження вони витрачали на харчування. Грошей катастрофічно не вистарчало на одяг, взуття, предмети домашнього вжитку, будматеріали. На державну допомогу розраховували лише пільгові категорії, у тому числі й інваліди війни.

Рівень соціального забезпечення населення повністю залежав від матеріально-фінансової спроможності областей та республіки. Поповнення бюджетів відбувалося переважно за рахунок надходження коштів від підприємств та оподаткування населення. У 1947 р. до державної казни надійшло 127,3 млн крб. податкових надходжень від мешканців, що було на 23 % більше, ніж в 1946 р. [7, арк. 37]. Зростання надходжень викликано збільшенням числа платників податків на селі та фондів зарплати робітників і службовців у місті, при стабільності податкових ставок для сільських і міських мешканців. Житомирщина в 1947 р. отримала відрахування від державних податків з населення 63670 тис. крб., що становило 16 % від загального обсягу прибуткової частини бюджету області [7, арк. 37]. Таким чином, соціальні виплати для сільських і міських

мешканців значною мірою залежали від того, скільки та як вчасно вони сплачували податки й ліквідовували заборгованість.

У 1944 р. інвалідами Другої світової війни почали опікуватися військторги. У липні цього року на обліку в Київському військовому окрузі (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька та Кам'янець-Подільська області) перебувало 1929 інвалідів, з них 171 з Житомирщини [2, с. 197]. Та замість створення для них належних умов життєзабезпечення, Міністерство соціального забезпечення відкривало будинки відпочинку [5, с. 328], які нагадували інтернати із вкрай поганими матеріально-побутовими умовами.

Отримавши травми та каліцтва внаслідок бойових дій, інваліди-фронтовики потребували анатомічного протезування. Згідно із даними органів соцзабезу, станом на 1 серпня 1946 р. в УРСР нараховували 2786 незрячих, 26312 без однієї руки, 47294 без однієї ноги, 561 без обох рук, 1625 без обох ніг. Щоб вирішити дане питання РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли 9 вересня 1944 р. постанову № 1190 «Про невідкладні заходи з організації протезної промисловості», на виконання якої в республіці створено 35 протезних підприємств [3, с. 9].

До вересня 1946 р. кількість інвалідів війни в державі, які ставали на облік, зростала. З наступного місяця їх чисельність зменшувалася внаслідок переведення значної частини у розряд «здорових» і зняття з інвалідності. Після переоглядів ЛТЕК (лікарсько-трудова експертна комісія – примітка автора), які висували нові критерії для категорії «інвалід», у республіці впродовж червня 1945 р. – квітня 1948 р. знято з інвалідності 192361 фронтовик. Так, на середину вересня 1946 р. на обліку в соцзабезах УРСР перебувало 628400 інвалідів [3, с. 7]. Причиною скорочення стала жорстка економія коштів в умовах голоду. Таким чином, система соціального захисту функціонувала без надмірних витрат, а інваліди стали об'єктами її політики всеохоплюючої економії матеріально-фінансових ресурсів.

Становище інвалідів залежало від діагнозу і групи інвалідності, які вони отримували під час огляду і переогляду в ЛТЕК. Ці експертні комісії керувалися тим, що інвалідність, отримана на війні, суттєво відрізнялася від інвалідності, отриманої у мирний час, на виробництві. Відтак, каліцтва стали розглядатися як «локально обмежені дисфункції», що легко компенсуються і не мають особливо негативних наслідків для організму. Тому значна кількість інвалідів була перекваліфікована з II групи інвалідності в III групу та знята з пенсійного забезпечення. Порядок призначення, виплати і встановлення розмірів пенсій визначала інструкція від 31 січня 1944 р. № 101, відповідно до якої пенсія визначалася за такими чинниками: група інвалідності та обставини її набуття, місце проживання, належність до рядового чи офіцерського складу [3, с. 8].

Державне пенсійне забезпечення було невеликим. Так, у 1945 р. інваліди I групи отримували 235 крб. на місяць; II групи – 180 крб.; III групи – 117 крб. Упродовж цього року уряд республіки витратив на їх пенсійне забезпечення 872 тис. 360 крб. Однак, зважаючи на свою кризу, в 1946–1947 рр. внесено зміни до розміру пенсійного забезпечення. Вже у 1947 р. середньомісячна пенсія для інвалідів I групи становила 350 крб., II групи – 190 крб., III групи – 115 крб. [3, с. 8]. Підкреслимо, що інваліди, які мешкали в селах, отримували пенсію на 20 % меншу, ніж ті, котрі проживали у містах. Це була відкрита дискримінація, оскільки більшість із них проживала у сільській місцевості.

На Житомирщині призначення і виплата пенсій часто проходили із порушеннями: без утворення спеціальних комісій та їх постанов, при відсутності реєстраційних книг із зазначенням дат надходження справ у відділи соцзабезпечення. Частина пенсії призначалися і виплачувалися без достатніх підстав і документів, траплялися випадки цілком безпідставних виплат пенсій упродовж 2–3 місяців [8, арк. 500]. Ці факти засвідчують, що сфера соціального забезпечення в області та система виплат нею пенсій у перші повоєнні роки, особливо для інвалідів, які проживали у сільській місцевості, не була досконалою і потребувала негайного налагодження.

Щоб оцінити реальну вартість коштів, отримуваних інвалідами, варто взяти до уваги, що до 1947 р. в СРСР існувала карткова система, скерована на забезпечення унормування споживання основних товарів широкого вжитку. 9 лютого 1944 р. Наркомторг СРСР ухвалив наказ № 45/79, який уточнював порядок виготовлення і розподілу талонів на хліб для населення, яке мешкало в селах – учителі, лікарі, працівники районних підприємств і установ тощо. Інваліди талони на хліб отримували у сільпо двічі на місяць, згідно зі списками, затвердженими сільськими і селищними радами [2, с. 196].

У 1945 р. в республіці картки на хліб отримували 80,6 млн осіб [4, с. 411]. Вони відрізнялися за категоріями отримувачів: робітничі картки I і II категорії, спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців. Інваліди належали до II категорії (600 г хліба в день) [9, с. 31].

Норми продуктів за картками і ціни на них були фіксованими, які називали «пайковими». Вони були у декілька разів нижчими, ніж ціни в магазинах і на ринку. Так, пайкова ціна на житній хліб за 1 кг становила в 1946 р. 0,75–1,15 крб., а комерційна – 8–10 крб. До того ж, упродовж 1946 р.

продукти подорожчали. Навіть пайкові ціни зросли в 2,5–3 рази [10, с. 70]. З 1946 р. сільські інваліди карток не отримували. Більшість з них харчувалася з власного городу, купуючи необхідні продукти на базарі, де 1 кг житнього хліба коштував 16 крб., а 1 кг борошна – 35 крб. [2, с. 198]. У результаті підвищення цін, на одну пенсію, без додаткового заробітку, інвалідові прожити було важко, а то й просто неможливо.

Складною була ситуація із харчуванням для інвалідів. Так звана «одноразова допомога» (борошно, крупи, яйця, масло) прибулим на місце проживання повністю залежала від активності місцевих організацій, які традиційно збирали її в селі, перекладаючи тим самим це питання на плечі селян та колгоспників, які й самі бідували, бо не користувалися продовольчими картками. Часто замість них інвалідам видавали яєчний порошок, воблу, кільку та пряники [1, с. 31].

Частина інвалідів-фронтників відправлялася на лікування до санаторіїв, де їх краще забезпечували харчами. Денна пайкова норма для них становила: 500 г хліба, 100 г круп-макарони, 200 г м'ясо-риба, 35 г жири, 50 г цукор-кондвироби, 600 г картопля-овочі, 200 г молока, 1 яйце. Та для її отримання, інвалід зобов'язаний був здати керівнику закладу свою продовольчу картку [2, с. 197].

Наступним кроком із вдосконалення системи соціального захисту інвалідів було їх працевлаштування. Навчання, перекваліфікація та набуття ними нових спеціальностей здійснювалося в майстернях трудового навчання при шпиталях та лікарнях, у спеціальних професійних школах, на курсах масових професій [6, с. 776], при евакогоспіталях, на підприємствах і в навчальних закладах Міністерства соцзабезпечення [3, с. 10].

Широку мережу різних курсів відкрито і в області. У Житомирі та Бердичеві працювали курси з підготовки колгоспних рахівників, бухгалтерів МТС і торгівельної мережі та плановиків. З метою опанування сільськогосподарських спеціальностей для сільських інвалідів у селах Бабиничі Народицького та Ходоркові Корнинського районів, містах Черняхіві, Овручі, Малині, Радомишлі були відкриті курси із підготовки ветфельдшерів, техніків-тваринників, школа механізації сільського господарства, колгоспних і сільськогосподарських бухгалтерів та рахівників. Загалом, у 1946 р. в області навчалася понад 600 інвалідів [11]. Багато з них не відвідували курси, посилаючись на те, що Міністерство соціального забезпечення не створило для цього належні матеріально-побутові умови.

Попри вжиті заходи щодо працевлаштування і навчання, інваліди упродовж всього періоду відбудови так і не отримали покращених умов праці, зменшення норм виробітку, робочого часу, збільшення розцінок на вироблену ними продукцію [3, с. 9]. Та й робота не завжди задовольняла їх морально та фінансово. Наприклад, інвалід війни II групи, без правої руки, С. Євтушенко (Новоград-Волинський район) до інвалідності працював токарем і заробляв 800–900 крб., а ставши інвалідом, у 1948 р. працював охоронцем з окладом 250 крб. [1, с. 30]. Відтак, реально оцінюючи свої трудові можливості, інваліди влаштовувалися майже на будь-яке пропонуване їм місце, аби отримувати хоч якісь прибутки. Роботодавці, у свою чергу, економили на них, бо інваліди, на їхню думку, через свої фізичні обмеження, гірше справляються із виконанням роботи.

Працевлаштування інвалідів було не стільки способом піклування про них, скільки можливістю забезпечення господарства робочою силою. Зокрема, у наказі НКЗ № 21 від 5 червня 1945 р. «Про заходи з покращення організації роботи ЛТЕКів і матеріально-побутового обслуговування інвалідів Вітчизняної війни» йшлося про те, що «інваліди III групи не тільки можуть, але й повинні працювати в народному господарстві» [1, с. 29].

Крім того, інваліди не звільнялися від сплати сільгосподатку. Більша частина мала III групу інвалідності, а тому сплачувала його повністю. Тільки інваліди I та II груп платили 50 % вартості податку [3, с. 8]. Зважаючи на те, що Житомирщина була одним із найбільш постраждалих регіонів внаслідок нацистської окупації, у 1945 р., керуючись постановою Раднаркому СРСР від 8 лютого 1944 р. № 129, Раднарком УРСР за клопотання виконкому Житомирської обласної Ради звільнив від сплати сільгосподатку в Чуднівському, Любарському, Ярунському, Базарському, Коростишівському, Баранівському, Андрушівському, Барашівському, Народицькому, Овруцькому, Чоповицькому та інших районах 4291 особу на суму 1088811 крб. [12, арк. 98].

Інколи виконкоми райрад звільняли інвалідів I групи від сплати одного виду натурального податку. Наприклад, В. Мельниченко із села Андрієво-Українське Черняхівського району, сліпий, без ноги та без руки, який утримував дружину, дитину до 1 року та не міг виконувати доведений йому зобов'язанням № 252 план здачі 95 л молока [13, арк. 26], був звільнений від молокопоставки.

З часом випадки звільнення від сплати сільгосподатку траплялися частіше. Так, у 1953 р. були звільнені від державних поставок продуктів тваринництва у кількості 44 кг м'яса, 230 л молока і 150 яєць господарства громадян села Соснівка Троянівського району. Зокрема, причиною звільнення від податку П. Федюк стала пожежа, під час якої в неї згоріла хата та все майно, а

Д. Федюк – багатодітна сім'я (6 дітей віком 1–11 років) [14, арк. 25]. Обидві сім'ї, відчуваючи матеріальні труднощі, не могли сплачувати щорічний обов'язковий податок.

Певну роль у сфері соціального забезпечення відігравали профспілки, створення яких ініціювала сама держава. Вони частково виконували функції, пов'язані із охороною праці, соціальним захистом працівників і турботою про їх матеріально-побутове становище, в окремих випадках організували безкоштовне санаторно-курортне лікування, надавали допомогу в працевлаштуванні. Деяких інвалідів і престарілих, які під час війни втратили своїх рідних, відправляли до інтернатів та будинків інвалідів, де вони знаходились на державному утриманні.

Діяльність профспілок зосереджувалася, переважно, у райцентрах, однак це не заважало їм надавати допомогу потребуючим із сільської місцевості. Наприклад, профорганізація Бердичівського райкому КП(б)У, зібравши у лютому 1950 р. 7903 крб., купила одяг, взуття, різні товари та роздала інвалідам сіл Гардишівка, Семенівка, Хмелище, Половецьке [15].

Отже, здійснювана радянською владою у повоєнні роки соціальна політика безпосередньо впливала на матеріальний стан мешканців сіл. Держава вживала заходи щодо вдосконалення системи соціального забезпечення покалічених фронтовиків, життя яких у селах було вкрай важким. Однак державні органи не справлялися із завданнями, бо в умовах недостатнього фінансування, вони виявилися неготовими до різкого зростання їх контингенту. Тому боротьбу за виживання, утвердження людської гідності тисячі соціально незахищених людей вели, в основному, самостійно.

Дослідження проблеми соціального захисту інвалідів Другої світової війни в селах у 1944–1948 рр. у межах окремого регіону є внеском у розвиток історико-краєзнавчої науки. Результати праці можуть бути використані для подальших наукових досліджень історії соціально-економічної сфери України сер. ХХ ст., при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць з історії Житомирщини.

Список використаних джерел

1. Гордієнко Г. М. Заходи радянської держави щодо соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у 1942–1948 рр. // Наука. Релігія. Суспільство. 2008. № 2. С. 26–32.
2. Гордієнко Г. М. Карткова система для інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у 1944–1947 рр. // Менеджмент ХХІ століття: проблеми і перспективи: колективна монографія. Умань: Редакційно-видавничий відділ УНУС, 2012. С. 196–199.
3. Гордієнко Г. М. Соціальне забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР (1941–1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2010. 16 с.
4. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. М.: Воениздат, 1965. Т. 6. 640 с.
5. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (2-га пол. 40-х – сер. 50-х рр.): кол. моногр.: у 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. Ч. 3. 336 с.
6. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. К.: Наукова думка, 2011. 943 с.
7. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150. Оп. 2. Спр. 253. 165 арк.
8. Там само. Ф. Р-1150. Оп. 2. Спр. 15. 642 арк.
9. Ісайкіна О. Д. Проблеми постачання та купівельна спроможність міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. 2010. Вип. 17. С. 31–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2010_17_8.pdf. (дата звернення: 01.02.2018).
10. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность (1945–1953 гг.). М., 1999. С. 29–71.
11. Радянська Житомирщина. 27 березня 1946.
12. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150. Оп. 2. Спр. 62. 475 арк.
13. Там само. Ф. Р-1982. Оп. 3. Спр. 30. 513 арк.
14. Там само. Ф. Р-1150. Оп. 2. Спр. 787. 372 арк.
15. Шлях соціалізму. 8 березня 1950.

References

1. Hordiienko H. M. Zakhody radianskoi derzhavy shchodo sotsialnoho zabezpechennia invalidiv Vitshyznianoï viiny v URSR u 1942–1948 rr. [Measures Soviet state on Social Security disabled World War II in the USSR in the period of 1942–1948]. Nauka. Relihiia. Suspilstvo. 2008. № 2. S. 26–32.
2. Hordiienko H. M. Kartkova systema dlia invalidiv Vitshyznianoï viiny v URSR u 1944–1947 rr. [Card system for disabled World War II in the USSR in 1944–1947]. Menedzhment XXI stolittia: problemy i perspektyvy: kolektyvna monohrafiia. Uman: Redaktsiino-vydavnychiy viddil UNUS, 2012. S. 196–199.
3. Hordiienko H. M. Sotsialne zabezpechennia invalidiv Vitshyznianoï viiny v URSR (1941–1945 rr.) [Social Security disabled World War II in the USSR (1941–1945)]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». K., 2010. 16 s.
4. Istoriya Velikoi Otechestvennoi voiny Sovetskogo Soyuza. 1941–1945 [The history of the Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941–1945]. M.: Voениzdat, 1965. T. 6. 640 s.
5. Povoenna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (2-ha pol. 40-kh – ser. 50-kh rr.) [Postwar Ukraine: essays on social history (2nd half of the 40's – the 50's)]: kol. monohr.: u 3 ch. / vidp. red. V. M. Danylenko. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. Ch. 3. 336 s.
6. Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: istorychni narysy [Ukraine in the Second World War: A View from the 21st Century: Historical Essays]. Kn. 2 / redkol.: V. A. Smolii (holova), H. V. Boriak, Yu. A. Levenets ta in. K.: Naukova dumka, 2011. 943 s.
7. Derzharkhiv Zhytomyrskoi oblasti. F. R-1150. Op. 2. Spr. 253. 165 ark.
8. Ibid. F. R-1150. Op. 2. Spr. 15. 642 ark.
9. Isaikina O. D. Problemy postachannia ta kupivelnna spromozhnist miskoho naseleennia Ukrainy v povoiennyi period (1945–1955 rr.) [Problems of Supply and Purchasing Power of the Urban Population of Ukraine in the Post-War Period (1945–1955)].

Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: istoriia. 2010. Vyp. 17. S. 31–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2010_17_8. pdf. 10. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность (1945–1953 гг.) [Postwar Soviet Society: Politics and Everyday Life (1945–1953)]. М., 1999. С. 29–71. 11. Radianska Zhytomyrshchyna. 1946. 27 bereznia. № 62. 12. Derzharkhiv Zhytomyrskoi oblasti. F. R-1150. Op. 2. Spr. 62. 475 ark. 13. Ibid. F. R-1982. Op. 3. Spr. 30. 513 ark. 14. Ibid. F. R-1150. Op. 2. Spr. 787. 372 ark. 15. Shliakh sotsializmu. 1950. 8 bereznia. № 20.

Natalia Kovalenko

SOCIAL WELFARE OF THE II WORLD WAR INVALIDS IN THE VILLAGES OF ZHYTOMYR REGION IN 1944–1948 S.

In this article the social politics of the state as for the II World War invalids who lived in the villages of Zhytomyr region in the period of «the late Stalinism» is described. The problems of supply of clothing, shoes, domestic things, building materials, etc. are shown. The problems of the material-financial capacity of the region are presented. The work of military trade who cared about invalids is assessed. The disadvantages of medical-occupational expert commissions which established new criterias for the «invalid» category are highlighted. Pension provision of invalids of different disabled categories are given. Also features of the card system existence with the help of which the disabled veterans got some bread is depicted. The examples of difference between market prices and ration prices and upsurge in food costs are submitted. It was found out that the situation with the food for the invalids was really difficult. The provision of this category of people in the sanatoriums is presented. It was found out that the employment of the II World War invalids was performed after requalification courses of main professions in order to provide national economy with the workers. Conditions in which invalids had to work were investigated. It is shown how important for the invalids was exemption from the agricultural tax. The role of unions in social welfare sphere is brought into focus. The main activities of unions are shown. It is concluded that the social politics of the soviet government in afterwar period influenced directly on the material condition of the village citizens.

Key words: invalid, social welfare, product card, tax.

УДК 324(477.8)»1946/1951»

Олександра Стасюк

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНІЧНА СКЛАДОВА ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ В УРСР ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті висвітлено організаційно-технічні аспекти підготовки та проведення виборчих кампаній в УРСР за часів сталінізму. Охарактеризовано передвиборчі заходи (утворення виборчих комісій, підготовка документації, укладання списків виборців, висування кандидатів у депутати, налагодження зв'язку, фінансові приготування тощо), процес голосування та оголошення результатів під оглядом дотримання конституційних норм. Агітаційну кампанію виділено як найважливішу складову передвиборчих заходів. Окреслено роль рад та виконкомів різних рівнів у організації та проведенні виборів. Акцентовано на повній підконтрольності виборчого процесу партійним органам влади, використанні представниками режиму маніпулятивних технологій та адміністративного ресурсу. Показано відмінності організації виборчого процесу у західноукраїнських областях, де вибори проходили за присутності Червоної армії та мали примусовий характер.

Ключові слова: УРСР, сталінський період, виборчі кампанії, організаційно-технічна складова виборів.

Реформування чинної виборчої системи України у відповідності до вимог суспільства та міжнародних організацій є нагальною потребою сьогодення. Ретроспективний аналіз функціонування вітчизняних парламентських інституцій, особливо радянського періоду, допоможе краще зрозуміти кризові ситуації, у які періодично потрапляє Верховна Рада, та обрати оптимальний шлях реформ.

Метою статті – висвітлити організаційно-технічні особливості перебігу виборчих кампаній в УРСР повоєнного періоду, зосередивши особливу увагу на ситуації у західноукраїнському регіоні, де стосунки влади й населення відрізнялися особливою напругою, оскільки ще не встигли набути мімікрізованих форм.

Виборчі кампанії в УРСР стартували після опублікування в центральній пресі указу Президії Верховної Ради УРСР про проведення виборів. Формально їх організацією займалися радянські

органи влади та виборчі комісії, проте керівну роль відігравали партійні структури. Практично всі питання передвиборчої організаційної роботи належали до компетенції Політбюро ЦК КП(б)У, з яким Президія Верховної Ради (далі – ВР) УРСР та Республіканська виборча комісія (далі – РВК) узгоджували дату проведення виборів, проект кошторису, структуру виборчих округів, накладі і зміст агітаційних видань, зразки виборчої документації (бланки списків виборців, посвідки на право голосування, протоколи голосування, бюлетені тощо).

Виборчі округи із виборів до ВР СРСР, згідно із законодавчих норм, утворювалися із розрахунку: 300 тис. населення на один округ [1], а до ВР УРСР – 100 тис. населення на округ [2]. Інформація про округи мала бути опублікована у пресі за 50–55 днів до виборів. Кількість виборчих округів варіювалася у часі, що пов'язано із природним приростом населення, адміністративно-територіальними змінами, «приєднанням» до СРСР нових територій тощо. Наприклад, під час виборів до ВР УРСР 1938 р. на території республіки утворено 304 виборчих округи (а разом із приєднаними 1939 року західноукраїнськими областями – 400), у 1947 р. – 415, а під час аналогічних виборів 1951 р. – 421 [3, арк. 2]. Постійне зростання виборчих округів у повоєнний період видається дивним, адже втрати населення України у Другій світовій війні мали б позначитися на кількості електорату. З цього випливає, що влада не дотримувалася законодавчого принципу організації виборчих округів, щоб приховати справжню кількість жертв, спричинену війною та репресіями.

Виборчі дільниці у містах, селищах, а також селах утворювали з розрахунку – одна виборча дільниця на 1500–3000 осіб [4]. Їх кількість також невпинно зростала відповідно до збільшення кількості населення республіки. Якщо під час виборів до ВР СРСР 1946 р. в УРСР їх нараховувалося 25600, то у березні 1950 р. – 26008, тобто на 408 одиниць більше. Значно зросла кількість виборчих дільниць у Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській, Сталінській областях та у м. Києві, але у західноукраїнських областях спостерігаємо зворотна тенденцію: під час виборів до ВР СРСР у лютому 1946 р. тут створено 7072 виборчих дільниць, а у березні 1950 р. – 6810, тобто на 262 дільниці менше [4, арк. 266]. Офіційно влада пояснювала це переселенням селян західноукраїнських, а також Житомирської та Кам'янець-Подільської областей у південні області УРСР [5, арк. 44]. Насправді ж зменшення кількості виборчих дільниць відбувалося насамперед у зв'язку із масовими репресіями та депортаціями західноукраїнської людності у віддалені райони Сибіру, внаслідок чого з адміністративної карти регіону зникали цілі села [6, с. 49–62]. Впродовж 1944–1952 рр. у цих областях репресовано понад 500 тис. осіб, у тому числі вбито 153 тис. і вислано за межі України 203 тис. [7, с. 391].

Після поділу областей на округи відбувалося формування виборчих комісій. Склад низових виборчих комісій висували за місцем праці або від громадських організацій із подальшим затвердженням на засіданнях облвиконкомів, міськрад та райрад. Члени окружних виборчих комісій відповідали за перебіг виборів на території округи, стежили за своєчасним утворенням дільничних виборчих комісій та забезпечували їх виборчими документами, реєстрували кандидатів у депутати, встановлювали результати виборів по виборчій окрузі та подавали їх до РВК, розглядали скарги дільничних виборчих комісій та окремих громадян тощо. Дільничні виборчі комісії перевіряли правильність укладання списків виборців, здійснювали процес голосування та підраховували голоси, подані за кожного кандидата, надсилаючи результати до окружних виборчкомів [8, с. 9–11].

Виборчкоми республіканського та окружного рівнів майже повністю складалися з партійців та членів підконтрольних їм молодіжних організацій. Так, РВК із виборів до ВР УРСР 9 лютого 1947 р. складалася з 15 осіб, з яких 13 були членами і кандидатами ВКП(б) та двоє членами ВЛКСМ [9, арк. 71–72]. До складу комісій часто кооптували відомих осіб. Зокрема, до складу виборчої комісії УРСР на виборах до Ради національностей у лютому 1946 р. залучено М. Возняка (академік, завідувач кафедри історії української літератури Львівського державного університету), обраного від колективу професорів, викладачів та студентів університету. Сюди ж входили письменник М. Рильський та колишній партизанський ватажок С. Ковпак [10, арк. 74].

Районні та сільські виборчі комісії складалися переважно із голів сільрад та колгоспів, учителів, передовиків виробництва тощо. З огляду на несаможиттєвість виборчкомів вказаного рівня, відсоток партійців тут був нижчим. Низові виборчі комісії регулярно отримували інструктаж зі сторони обкомів та райкомів. На самостійне вирішення їм залишали лише дрібні технічні проблеми.

Перед кожними виборами приймали пакет документів про утворення виборчих округів та дільниць, затвердження списків членів виборчих комісій, зразків виборчих документів, скриньок для голосування, печаток виборчих комісій, порядок проведення голосування у особливих округах та ін. [11, арк. 2]. Уся виборча документація в УРСР виготовлялася централізовано й підлягала уніфікації. Це стосувалося не лише тексту документів, але навіть якості та кольору паперу. Тож,

коли під час підготовки виборів до ВР СРСР (1946 р.) при перекладі на українську мову зразків бюлетенів на виборах, надісланих із Москви, були допущені незначні розбіжності (у тексті «Оставьте в избирательном бюллетене фамилию одного кандидата, остальных вычеркните» слово «остальных» перекладено по-різному: «інших», «решту», «останніх»), це одразу ж знайшло відображення у відповідних інструкціях партійних органів, які наказували здійснювати переклад виборчої документації Президією ВР УРСР [12, арк. 44]. Готова документація розподілялася у найбільших регіональних обласних центрах, звідки її забирали спеціально уповноважені представники районів, а з районних центрів розсилали у сільрадах [13, арк. 1–72].

Бланки документів під час виборів до ВР СРСР у 1946 р. виготовлялася переважно українською мовою, однак з огляду на специфіку національного складу західноукраїнських областей, друкували також мовами нацменшин. Зокрема, для Тернопільської, Львівської, Дрогобицької та Станіславської областей – польською мовою, Закарпатської – румунською та угорською, Чернівецької – молдавською і румунською, Ровенської – чеською [13, арк. 220–221]. Російською мовою бланки та бюлетені друкували лише для Ізмаїльської та частково Миколаївської областей. Однак уже через рік, під час виборів до ВР УРСР (1947 р.), голова виконкому Сталінської обл. запросив 50 % бланків виборчих бюлетенів російською мовою, Одеської – 40 %, Ворошиловградської (тепер Луганська) – 25 %, Миколаївської – 23 %, Кам'янець-Подільської – 15 % і т. д. [13, арк. 222–223]. Під час виборів до ВР СРСР у березні 1950 р. російською мовою для Сталінської обл. друкували уже весь наклад бюлетенів, для Ворошиловградської – 40 %, Одеської – 55 % і т. д. У Закарпатській обл., окрім української, бюлетені та виборчу документацію надалі друкували угорською (15 %) та румунською (2 %) мовами. У Чернівецькій області зберігалася потреба друку бюлетенів молдавською мовою (15 %) [4, арк. 121].

У всіх виборчих округах бюлетені друкували з резервом 12 % на випадок різних «технічних помилок». Резерв бюлетенів розподіляли наступним чином: 4 % залишали в окружних виборчих комісіях, а 8 % передавали дільницям [4, арк. 128]. Це не лише не вважалося незаконним, але й було однією із цілком офіційних вимог. Тож, коли Кіровоградська окружна виборча комісія на виборах до Ради національностей станом на 1 березня 1950 р. мала у своєму розпорядженні лише 10 % резервних бюлетенів, то за наказом РВК змушена була додрукувати ще 2 % бюлетенів [4, арк. 121–122]. Тобто, кожна виборча дільниця у день голосування мала надлишок бюлетенів, що сприяло фальсифікації результатів виборів.

Важливою частиною організаційно-технічної підготовки виборів було укладання реєстру виборців. Списки мали бути готові за місяць до початку голосування і вивішені для загального ознайомлення. Як майбутніх виборців реєстрували всіх осіб, які досягли 18-ти років. Роботу щодо складання та уточнення списків виборців, згідно із законодавством, покладено на міські, районні у містах, сільські та селищні ради. До цієї роботи залучали комсомольців, учителів, місцевих активістів. У західноукраїнських областях робота із укладання списків виборців затягувалася через активну протидію повстанців, які закликали селян не реєструватися, нищили уже виготовлені списки [14, арк. 7–8].

Під час виборів до ВР СРСР у лютому 1946 р. вперше були відкриті закордонні виборчі округи, щоб дати можливість проголосувати червоноармійцям, які на той час перебували за межами СРСР. Влада підкреслювала, що не можна позбавляти права голосу осіб, які винесли на своїх плечах тягар війни та продовжують виконувати свій обов'язок щодо захисту Вітчизни. Водночас, право голосувати на особливому виборчому окрузі отримали вільнонаймані, члени сімей військовослужбовців, відряджені у службових справах, члени дипломатичного корпусу СРСР та представники преси.

Кошти на проведення виборчих кампаній виділялися із державного бюджету [15, арк. 168]. Перед кожними виборами президія ВР УРСР затверджувала кошторис витрат [16, арк. 157–159], яким регламентувала видатки кожної із областей. Зокрема, у грудні 1946 р. перед виборами до ВР УРСР вони становили по 8 тис. крб. на кожен окружну комісію і по 375 крб. – на дільничну. Обсяг фінансування на область залежав від кількості виборчих дільниць [13, арк. 73–141]. Витрати на проведення виборів від каденції до каденції зменшувалися, адже виконкоми накопичували певну матеріальну базу, яку зберігали до наступних виборів (скриньки для голосування, наглядна агітація тощо). Тож, кошторис витрат на проведення виборів до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР у грудні 1947 р. склав 23 млн 272 тис. крб. [11, арк. 242–243], а на подібні вибори, що відбулися 17 грудня 1950 р. влада витратила лише 20 млн 992 тис. крб. [16, арк. 157–159].

Напередодні проведення виборів перевіряли наявність та якість зв'язку у областях для вчасної та безперешкодної передачі результатів голосування до РВК [10, арк. 1–3]. На початок 1946 р. в УРСР телефонізовані майже 60 % всіх виборчих дільниць [12, арк. 49], а 1950 р. – 97 %. Для дублювання основних ліній зв'язку використовували радіозв'язок (83 %). Особливо часто його застосовували у західноукраїнських областях, де телефонічні лінії знищувалися повстанцями.

Однак, у багатьох областях продовжували використовувати гужовий транспорт та кур'єрів [5, арк. 60–61]. Листи та телеграми з грифом «виборча» надсилали у прискореному режимі, як урядову кореспонденцію.

Під час виборчих кампаній 1946–1947 рр. та 1950–1951 рр. члени виборчих комісій західноукраїнських областей отримали дозвіл приступати до підрахунку голосів, не чекаючи 24-ї год., а одразу після того, як проголосують усі виборці. Таке рішення члени РВК прийняли з огляду на складну суспільно-політичну ситуацію у західноукраїнському регіоні, де проведенню виборів активно перешкоджали «банди українських націоналістів» [12, арк. 57].

За місяць до виборів відбувалося висунення кандидатів у депутати. Кандидатури народних обранців висували на зборах трудових колективів, громадських та профспілкових організацій. Від кожного виборчого округу обирали лише одного депутата, жорстко контролюваного владою. За таких обставин висуненнями ставали лише представники від правлячої комуністичної партії та підконтрольні партійним комітетам особи. Альтернативи висуненням від партії не існувало.

Агітація і пропаганда становили найважливішу складову радянських виборчих кампаній, адже вибори використовувалися владою як засіб індоктринації суспільства: з їх допомогою населенню нав'язували потрібні політичні меседжі та установки, а також форми суспільної поведінки. Це пояснює, чому влада виділяла такі величезні кошти на проведення виборчих кампаній, результативність яких ніяк не впливала на ротації у владі.

Агітація за кандидатів проводилася передовсім партійними структурами, однак виконками різних рівнів також брали у цьому активну участь, хоча виборче законодавство УРСР не передбачало агітації за кандидатів з боку держави. Агітаційну роботу покладали також на членів виборчих комісій, адже потреба розширення агітаційної кампанії під час виборів була такою великою, що це незаконне рішення вдомашнилося у радянській виборчій практиці. Поступово воно стало обов'язковою частиною роботи виборчих комісій усіх рівнів, а за його невиконання критикували і виносили догани. Отже, радянським посадовцям під час виборів було властиве широке використання адмінресурсу.

Процедура голосування була простою. Громадянин мав надати членам виборчої комісії документ, який засвідчував його особу (паспорт, колгоспна книжка), після чого отримував бюлетень. Пройшовши у кабінку для голосування, виборець мав виконати наступну дію: «залишити у бюлетені прізвище обраного кандидата, а решту викреслити». Ця фраза була незмінно присутньою у всіх редакціях «Положеннях про вибори...» та агітаційних матеріалах, хоча у бюлетені завжди був тільки один кандидат. Цим влада намагалася продемонструвати, що чітко дотримується впроваджених демократичних норм. Після цього бюлетень треба було вкласти у конверт і опустити в урну. Виборці, які не могли самостійно заповнити бюлетень через фізичні вади чи неграмотність, могли попросити допомоги у будь-кого з членів виборчої комісії або присутніх на дільниці виборців. Під час голосування порушувався принцип таємності голосування, адже виборцеві, який хотів викреслити кандидата, потрібно було зайти до кабінки, тоді як більшість громадян, боячись переслідувань з боку спецслужб, одразу кидали отримані бюлетені до урн.

Підсумки голосування підводив Центрвиборчком задовго до отримання протоколів виборчих комісій, орієнтуючись на телефонні та телеграфні повідомлення з областей. Підрахунок голосів ніколи не тривав більше двох днів.

У більшості областей УРСР вибори проходили за сценарієм, затвердженим владою. Громадяни демонстрували високу явку на виборчі дільниці та незмінний результат – 99,9 % на користь блоку комуністів і безпартійних. У західноукраїнських областях під час виборів 1946–1947 рр. влада не змогла змусити місцевих мешканців прийти до виборчих урн. Підтримувані учасниками національно-визвольного руху західні українці бойкотували вибори, вважаючи незаконними не лише урядові дії, але й сам факт присутності радянської влади у регіоні. У результаті добровільно тут голосували лише 10 % населення, під примусом – 30 %, а 60 % взагалі не брали участі у виборах. Проте офіційні результати виборів у західноукраїнських областях, оголошені владою, майже не відрізнялися від загальносоюзних.

Отже, організаційно-технічне забезпечення виборчого процесу в УРСР, згідно «сталінської» Конституції 1937 р. та інших законодавчих актів, було складною та чітко регламентованою процедурою, спрямованою на 100 % охоплення населення республіки голосуванням та забезпечення результатів на користь правлячої партії. Втручання у виборчий процес партійних органів призводило до дублювання функцій радянських працівників та членів виборчих комісій, а у кінцевому результаті оберталось порушенням виборчого законодавства та прав виборців.

Список використаних джерел

1. Конституція (Основной закон) Союза Социалистических Республик. М. 1937.
2. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки. К, 1937.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 17. Спр. 29.
4. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 225.

5. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 249. 6. Патер І. Репресії та депортації населення Галичини у 40-х – 50-х роках ХХ століття // Новітня доба. Львів, 2014. Вип. 2. 7. Сливка Ю., Сеньків М. Селянський опір радянзації західних областей // Історія українського селянства. Т. 2. 8. Положення про вибори до Верховної Ради УРСР. Львів: «Вільна Україна», 1946. 9. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 113. 10. Там само. Спр. 74. 11. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 58. 12. Там само. Оп. 20. Спр. 75. 13. Там само. Спр. 59. 14. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2958. 15. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 195. 16. Там само. Спр. 193.

References

1. Konstitutsiia (Osnovnoi zakon) Soiuzu Sotsialisticheskikh Respublik [Constitution (Basic Law) of the Union of Socialist Republics]. M. 1937. 2. Konstytutsiia Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki [The Constitution of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. K., 1937. 3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vldy (dali – TsDAVO Ukrainy). F.1, op.17, spr.29. 4. TsDAVO Ukrainy. F.1. Op.20. Spr.225. 5. Ibid. Spr.249. 6. Pater I. Represii ta deportatsii naselennia Halychyny u 40-kh – 50-kh rokakh XX stolittia [Repressions and deportations of the Galicia population in the 1940's and 1950's.]. Novitnia doba. Lviv, 2014. Vyp. 2. 7. Slyvka Yu., Senkiv M. Selianskyi opir radianizatsii zakhidnykh oblastei [Peasant resistance to Sovietization of the western regions]. Istoriiia ukrainskoho selianstva. T. 2. 8. Polozhennia pro vybory do Verkhovnoi Rady URSR. Lviv:»Vilna Ukrainu», 1946. 9. TsDAVO Ukrainy. F.1. Op.20. Spr.113. 10. Ibid. Spr.74. 11. Ibid. Op.16. Spr. 58. 12. Ibid. Op.20. Spr.75. 13. Ibid. F.1, op.20, spr.59. 14. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 23, Spr. 2958. 15. TsDAVO Ukrainy. F.1. Op.16. Spr.195. 16. Ibid. Spr.193.

Oleksandra Stasiuk

ORGANIZATIONAL AND TECHNICAL COMPONENT OF THE PREPARATION AND CONDUCT OF ELECTION CAMPAIGNS IN THE USSR DURING THE PERIOD OF STALINISM

The article describes the organizational and technical aspects of the preparation and conduct of election campaigns in the USSR during the period of Stalinism. It characterizes campaign events (formation of election commissions, preparation of documentation, preparation of lists of voters, nomination of candidates, communication, financial preparation and the like), the voting process and announcement of the results under the review of compliance with constitutional norms. The agitation campaign was highlighted as an important element of pre-election activities. The article also outlines the role of councils and executive committees at various levels in the organization and conduct of elections. It emphasizes the complete control over the electoral process by the party authorities of government, the use of manipulative technologies and administrative resource by the regime. It shows the differences between the electoral process in the Western areas where the elections were held in the presence of the troops of the Red Army and where they were compulsory.

Key words: USSR, Stalin's period, election campaigns, organizational and technical component of the elections.

УДК 930.25(1–21) «1943/1950»

Регіна Чуйко

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РАЙОННИХ І МІСЬКИХ АРХІВІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1943–1950 РР.)

На основі аналізу архівних джерел та опублікованих наукових досліджень у статті розглядається регіональні особливості відновлення діяльності місцевих архівних установ України в повоєнний період. Відновлення роботи архівних установ розпочалося з Харківської області, де налагоджено роботу 10-ти районних архівів. Крім того, у Харкові утворено оперативні архівні групи для відбудови архівної справи в інших областях України. Оскільки територія центральної України зазнала руйнувань, значна частина адміністративних установ, була повністю знищена, і більшість районних центрів і міст окремої будівлі під розміщення державного архіву не було. На території Західної України значних руйнувань не було, однак виникла проблема кадрового забезпечення архівних установ.

Ключові слова: районні і міські архіви, відновлення діяльності, відбудова, повоєнний період.

Друга світова війна, що забрала життя багатьох десятків мільйонів людей та зруйнувала тисячі міст і сіл, також нанесла невіправні втрати і для культурної спадщини. Не винятком була і архівна справа, яка потребувала відновлення документальної та матеріальної бази. Перед окупацією відбулася масова евакуація архівних матеріалів у східні регіони СРСР, в ході якої значна частина документів була розпорошена чи втрачена. Під час бойових дій більша частина архівних приміщень зруйновано або значно пошкоджено, архівні матеріали утилізувалися, архівні

приміщення використовувалися для потреб фронту, самі архівісти брали безпосередню участь у війні. У період Другої світової війни Національний архівний фонд України втратив близько третини архівних документів та матеріалів.

Метою дослідження є висвітлення основних регіональних особливостей відновлення діяльності районних і міських державних архівних установ УРСР у повоєнний період.

Висвітлення питання відбудови регіональних архівних установ України післявоєнного періоду, науковцями проводилося не завжди однаково. Різні періоди української історії проявили свої особливості і сформуваали різне бачення вказаної проблеми. Вишальну роль в післявоєнний період відіграла ідеологічна спрямованість історіографії радянського періоду, з притаманним для неї возвеличенням керівної ролі партії і уряду, перебільшенням досягнень успіхів галузі та замовчуванням недоліків.

Керівник оперативної групи архівістів П. Гудзенко на основі висвітлює заходи оперативних груп архівістів по відбудові архівної мережі України і розшуку документів архівного фонду республіки, вивезених за кордон [1]. Особливу увагу у процесі висвітлення історії архівної справи другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. заслуговує історичний нарис І. Мищака «Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х.» [2] Оpubлікованих матеріалів і нових архівних даних автор розглянув пріоритетні напрямки архівного будівництва в роки повоєнної відбудови мережі архівних установ УРСР, серед яких – збирання документальних матеріалів років Другої світової війни, проблеми упорядкування і комплектування архівних установ, використання архівних матеріалів в економічних та ідеологічних цілях.

Значний внесок зробив керівник архівного управління УРСР С. Пількевич. У 1956 р. вийшла у світ його стаття «О работе архивных органов и государственных архивов Украины» [4], у якій автор, з одного боку, подає загальну характеристику розвитку архівної справи і вказує на досягнення галузі, а з іншого – показує і певні труднощі, які постали перед архівістами в умовах відновлення та розбудови архівної галузі України. Схожою за змістом є праця С. Пількевича та А. Грінберга, що вийшла у 1958 р. У тому ж році С. Пількевич подає ще одну працю «40 років будівництва на Україні» у збірнику «3 історії архівного будівництва на Україні» де висвітлюється проблема відновлення мережі архівних установ України [5]. Цінність праць С. Пількевича полягають у тому, що автор робить певний аналіз розвитку архівної галузі, виокремлюючи при цьому кілька основних етапів, зокрема в статті «Головні етапи розвитку архівної справи в Україні» [6]. Дослідження С. Пількевича написані на основі архівних джерел і є вагомим внеском у розкритті досліджуваного періоду.

Дослідження архівної справи продовжував наступник С. Пількевича – О. Мітюков. Він є автором унікальної для досліджуваного періоду монографії «Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973» [7]. Досить значну увагу О. Мітюков приділив відбудові архівного господарства, розкрив шляхи і методи упорядкування режиму збереження і кращого використання архівних матеріалів. Звісно праця витримана у рамках пануючої ідеології, але це аж ніяк не зменшує її цінності та інформативності монографії. О. Мітюков не обмежив свою видавничу діяльність лише монографією, ставши автором цілого ряду наукових статей. Історії архівного будівництва в повоєнний період присвячені праці І. Бутич, Л. Лозенко, А. Кентій, які зробили загальний огляд архівного будівництва в Україні з 1919 р. до середини 1970-х рр. [8].

Першим населеним пунктом на шляху оперативної групи Управління державними архівами (далі – УДА) НКВС УРСР було містечко Мілове Ворошиловградської області, у якому місцевий архів розпочав роботу вже у 1943 р. Після цього був відновлений Ворошиловградський обласний державний архів та інші районні архіви області. Оперативної групи УДА НКВС УРСР активно продовжувала відновлення мережі архівних установ [2, с. 39–43].

16 лютого 1943 р. звільнено Харків, а вже наступного дня оперативна група архівістів розпочала збір документів у місті. Архівістами зібрано значну кількість документів, які характеризували нацистський окупаційний режим в Україні. Працівники діяли згідно з постановою наркома внутрішніх справ УРСР «Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників». Наступ німецької армії, у зв'язку з чим знову окуповано Харків, змусив архівістів покинути місто. Намагаючись врятувати і використати найважливіші документи, які становили оперативну та наукову цінність, архівісти розгорнули роботу в місті Калач Воронежської області, однак значну частину важливих матеріалів втрачено [2, с. 41–50].

Відновленню мережі архівних установ, упорядкуванню, збиранню документальних матеріалів, потребувало затвердження документів управлінського характеру. Серед них Інструкція, затверджена наркомом внутрішніх справ УРСР 26 квітня 1943 р. «Про організацію роботи органів УДА НКВС УРСР у районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів». Інструкція поставила завдання відновити діяльність всіх архівних установ, виявити й збирати матеріали про

злочини фашистів. Проте більша частина української території залишалася окупованою фашистськими військами.

У ході наступу Червоної армії до осені 1943 р. звільнено Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську, Ворошиловградську, Сталінську і Запорізьку область. На звільненій території архівісти відразу ж приступали до збору матеріалів і налагодження системного відновлення архівної справи республіки. 2 вересня 1943 р. визволено обласний центр Сумської області, вже 3 вересня розпочали функціонувати відділ державних архівів Сумської області та облдержархівів зі штатом 9 працівників. Свою увагу архівісти зосередили на збиранні документів. До 1 жовтня 1943 р. в облдержархіві зібрано 45 фондів – 1905 одиниць збереження (далі – од. зб.). У вересні відновили свою роботу також Роменський і Конотопський філіали облдержархіву. Поновили діяльність також Глухівського філіалу було неможливим, оскільки будинок архіву був повністю зруйнований, а матеріали знищені. Збирання документів у Глухові займався міський архів [9].

12 листопада 1943 р. радянські війська вступили до Житомира. Остаточо місто звільнене 31 грудня 1943 р. У перші дні січня 1944 р. архівісти Д. Шмід (керівник ОГА УНКВС) і А. Сажин – директор обласного державного архіву, організували роботу зі збору документальних матеріалів. У цей час бої йшли ще на дніпровських плацдармах і до повного визволення міста залишалось майже три місяці. Штат налічував 17 працівників. До травня 1944 р. в області працювали обласний архів, його філіал у місті Бердичеві, 4 міських і 34 районних [10, арк. 178].

Оскільки під час війни територія центральної України зазнала значних руйнувань, велика частина адміністративних установ була повністю знищена, тому в більшості районних центрів і містах окремої будівлі під розміщення державного архіву не було. Так, у Новоград-Волинському не було приміщення для районного архіву і документи районного значення надходили в міський архів. Це спричинило накопичення різноманітних документів, які не систематизувалися і не упорядковувалися по фондах [10, арк. 213].

У перші повоєнні роки на Закарпатті організовано роботу обласного державного архіву з філіалом у Мукачеві, 4 міських та 13 окружних архівів. У 1944 р. відновлено роботу Державного архіву Станіславської області (нині – Івано-Франківська). Архівісти Д. Месінг, В. Кучна, С. Галазіна, П. Осадча, Л. Кирилук, І. Строумова, Т. Дюкова під керівництвом П. Супруна, Г. Пендашенко, В. Фірсова провели роботу з упорядкування та науково-технічного опрацювання документів архіву. Також у повоєнні роки за активною участю архівістів І. Гакера, С. Шмирьова, Л. Підгайчука та М. Кухтара проведено опис матеріалів воєнного періоду. Згідно із актом від 12 серпня 1944 р., архів Станіславської області зазнав втрат у 167550 од. зб. Акт від 10 листопада того ж року засвідчив те, що більше 1200 видань знищено й вивезено за межі України: до Німеччини потрапили матеріали політичних організацій та документи про економічний стан Станіславського воєводства, до Гданська – фонди польських військових установ та дефензиви, до Кракова – невелика група документів із фонду Станіславського воєнного управління, до Львова – справи інвалідів та єврейські метричні книги. Загалом, на обліку залишилося 460494 од. зб. (278 фондів) [11, арк. 1].

Надаючи великого значення політичній і науковій роботі державних архівів, ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР 5 липня 1946 р. прийняла постанову «Про поліпшення розміщення державних архівів в областях УРСР», якою зобов'язували обкоми партії і виконкоми обласних Рад депутатів трудящих всебічно сприяти та допомагати архівним установам у створенні задовільних умов для зберігання документів і поліпшенні умов роботи їхніх працівників. Нове приміщення отримали Кам'янець-Подільський архів Проводилася робота також для забезпечення приміщеннями міських архівів. У 1947 р. Державному архіву Станіславської області виділено приміщення в будівлі єзуїтського костелу на вул. Грюнвальдській. З перших днів існування архіву велася пошукова робота. Архівісти каталогізували документи про стан промисловості, сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я, страйковий рух на західноукраїнських землях. Роботу з каталогізації провели архівісти Д. Месінг, Л. Правдива, С. Галазіна, Р. Тайтлер. Так, Станіславській міській електростанції були передані плани підземної кабельної високовольтної сітки, міськомунгоспу – план й креслення каналізаційних систем. Технічні описи, плани, креслення з регуляції рік Дністер, Лімниця, Ворона були використані при укріпленні їх берегів. Архівні документи про поклади корисних копалин, геологічну будову Карпат, підземні багатства Прикарпаття дали надзвичайно цінну інформацію для розвідки і розробки підземних багатств краю [12, арк. 262–264].

Отже, регіональні особливості відновлення архівних установ України у повоєнний період є малодослідженою темою, оскільки науковці та архівісти не приділяли цьому аспекту достатньої уваги. Відновлення роботи місцевих архівних установ розпочиналося одразу після звільнення міст від німецьких військ. Архівні установи отримували нові приміщення для зберігання документів та матеріалів.

Список використаних джерел

1. Гудзенко П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної Війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. 1955. № 2. С. 30–42.
2. Мишчак І. М. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років [історичний нарис]. К., 2006. 188 с.
3. Пилькевич С. Д. О работе архивных органов и государственных архивов Украины // Исторический архив. 1956. № 3. С. 208–211.
4. Пилькевич С. Д. 40 років радянського архівного будівництва // З історії архівного будівництва на Україні. Х., 1958. С. 3–27.
5. Пилькевич С. Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965 рр.) // Історичні джерела та їх використання. К. 1968. Вип. 3. С. 5–31.
6. Мітюков О. Г. 60 років архівній справі в Українській РСР // Архіви України. 1978. № 3. С. 20–34.
7. Лозенко Л. І., Кентій А. В. Архівне будівництво в УРСР (1919–1974 рр.) // Архіви України. 1978. № 3. С. 5–20.
8. Вяликов В.І. архивное строительство и государственные архивы в Украинской ССР (1917–1960) // Государственный архивы и архивное дело в союзных республиках: Учебное пособие. М., 1971. С. 36–53.
9. Держархів Сумської обл. Ф. Р-2445., Оп. 5. Спр. 5. Арк. 1.
10. Держархів Житомирської обл. Ф. 411. Оп. 4. Спр. 26. 178 арк.
11. Держархів Закарпатської області. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 702. Арк. 1.
12. Там само. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 262–264.

References

1. Hudzenko P. Istoryky-arkhivisty Ukrainy u dni Velykoi Vitychznianoi Viiny [Historians-Archivists of Ukraine in the days of the Great Patriotic War]. Naukovo-informatsiyni biuletyn AU URSR. 1955. №2. S. 30–42.
2. Myshchak I. M. Arkhivna sprava v Ukraini sereyny 1940-kh – sereyny 1960-kh rokiv [istorychni narys] [Archival affairs in Ukraine in the mid-1940s – mid-1960s [historical sketch]]. K., 2006. 188 s.
3. Pil'kevich S. D. O rabote arkhivnykh organov i gosudarstvennykh arkhivov Ukrainy [On the work of archival bodies and state archives of Ukraine]. Istoricheskii arkhiv. 1956. №3. S.208–211.
4. Pilkevych S. D. 40 rokiv radianskooho arkhivnoho budivnytstva [40 years of Soviet archival construction]. Z istorii arkhivnoho budivnytstva na Ukraini. Kh., 1958. S. 3–27.
5. Pilkevych S. D. Holovni etapy rozvytku arkhivnoi spravy na Ukraini (1917–1965 rr.) [Main stages of the development of archival affairs in Ukraine (1917–1965)]. Istorychni dzhherela ta yikh vykorystannia. K. 1968. Vyp. 3. S. 5–31.
6. Mitiukov O. H. 60 rokiv arkhivnii spravi v Ukrainskii RSR [60 years of archival affairs in the Ukrainian SSR]. Arkhivy Ukrainy. 1978. № 3. S. 20–34.
7. Lozenko L. I., Kentii A. V. Arkhivne budivnytstvo v URSR (1919–1974 rr.) [Archival construction in the USSR (1919–1974)]. Arkhivy Ukrainy. 1978. № 3. S. 5–20.
8. Vyalikov V.I. arkhivnoe stroitel'stvo i gosudarstvennye arkhivy v Ukrainskoi SSR (1917–1960) [Archival construction and state archives in the Ukrainian SSR (1917–1960)]. Gosudarstvennyi arkhivy i arkhivnoe delo v soyuznykh respublikakh: Uchebnoe posobie. M., 1971. S. 36–53.
9. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti. F. R-2445., Op. 5. spr. 5. Ark. 1.
10. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. F. 411. Op. 4. Spr. 26. 178 ark.
11. Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti. F.14. Op. 1. Spr. 702. Ark. 1.
12. Ibis. F. R–98. Op. 1. Spr. 1a. Ark. 262–264.

Rehina Chuiko**FEATURES OF THE RESTORATION OF THE ACTIVITIES OF DISTRICT AND CITY ARCHIVES IN THE POST-WAR PERIOD (1943–1950)**

On the basis of the archived sources and published scientific researches in the article examined regional features of renewal of activity of network of the local archived establishments of Ukraine in a post-war period. During the offensive of Soviet Army to autumn 1943 was exempt the Kharkov, Sumy, Chernihiv, Poltava, Voroshilovgrad, Stalin and Zaporizhzhya area. On exempt territory archives at once proceeded to collection of materials and adjusting of system renewal of the archived matter of republic. Renewal of work of the archived establishments was begun with the Kharkov area, where work of 10 district archives was put right. In addition, in Kharkiv was created the operative archived groups for renewal of the archived business in other areas of Ukraine. The operative groups of areas that yet were not exempt helped the archives of other areas in renewal archival to the network and cleaning up of documentary materials. In March 1944 operative group of archives of beginning work in the district centers of the Odesa area, putting beginning to renewal of network of the local archived establishments of districts. As territory of Central Ukraine bore large destructions, considerable part of administrative establishments, was fully destroyed, and majorities district centers and cities of separate building under placing of record office it was not. Renewal of the regional archived establishments of Ukraine in a post-war period is a very interesting theme for research, as the indicated period is one of most difficult in history.

Key words: district and municipal archives, renewal of activity, renewal, post-war period

УДК 94(477)

Михайло Ревуцький

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ПОЛЬЩІ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ.)

У статті досліджується проблема культурно-психологічної адаптації переселенців з Польщі в Україну в повоєнний період. Розглянуто умови та особливості переселення українців з Польщі. Матеріальний та культурно психологічний стан переселенців. Вимоги до переселенців з боку влади. Вплив нових перемін на характер та перебіг адаптаційного періоду для переселенців.

Ключові слова: депортація, переселення, проблеми переселенців, культурно-психологічна адаптація, лемки.

Дослідження вказаної теми має цілу низку особливостей різного характеру. Зокрема, проблеми із якими стикалися переселенці, особливо духовного плану, не розглядалися широко в науковій літературі і дослідженнях з цілого ряду ідеологічних і політичних причин. У більшості випадків не все, що відбувалося в процесі культурно-психологічної адаптації переселенців піддається фіксації в особистих записах чи щоденниках та відображено в офіційних документах. Особливо з огляду на те, що переселення, як вказувалося в офіційних документах, було не примусовим, а правом громадян. Про це йдеться в указі президії Верховної Ради СРСР від 22 червня і 14 липня 1944 р. і договорі підписаному урядом СРСР і Тимчасовим урядом Національної єдності Польської республіки 6 липня 1945 р. «Про право на вихід з радянського громадянства осіб польської і єврейської національностей, що проживають в СРСР і про евакуацію їх в Польщу і про право на вихід з польського громадянства осіб російської, української, білоруської, русинської і литовської національностей, що проживають на території Польщі і про евакуацію їх в СРСР» [7, арк.7] Як бачимо в офіційних документах йдеться про евакуацію як право громадян. Переселенців називають офіційно репатріантами [7, арк. 5] Насправді події були досить далекими від офіційних заяв.

Переселенці рідко наважувалися робити власні записи з огляду на репресивні дії влади, а офіційні документи також не до кінця можна вважати об'єктивними, тому, що писалися доповідні записки, звіти, донесення партійними керівниками різних рангів з врахуванням бажаної картини ситуації та ідеологічних установок. Стосується це передусім культурно-психологічних проблем переселенців, які рідко бралися до уваги і не розглядалися як проблема процесу переселення.

Певним джерелом інформації є мемуари і спогади переселенців, але вони характеризуються зрозумілим суб'єктивізмом у відображенні дійсності. З'являється недостовірність та відбувається спотворення подій, викликані плином часу і пережитою психічною травмою.

Проблеми культурно-психологічної адаптації переселенців існують в більшій чи меншій мірі у випадках будь-якого переселення чи переміщення осіб, сімей чи цілих родин. Особливо гостро і болісно це сприймається тоді, коли таке переселення не є добровільним а вимушеним чи насильницьким.

З огляду на це, актуальним для пом'якшення маргінальності ситуації для людей є навіть офіційні терміни для визначення характеру явища переселення. З одного боку, це дає можливість за статусом постраждалої сторони отримати певну компенсацію, з іншого – згладжує психологічну напруженість.

В умовах насильницького переселення матеріальна компенсація не знімала проблеми, а призводила до ще більшого напруження. Це стосувалося побутових ситуацій, коли матеріальні цінності чи майно втрачалися через крадіжки, що не підпадало під компенсацію; у випадку, коли переселенці вважали, що отримали меншу компенсацію ніж оцінювалося втрачене майно; коли комусь з сусідів виплачувалася, хоча й на незначну суму, більша компенсація це також викликало обурення як несправедливість. Були моменти свідомо неправдивої інформації, коли агітатори урочисто обіцяли переселенцям, що за кожне засіяне поле пшениці їм дадуть на новому місці аналогічне поле пшениці. Поле з пшеницею їм давали, але без землі. Через недостатню поінформованість про те, що в радянській Україні селяни тільки працівники на полі, а не власники землі, люди почувалися обманутими. Деколи їх піднімали на сміх за натяки про те, що саме їм належать гектари обробленого поля, як обіцяно агітаторами, і в що вони щиро вірили [1]. Можна зрозуміти їх розпач і моральні страждання упродовж багатьох років.

Примусовий переїзд чи переселення завдає в більшості випадків важкої психічної травми і позначається на довгі роки не тільки на самих переселенцях, але також і на наступних поколіннях переселенців.

Що до категорії населення, яке з різних причин змушене залишити постійне місце проживання, то в літературі вживаються різні терміни: переміщений контингент, переселення, обмін населенням, трансфер, примусова міграція, але найбільш адекватним можна вважати термін депортація, який і дає належну оцінку ситуації. «Депортація» – примусове переселення осіб за межі держави або в іншу місцевість» [2].

У дослідницькому аспекті термін важливий з огляду на те, що відображає суть події і дає можливість спрогнозувати також проблеми культурно-психологічного характеру. В «Енциклопедії Українознавства» вказується, що: «За договором про обмін населенням все, або майже все польське населення покинуло Західну Україну і перейшло в Польщу. І навпаки, українська людність із західних окраїн, які були влучені до Польщі, в числі близько 700 тисяч душ, вивезено на схід або захід» [3, с.156].

Згідно із матеріалами Державного архіву Тернопільської обл., в телеграмі обласного керівництва від 19 червня 1946 р. про виконання «Постанови ЦК КП(б) України і Ради народних комісарів по господарському забезпеченню і роботі серед українського населення, що прибуло з Польщі» вказується про евакуацію з області 226867 поляків і прибуття в область 37697 сімей або 156981 українців [4, арк. 73].

Дослідники констатують, що в умовах боротьби за власні національні інтереси як українці, так і поляки, не змогли протистояти імперській машині з депортації народів, навіть в окремий період, об'єднаними зусиллями. Завданням переселення українського населення з території Польщі було «вибити» ґрунт боротьби загонів УПА, черговий раз спровокувати ворожнечу українців і поляків.

Виходячи з того, як проводилася підготовка і саме переселення, опираючись на документи і спогади учасників подій або їх близьких чи рідних, можна виділити певні етапи переселення та обставини за яких проходила культурно-психологічна адаптація переселенців.

Перший етап 1944 р. був найменш чисельним. Українці прибували із господарським реманентом і худобою. Їм надавалося необхідне житло за кількістю членів родини. Так, у 20-х числах листопада 1944 р. на станцію Потутори прибуло 94 родини переселенців (разом 381 людина), які привезли із собою 51 коня, 123 корови, домашню птицю, значну кількість картоплі і муки [5 арк. 40]. Первинна основа для адаптації (матеріальна) була більш-менш задовільною. Правда, перша хвиля переселенців за рівнем заможності життя в Польщі були не із перших, в основному це були бідніші родини, і втрати для них не були такими відчутними [5 арк. 40].

Автору довелося у кінці 70-х рр. ХХ ст. спілкуватися на одній із садиб села Супранівка Підволочиського району Тернопільської обл. із переселенцем, який показував старі жорна і вже не потрібний примітивний старий плуг, які він привіз свого часу з Польщі під час переселення. І не зважаючи на те, що в господарстві жорна і плуг вже давно не використовувався, вони для нього були як спомин про минуле, коли він обробляв власне поле, і, розповідаючи про це, літній чоловік не міг стримати емоцій, той старий господарський реманент був для нього невидимою ниткою, що стільки років тримала його із минулим життям до переселення. Очевидно, що емоційна травма залишилася незагоєною.

Друга хвиля 1945–1946 рр. була значно чисельнішою. Їхали вже ті люди, які намагалися врятувати себе і своїх близьких, ті, що втрачали значні землі та майно, люди заможні і забезпечені. Але варто зазначити, що незалежно від умов життя і економічно-соціального рівня спостерігалось абсолютне небажання українців переселятися із території Польщі до України. Про це свідчать непоодинокі факти втечі від переселення у ліси, офіційні звернення українців із заявами про щире лояльність до польського уряду, прийняття українцями римо-католицької віри тощо. Зрозуміло, що майже в усіх конкретних випадках переселенці психологічно були запрограмовані до сильного стресового стану і напруження. Як тепер кажуть – потребували психічної реабілітації, на яку практично не зважали і не брали до уваги як проблему.

Не сприяли виїзду також: пропагандистська діяльність УПА; несвідомий страх втрати малої батьківщини (своя мала сторона, де могили пращурів): невідомість перед життям у колгоспах і в цілому в Україні. Але вирішальну роль в небажанні переселятися відіграла власність на землю, реманент, майно і худобу, несуттєво якою вона була – великою чи зовсім незначною. Але для консервативного по своїй суті сільського жителя власність була здобута роками важкої праці і зусиль як його особисто, так і попередніх поколінь. Тому небажання добровільно позбутися нажитого домінувало і було визначальним в процесі культурно-психологічної адаптації на новому місці, крізь призму такого небажання сприймалося все що відбувалося та випало на їх долю.

Варто зазначити, що в окремих випадках заохочувані чинники щодо переселення досягали мети хоча в загальному були малоефективними. Це, передусім, політична агітація за переїзд з боку радянських військових з обіцянками компенсації втраченого, звільнення новоприбулих від обов'язкових сільськогосподарських поставок тощо. Певний вплив мали заклики до переселення з боку авторитетних осіб у громаді, священнослужителів. Незначну роль відігравали і політико-

патріотичні мотиви. Деякі переселенці, які свідомо вибрали такі аргументи більш конструктивно і раціонально сприйняли переселення як можливість нової самореалізації, тому їх культурно психологічна адаптація не була такою проблемною, вони часто ставали адміністраторами в господарствах на новому місці, активно співпрацювали з владою.

Вкрай негативне значення мало використання з 1945 р. польської регулярної армії і репресивних дій до небажаючих переселятися. Відомий тернопільський скульптор, живописець і різьбяр Іван Мердак, уродженець лемківського села Райське Ліського повіту, згадував, що після посівної у травні 1946 р. село оточили польські війська і за годину село вже було без людей, а більше сотні будинків спалені. Добиралися переселенці до сіл Борщівського району цілий тиждень. Агресивність влади через знищення, спалення сіл остаточно сформували і закріпили для цих людей стереотип жертви та своєї тяжкої участі, маргіальності і психологічного комплексу меншовартості, образи громадян на державу, що постраждали від її дій незаслужено [7 арк. 10]. З таким важким психологічним багажем новоприбулі дуже складно і проблематично входили у нове для них життя, хоча вже знаходилися, здавалось би, серед своїх за національно-етнічною приналежністю. Але звичка, як кажуть, друга натура, і руйнація старих звичок болісно позначилася на характері переселенців.

Суттєвим аспектом було те, що загострювало проблему адаптаційного періоду це виробничий характер переселенців. Основна категорія переселенців, як уже зазначалося, це було переважно сільське населення. Згідно із архівними документами, в область прибуло індивідуальних землевласників, які мали наділи землі в Польщі в середньому до 5 га більше 32 тис. сімей, а робітників лише 474 сім'ї і службовців тільки 393 родини [4 арк. 86]. Жителі сільської місцевості, як відомо, були людьми консервативними, менш мобільними, не занадто схильними до якогось ризику, їм складно змінити свої вподобання і головні життєві цінності. В нових умовах швидка культурно-психологічна єдність з місцевим населенням ставала малоперспективною і проблематичною. Переселенці інстинктивно намагалися бути разом, що в багатьох випадках не було складно, оскільки переселяли на місця виселених поляків цілими селами.

Конкретний приклад – переселення польських сіл Балутянка та Вілька Краківського воєводства у село Гутисько на Бережанщині в травні 1945 р. Всього на 1 липня 1945 р. в Бережанський район прибуло 112 вагонів з переселенцями чисельністю 1696 осіб (381 родина) [7, арк. 5]. У 1939 р. етнічно Гутисько було польським селом, у якому проживало 570 поляків і 10 українців [6 с. 9]. У 1945 р. поляки були виселені і на їх місце, оскільки залишилося багато порожніх будинків, прибули українці. На час вивезення поляків у Гутиську проживало лише шість українських родин (всього 16 осіб) [6 с. 22]. Так «польське» село Гутисько стало українським, лемківським і в ньому поселилося 293 новоприбулих мешканців [6, с. 13]. Родичі, близькі, друзі, односельці, проживаючи разом, вбачали у цьому основний чинник впевненості і захищеності. Це в свою чергу ще більше їх відособлювало і не сприяло розширенню контактів із місцевим населенням. На підставі спогадів учасників переселення вони підтримували в основному родинні зв'язки, зводили до мінімуму контакти із місцевими жителями, не допускали шлюби і товаришування.

Суттєвим в процесі культурно-психологічної адаптації переселенців був економічний чинник. З переселенням в область більш ніж 32 тис. сімей які займалися сільськогосподарським виробництвом, до колгоспів вступило тільки 315 родин [4, арк. 73]. Згідно із даними архівних документів, переселенці на 1 серпня 1946 р. отримали в області 32201 житловий будинок (в телеграмі секретарю ЦК КП(б)У обласний комітет партії просив не направляти більше в Тернопільську обл. переселенців через повну відсутність житла, через що окремі родини мешкають по дві в будинках) [4, арк. 63]. Наприклад, їм тільки в Бережанському районі виділено 2 тис. га землі [4, с. 73]. Господарства переселенців звільнялися від обов'язкових поставок зерна, овочів, картоплі і продуктів тваринництва. На Тернопільщині на 1 жовтня 1945 р. видано переселенцям кредитів на суму 5,7 млн крб. [7, с. 8] Це, в свою чергу, викликало негативну реакцію місцевого населення. Родини переселенців були переважно багатодітними, (6–10 дітей в сім'ї), щоб вижити діти рано, років із 12, починали працювати, допомагаючи в господарстві. Один із переселенців згадував, що в селі Гутисько їм надали два гектари землі і батьки вели одноосібне господарство. Після утворення колгоспу в 1949 р. землю забрали, залишивши невелику частку [6, с. 84–85]. У Польщі, в гірських умовах, маловрожайна земля змушувала лемків займатися, крім рільництва та відгодівлі худоби, різноманітними промислами, зокрема, художнім різьбленням по дереву. Переїхавши на Тернопільщину, вони продовжили тут свої традиції, продаючи вироби із дерева, а це давало їм певну перевагу економічних статків у порівнянні з місцевим населенням, що також сприймалося неоднозначно.

Загострення відносин із місцевим населенням посилювалося через будь-яку соціальну активність переселенців, зокрема залучення їх на керівні посади в органи державної влади. Так, головами земельних товариств стало 103 особи, головами і секретарями сільрад – 104 особи,

завідувачами відділами районних рад – 26 осіб, агітатори і сільський актив нараховував 1350 осіб [4, арк. 73] Така активність переселенців в тодішніх умовах певного бойкоту влади з боку місцевого населення викликала певне незрозуміння і неприйняття.

Чинниками, що ускладнювали стосунки, були і об'єктивні культурні відмінності: хоча і незначний мовний діалект; традиційний одяг бойків, русинів, лемків; своєрідність поведінки і звичаїв. Лемківське населення відзначалося вмінням весело проводити свята, своєю пісенністю та відкритістю, що в свою чергу сприймалося як незвичність і галасливість, часто викликало незрозуміння місцевих жителів.

Для місцевого населення крім елементарної настороженості до новоприбулих, чи не найважливішою психологічною проблемою стало те, що виїхали сусіди (поляки), з якими вже існували налагоджені стосунки, а часто і родинні зв'язки, а на їх місце приїхали зовсім чужі люди і розпоряджаються їх житлом, майном, землею тих, хто був раніше добрим сусідом чи близьким, з ким вжилися і співпрацювали. Малолітній переселенець І. Мердак згадував своє навчання в селі Королівка Борщівського району, куди на садиби, де жили поляки розподілили 16 родин лемків. У 1947 р., як він згадував, що до школи не ходив і причин було декілька: голод 1947 р. і неприязнь з боку місцевих жителів – могли кинути каміння в спину. Спогади про ці переживання і події залишилися для нього незагоєною раною. І такі приклади непоодинокі.

Не сприяли адаптації переселенців прорахунки і формалізм до своїх обов'язків чиновників. Часто новоприбулі перебували тижнями і місяцями без житла, під відкритим небом, через неорганізованість місцевої влади, через відсутність харчів змушені були ходити селами, просячи про допомогу [6, с.13, 87]. Спостерігалися випадки невміння чи не бажання адміністрації вести роз'яснювальну роботу, що призводило до конфліктів. Деколи священнослужителі намагалися залагоджувати протиріччя і конфлікти, які були в юрисдикції місцевої влади.

Таким чином, проблема культурно-психологічної адаптації переселенців важко піддається раціональному осмисленню, це складна і важкопрогнозована сфера людських взаємин. Духовність людей, ментальність народу більш тяжіють до підсвідомих аспектів, формуються упродовж життя, вкорінюючись майже назавжди. Тому, бажано, щоб наші спільні проблеми минулого, з відвертою і справедливою їх оцінкою, стали застереженням від нових непорозуміннь, стали основою мислення загальнолюдськими гуманістичними категоріями в масштабах єдиного європейського дому з орієнтацією на перспективу і краще майбутнє двох незалежних держав – Польщі і України.

Список використаних джерел

1. Трагедия, обросшая мифами. Массовая депортация украинцев из Польши в 40–50-х годах. URL. <http://day.kyiv.ua/ru/article/istoriya-i-ya/tragediya-obrosshaya-mifami>. (дата звернення: 01.02.2018).
2. Депортация. URL. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/417381>. (дата звернення: 01.02.2018).
3. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. Київ. 1994. Т.1. 400 с.
4. Держархів Тернопільської обл. ФП-31. Оп. 1. Спр. 594.
5. Держархів Тернопільської обл. ФП-31. Оп. 1. Спр. 8.
6. Троян Н. А. Гутисько: роки, долі, події... (1945–2006). Тернопіль: Мандрівець, 2006. 112 с.
7. Держархів Тернопільської обл. ФП-31. Оп. 1. Спр. 284.

References

1. Tragediya, obrosshaya mifami. Massovaya deportatsiya ukrainsev iz Pol'shi v 40–50-kh godakh [Tragedy, overgrown with myths. Mass deportation of Ukrainians from Poland in the 1940s and 1950s]. <https://day.kyiv.ua/ru/article/istoriya-i-ya/tragediya-obrosshaya-mifami>.
2. Deportatsiya [Deportation]. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/417381>.
4. Derzharkhiv Ternopilskoi obl. FP-31. Op. 1. Spr. 594.
5. Derzharkhiv Ternopilskoi obl. FP-31. Op. 1. Spr. 8.
6. Troian N.A. Hutysko: roky, doli, podii... (1945–2006) [Gutisko: years, fate, events ... (1945–2006)]. Ternopil: Mandrivets, 2006. 112 s.
7. Derzharkhiv Ternopilskoi obl. FP-31. Op. 1. Spr. 284.

Mykhailo Revutskyi

FEATURES OF IN A CIVILIZED MANNER-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF MIGRANTS ARE FROM POLAND IN POST-WAR UKRAINE. ON MATERIALS OF TERNOPIL AREA

In the article the problem of in a civilized manner psychological adaptation of migrants is investigated from Poland to Ukraine in a postwar period. Terms and features of migration of Ukrainians are considered from Poland. Material and in a civilized manner psychological state of migrants. Requirements are to the migrants from the side of power. Influence of new changes is on character and motion of adaptation period for migrants.

Key words: deportation, migration, problems of migrants in a civilized manner-psychological adaptation, lemki.

УДК 94 (477.84) «1950/1960»

Іван Тимків

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛ. У 1950–1960-Х РР. (НА ПРИКЛАДІ ПРОМИСЛОВОЇ СФЕРИ)

У статті проаналізовано економічні перетворення та їх вплив на населення Тернопільської обл. у 50–60-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано вплив політичних й ідеологічних чинників на причини та особливості становлення промислової сфери краю. Визначено основні структурні напрямки промисловості, що мали місце у Тернопільській обл. в досліджуваній період.

Методологічною основою дослідження виступають принципи наукового пізнання: науковості, системності, історизму та плюралізму. Статтю виконано із використанням таких методів: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, системний, структурний, логіко-аналітичний.

Економічні процеси, що мали місце на Тернопіллі у 50–60-х рр. ХХ ст., були наслідком загальнодержавної радянської політики. Будівництво промислових підприємств у містах області спричинило урбаністичні процеси, основним джерелом яких було сільське населення краю. Дослідження дозволяє зробити висновки, що основні зусилля у промисловості спрямовувалися на будівництво великих підприємств, потужності яких, зазвичай, базувалися на привезеній сировині. Місцеву сировинну базу в основному використовували малі та середні підприємства.

Ключові слова: Тернопільщина, промисловість, індустріалізація, сировинна база, трудові ресурси, ідеологія.

Актуальність вивчення особливостей становлення економічної сфери окремо взятого регіону в період найпомітніших змін є важливим елементом сучасних українських історичних досліджень. Для Тернопільщини 1950–1960-ті рр. стали початком переходу від аграрного – до промислового характеру виробництва та зростання привабливості міського способу життя.

Метою статті є аналіз економічних перетворень у промисловому комплексі Тернопільської обл. і 1950–1960-х рр.

Історіографія дослідження включає в себе праці, які лише частково стосуються досліджуваної проблеми, оскільки відображають подібні процеси у інших регіонах чи в цілому в республіці.

Джерельна база дослідження передбачала залучення архівних матеріалів та використання статистичної інформації, яка стосується демографічної ситуації регіону. Детальну інформацію, щодо динаміки репатріаційних процесів, етнічного, кількісного та статевого складу населення подано у справах Держархіву Тернопільської області та статистичних щорічних.

Тернопільська обл. в силу свого історичного розвитку завжди була одним із аграрних регіонів України. Зважаючи на події Другої світової війни та початком радянізації, потрібно констатувати факт форсованого розвитку промислового виробництва. Існуючі підприємства Тернопільської обл. і на початку 50-х рр. ХХ ст. були практично відбудовані, окрім того, наявні сировинні та трудові ресурси сприяли нарощуванню потужностей уже існуючих виробництв і будівництву нових. Водночас потрібно відзначити, що ці підприємства базувалися на місцевій сировинній базі та забезпечували роботою незначну частину робітників.

Станом на 1 грудня 1950 р. в області функціонувало лише декілька галузей промислового виробництва: вугільна – 297 робітників; лісова та паперова – 905; легка промисловість – 610; м'ясна та молочна – 646; харчова – 2514; місцева паливна – 5 [14, с. 274]. Наведені дані вкотре підтверджують аграрний характер краю та практичну відсутність промисловості.

У досліджуваній період владою задекларовано зміну напрямку розвитку економіки загалом в СРСР. Зокрема, голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР 8 серпня 1953 р. заявив про необхідність переходу до політики поліпшення добробуту народу, турботи про максимальне задоволення його матеріальних потреб і закликав за «2–3 роки домогтися створення у країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості» [13, с. 184]. Проте, значна частина коштів вкладалася у важку промисловість, першочергово для потреб військового сектору і за залишковим принципом фінансувалося решта галузей.

На практиці, декларовані зрушення в промисловості були лише частково вигідні для Тернопільської обл., оскільки основу її промислового виробництва складала будівельна галузь, представлена цегельними заводами та кар'єрами, введеними в експлуатацію ще у довоєнний період. Спроба пришвидшити ріст житлобудівництва спричинила введення в експлуатацію

комбінату будівельних матеріалів у м. Тернополі в 1955 р., на якому працювало лише 17 робітників [1, арк. 11]. Проте, функціонування цього комбінату на початковому етапі не змогло забезпечити потреб галузі. Введення в дію комбінату будівельних деталей призвело до скорочення кількості робітників на цегельних заводах в містах області. Зокрема, уже на наступний рік після заснування, на комбінаті будівельних деталей м. Тернопіль працював 121 робітник [2, арк. 4]. У наступні роки відбулося нарощення виробничих потужностей комбінату. Таким чином, зміни характеру виробництва області відбувалися вкрай повільними темпами та не відповідали потребам населення. Чисельність робочої сили у регіоні все ще перевищувала можливості виробництва.

Навіть через декілька років, у 1956 р., чисельність промислових підприємств області становила 4224 [10, с. 16], з яких 66,9 % припадало на кузні, млини та інші дрібні підприємства колгоспів. Водночас потрібно відмітити, що навіть за такої ситуації промисловість Тернопільщини демонструвала зростання валової продукції. У співвідношенні з 1950 р. зростання виробництва в 1956 р. відбулося на 224 % [10, с. 16].

Помітне зростання промислового виробництва відбулося лише у кінці 50-х рр. ХХ ст. Так, у 1958 р. в Тернополі функціонувало 28 промислових підприємств і артілей, на яких працювало понад 10 тис. осіб [6, с. 92]. У наступні роки чисельність виробничого персоналу зростала внаслідок уведення в експлуатацію великих промислових підприємств та розширення виробничої бази уже існуючих. Питома вага області за кількість промислових робітників складала 6,7 % від західноукраїнських норм [8, с. 55]: це була найменша частка від усіх робітників регіону.

Відновлення роботи колишніх та введення в експлуатацію нових підприємств несло за собою збільшення чисельності населення міст області. Проте, потрібно наголосити на тому, що перша половина 1950 р. не відзначалася швидкими темпами містобудування та урбанізацією. Причиною подібних явищ була відсутність великих промислових об'єктів на теренах області, які б потребували значного числа робочих рук. Зокрема, Чортківський горілчаний завод у 1954 р. забезпечував роботою 26 осіб, а 1957 р. число його працівників скоротилось до 25 [1, арк. 11]. У швейних майстернях Тернополя, Кременеця та Чорткова в 1955 р. працювало 23 особи. Чоботарською справою у м. Чорткові того ж року офіційно займалося 3 особи, у чоботарні м. Тернополя в 1955 р. працювало 2 працівники [1, арк. 13]. Аналізуючи цю інформацію, можна зробити висновок про незначний обсяг виробничих потужностей даних підприємств.

Зменшення кількості робітників відбулося і на тютюновому заводі м. Кременець з 45 у 1954 р. до 26 робітників у 1955 р. Попри функціонування низки підприємств у цій галузі, варто відмітити і те, що усі вони були засновані у період 1918–1921 рр. [1, арк. 11]., а радянській владі залишалось лише відновити їхній довоєнний виробничий потенціал.

Помітну роль в економічному житті краю розпочала відігравати поліграфічна промисловість. Як зазначає Г. Ковальчак, «Чисельність персоналу друкарень у м. Тернопіль становила у 1958 р. 70–80 осіб. Проте, це були менші за розмірами установи від аналогічних у Львові, Чернівцях та Ужгороді» [7, с. 164]. У другій половині 60-х рр. ХХ ст. Тернопільщина стала важливим центром цієї галузі. На її розвиток у 1966–1970 рр. влада, згідно з планом розвитку, мала витратити 1,3 млн крб. У 1966 р. добудовано будівлі типографій у містах Борщів, Збараж, Бучач. Окрім того, у тому ж році у м. Тернопіль відкрито склад для зберігання паперу. У цей період побудовано типографії у Козовій, Ланівцях, Гусятині та Зборові [5, арк. 3]. Зростання кількості поліграфічних підприємств, окрім створення додаткових робочих місць, перетворили Тернопільську обл. у важливого виробника поліграфічною продукції в УРСР.

Ще однією причиною перетворення області на центр поліграфії була потреба в ідеологічному контролі населення. Саме завдяки друкованому слову радянська пропагандистська машина заходила у кожную сім'ю, що давало змогу впливати на усіх її членів, у тому числі на «неблагонадійних».

Однак за рівнем промислового розвитку Тернопільщина стояла значно нижче багатьох областей УРСР. У структурі промислового виробництва, як і раніше, переважала харчова промисловість, яка у 1958 р. випускала більше 60 % валової продукції. Як зазначав В. Тесленко, «Звертає на себе увагу дуже низька питома вага машинобудування. Продукція цієї галузі, яка значною мірою впливає на темпи розвитку і технічний прогрес в інших галузях, становила лише 6,4 %» [16, с. 103]. Для Тернопільської обл., яка володіла значним трудовим потенціалом, проблема пришвидшення розвитку галузей машинобудування носила особливий характер.

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. зростання господарства відбувалося в основному за рахунок будівництва нових підприємств і реконструкції та розширення існуючих. Виникли нові галузі промисловості, яких раніше Тернопільщина не знала: машинобудівна, металообробна, газова, хімічна, енергетична. Обсяг капіталовкладень зростав з кожним роком і у 1970 р. досяг 100 млн крб. [6, с. 58].

За період 1959–1966 рр. у області побудовано і введено в дію близько 180 промислових підприємств і окремих цехів. Серед них – Козівський, Ланівецький, Борщівський і Кременецький цукрові заводи, Касперівська ГЕС, Тернопільський асфальтобетонний, фарфоровий заводи, Бережанський склозавод [16, с. 103–104]. У порівнянні з 1966 р. зростання валової продукції промисловості у 1970 р. відбулося у 1,5 рази, в основному за рахунок хімічної та машинообробної галузі [11, с. 16]. Водночас, темпи приросту у сільському господарстві були не такими вражаючими, зокрема, валова продукція з росл з 572,8 млн крб. у 1965 р. до 666,7 у 1970 р. [11, с. 29].

Важливою для економіки Тернопільської області була будівельна галузь, яка складала 7,4 % від усього промислового виробництва [16, с. 103]. У досліджуваний період помітним стало переважання будівельних комбінатів над традиційними підприємствами галузі. Окрім того, поряд із державним, розповсюдження набуває кооперативне житлове будівництво. У 1964 р. в обласному центрі об'єднано 170 пайовиків, для яких будувалося 4 житлових будинки, загальною вартістю 627 тис. крб. [3, арк. 1]. Проте, про якість зданих квадратних метрів говорити доволі важко, адже населення бажало отримати кращий продукт, вкладаючи у нього значні кошти, а на практиці отримувало багато побутових проблем: неякісно покладена паркетна дошка, протікали батареї, несправні крани на кухні та у ванній [3, арк. 4].

У контексті розвитку наукомістких галузей промисловості слід відзначити і діяльність заводу «Електроарматура», який, з часу введення у експлуатацію в 1957 р., значно змінився. Чисельність найменувань випущеної продукції зросла з 1 позиції – до 28, а кількість працівників з 700 – до 3000 осіб у 1967 р. [4, арк. 54]. Це підприємство було одним із передових у регіоні та стало прикладом комплексного використання виробничих ресурсів. Окрім того, на підприємстві в процесі нарощення виробничих потужностей не забували і про турботу про своїх працівників. Зокрема, згаданий завод одним з перших у області перейшов на 5-ти денний робочий тиждень 28 серпня 1966 р. [4, арк. 55], що позитивно відобразилося на атмосфері у трудовому колективі.

У 1965 р. розпочалося будівництво великого бавовняного комбінату в Тернополі [16, с. 104]. Подібна ситуація позитивно вплинула на динаміку міського населення, оскільки це спричинило притік робочої сили та переїзд у міста на постійне місце проживання. Чисельність населення області у 1965 р. становила 1142 тис. (міське – 238 тис., сільське – 904 тис.) [12, с. 51]. Попри позитивні зміни у чисельності зайнятого у промисловості населення, будівництво бавовняного комбінату, з сучасної точки зору, було нераціональним та базувалося виключно на пропагандистських ідеях. Для виробництва використовували бавовну, яку довозили із Середньої Азії, що було алогічним, оскільки природні можливості регіону дозволяли вирощувати тут льон, що було більш економічно доцільно.

Приріст виробництва Тернопільської області за період 1960–1970 рр. відбувся у 2,1 рази [5, арк. 4]. Подібне збільшення його обсягів сприяло удосконаленню структури промисловості, зокрема, дозволило збільшити вагу машинобудування і металообробки, оновити виробничий фонд харчової, будівельної та інших галузей промисловості. Так, для прикладу, тільки у 1965 р. харчова промисловість області збагатилася низкою нових підприємств. Завершено реконструкцію Чортківського хлібозаводу. Став до ладу консервний цех м'ясокомбінату у м. Підгайці. Нові ректифікаційні цехи були побудовані на Залозецькому, Марилівському та Качанівському спиртзаводах [15]. Водночас потрібно констатувати той факт, що, починаючи з 1956 р., коли економіка радянської України подвоїлася у порівнянні з 1940 р., розпочався повільний спад темпів зростання промисловості [9, с. 649]. Тернопільська обл., як і решта західноукраїнських областей, мали значно кращі позиції та демонстрували значні темпи економічного зростання. Їх причини слід вбачити у значному запасі трудових та сировинних ресурсів регіону, що погано використовувався у довоєнний період.

Індустріалізація області у 50–60-х рр. ХХ ст. вимагала, окрім трудових ресурсів, відповідної сировинної та енергетичної бази, на нарощування яких і зосереджено увагу керівництва країни. У ході індустріалізації робилися спроби подолати недоліки роботи державного, партійного та господарського апарату. Чисельний бюрократичний апарат чинив потужний спротив політиці реформування органів управління та стояв на захисті консервативної радянської системи управління. Для тогочасної системи управління реформи були практично неприйнятними, службовці не бажали втрачати владні повноваження та віддавати їх на місця. Задекларовані зміни, дуже рідко, у чистому вигляді впроваджувалися у життя та проходили довгий шлях у владних кабінетах.

Впровадження промислового виробництва відбувалося не логічними методами, які не врахували наявні на місцях сировинні ресурси, а були спрямовані на налагодження логістичних зв'язків з іншими територіями СРСР. З сучасної точки зору, доцільно констатувати важливість промислових змін у досліджуваний період, оскільки вони назавжди змінили економіку Тернопільщини, однак заклали проблеми, які проявилися у ХХІ ст.: зараз ми маємо розвалини

тогочасних промислових гігантів, які важко забезпечити сировиною, що призводить до зростання собівартості готового продукту.

Економічні перетворення досліджуваного періоду дозволили Тернопільщині перейти на індустріально-аграрний характер виробництва та забезпечити роботою значну частину населення. Місцева промисловість практично повністю на рівні робітників була укомплектована місцевим населенням і не потребувала робочих рук ззовні.

Список використаних джерел

1. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1. Оп. 3. Спр. 205. 11 арк. 2. Там само. Спр. 583. Арк. 4. 3. Там само. Спр. 1951. Арк. 1. 4. Там само. Ф. Р-3285. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 54. 5. Там само. Ф. Р-2371. Оп. 3. Спр. 219. Арк. 3. 6. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. 370 с. 7. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ: Наукова думка, 1988. 250 с. 8. Ковальчак Г. І. Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР // Український історичний журнал. 1970. Вип. 7. С. 31–40. 9. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів [пер. з англ.: Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с. 10. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / за ред. М. М. Аверченко. Тернопіль: Облвидав, 1957. 271 с. 11. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / за ред. М. М. Аверченко. Київ: Статистика, 1972. 224 с. 12. Народное хозяйство СССР в 1965 г. Статистический ежегодник. Москва: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1966. 911 с. 13. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленка: У 2-х книгах, 3-х частинах. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Ч 3. 336 с. 14. Радянська Тернопільщина. 1939–1958. Документи й матеріали. Партийний архів Тернопільського обкому КП України. Тернопільський обласний Держархів / [Гол. ред. С. П. Нечай]. Львів: Каменяр, 1971. 431 с. 15. Тернопільщина в шістдесят п'ятому // Вільне життя. 2 березня 1965. С. 4. 16. Тесленко В. В. Розвиток промисловості Тернопільської області та зміни в її структурі // Економічна географія Міжвідомчий науковий збірник. Київ: В-во Київського у-ту, 1967. Вип. 2. С. 102–106.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. f. R-1. Op. 3. Spr. 205. Ark. 1. 2. Ibid. F. R-1. Op. 3. Spr. 583. Ark. 4. 3. Ibid. Spr. 1951. Ark. 1. 4. Ibid. F. R-3285. Op. 1. Spr. 208. Ark. 54. 5. Ibid. F. R-2371. Op. 3. Spr. 219. Ark. 3. 6. Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR. Ternopilska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Ternopil region]. K.: Holovna redaktsiia URE AN URSR, 1973. 370 s. 7. Kovalchak H. I. Ekonomichnyi rozvytok zakhidnoukrainskykh zemel [Economic Development of West Ukrainian Land]. Kyiv: Naukova dumka, 1988. 250 s. 8. Kovalchak H. I. Rozvytok sotsialistychnoi promyslovosti v zakhidnykh oblastiakh URSR [Development of socialist industry in the western regions of the Ukrainian SSR] // Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. Kyiv, 1970. Vyp. 7. S. 31–40. 9. Mahochii P.-R. Ukraina: istoriia yii zemel ta narodiv [Ukraine: The History of Her Lands and Peoples] / [per. z anhl.: E. Hyidel, S. Hrachova, N. Kushko, O. Sydorhchuk]. Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka, 2012. 794 s. 10. Narodne hospodarstvo Ternopilskoi oblasti: statystychnyi zbirnyk [National economy of Ternopil region: statistical collection] / za red. M. M. Averchenko. Ternopil: Oblvydav, 1957. 271 s. 11. Narodne hospodarstvo Ternopilskoi oblasti: statystychnyi zbirnyk [National economy of Ternopil region: statistical collection] / za red. M. M. Averchenko. Kyiv: Statystyka, 1972. 224 s. 12. Narodnoe khoziaistvo SSSR v 1965 h. Statystycheskyi ezhehodnyk [National Economy of the USSR in 1965. Statistical yearbook]. Moskva: Hosstatyzdat TsSU SSSR, 1966. 911 s. 13. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.): Kolektyvna monohrafiia [Postwar Ukraine: essays of social history (second half of 1940's – mid-1950's): Collective monograph] / Vidp. red. V. M. Danylenko: U 2-kh knykhakh, 3-kh chastynakh. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. Ch 3. 336 s. 14. Radianska Ternopilshchyna. 1939–1958. Dokumenty y materialy. Partiyni arkhiv Ternopilskoho obkomu KP Ukrainy. Ternopilskiy oblasnyi Derzharkhiv [Soviet Ternopil region. 1939–1958. Documents and materials. Party archive of the Ternopil Regional Committee of the CP of Ukraine. Ternopil Regional State Archives] / [Hol. red. S. P. Nechai]. Lviv: Kameniar, 1971. 431 s. 15. Ternopilshchyna v shistdesiat piatomu [Ternopil region in the sixty-fifth year of the XX century] // Vilne zhyttia. 1965. 2 bereznia. S. 4. 16. Teslenko V. V. Rozvytok promyslovosti Ternopilskoi oblasti ta zminy v yii strukturi [Development of the industry of Ternopil region and changes in its structure] // Ekonomichna heohrafiia Mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk. Kyiv: V-vo Kyivskoho u-tu, 1967. Vyp. 2. S. 102–106.

Ivan Tymkiv

PECULIARITIES OF ECONOMICAL TRANSFORMATIONS IN TERNOPIIL REGION IN 1950–1960S EXEMPLIFIED BY INDUSTRIAL SPHERE

The article analyzes the economic transformations and their influence on the population of Ternopil region in the 1950's and 1960's. The role of political and ideological factors on the causes and peculiarities of the formation of the industrial sphere of the region has been characterized. The main directions and industries of the Ternopil region in the investigated period are determined.

The methodological basis of the study are the principles of scientific knowledge: scientific, systematic, historical and pluralism. The article made using methods such as problem-chronological, comparative historical, systemic, structural, logical and analytical.

The features of ideological activity in the 1950's and 1960's and a system of total control over the ideological views of the inhabitants of the region were investigated. The features of social and everyday adaptation of workers from rural areas in cities and their attitude to the authorities are shown.

The economic processes that took place in Ternopil in the 1950's and 1960's were the result of the economic policy of the Soviet leadership. Construction of industrial enterprises in the cities of the region caused urban processes, the main source of which was the rural population of the region. The study leads to the conclusion that the main efforts in industry were aimed at building industrial giants. Their power was based on the old-fashioned raw material. The local raw material base was mainly used by small and medium enterprises. Economic growth and the emergence of new productions have led to an increase in the urban population, while the study suggests that such growth occurred at the expense of people from rural areas, as the latter left their homes in search of better living conditions.

Key words: Ternopil region, industry, industrialization, raw material base, labor resources, ideology.

УДК 930(477) «1953/1964»

Оксана Карасевич

ПЕРЕБУДОВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА 50–70-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано основні аспекти історіографічного бачення часів перебудови проблем сільськогосподарського виробництва та життя українського селянства з урахуванням характерних особливостей історіописання означеної доби. Висвітлено також низку аспектів, пов'язаних із проблемами поліпшення матеріально-технічної бази сільського господарства та підвищення темпів науково-технічного прогресу в аграрному секторі економіки. Проведено порівняльний аналіз і пошук взаємозв'язків історіографії часів перебудови з окремими елементами «хрущовської відлиги». Окреслено низку чинників, що безпосередньо чи опосередковано вплинули на розвиток історіографічних досліджень в сфері історіописання життя українського села часів перебудови.

Ключові слова: перебудова, історіографія, українське село, науково-технічний прогрес, МТС.

Роки перебудови попри всю неоднозначність їх подальшої оцінки як науковцями, так і представниками доволі різних за своїми світоглядними устремліннями суспільно-політичних кіл, стали часом суттєвих змін в громадсько-політичному і соціально-економічному житті країни. Не стала виключенням й історична наука. Так, характерною рисою історико-аграрних досліджень стали дві нові тенденції історіографічної оцінки аграрних перетворень доби Микити Хрущова і, зокрема, ставлення до низки заходів в сфері матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села, спрямованих на підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Перша полягала у поверненні до визнання правильності курсу, взятого керівними колами країни у вересні 1953 р. щодо підтримки державою сільського господарства. Таке ставлення до цих рішень, які вочевидь позитивно вплинули на аграрну галузь та життя самого селянства України, мало й певну психологічну основу. Історики працювали в умовах проголошеного курсу на «перебудову» і мали орієнтуватися на загальну реформаторську риторику, шукати «реформаторів» в історії комуністичної партії, яка продовжувала задавати тональність науковим дослідженням. Однак, особисто М. Хрущову майже не приділяється уваги у цих дослідженнях.

Другою тенденцією радянської історіографії «горбачовського» періоду, яка торкалась проблеми матеріальних і людських ресурсів в українському селі 1953–1964 рр. була надто різка критика заходів, які, й напевно, часто були половинчастими або ж несвоєчасними. Серед таких – вказування на неможливість колгоспів ефективно скористатися технікою, викупленою у МТС (Г. Ольшевська), критика постійних укрупнень – розукрупнень та ліквідації так званих «неперспективних сіл» і т. п. (Ю. Курносів). Щоправда, нерідко різко критикуючи діяльність партії тих часів, згадуючи моменти суб'єктивізму у прийнятті рішень (вочевидь спрямовані і на замовчування постаті Хрущова), радянські дослідники часів «перебудови», можливо, й самі не помічали, як залишалися у фарватері наукової дискусії, заданої саме в період М. Хрущова.

Для історіографічного аналізу слід відзначити декілька публікацій, які найбільш конкретизують об'єднанчі чинники, що дотичні до проблеми дослідження. Зокрема, Т. Дерев'янкін і С. Кульчицький звертають увагу до очевидності соціалістичних основ у відбудові народного господарства [1; 2] Натомість Г. Ольшевська відзначає причини реорганізації МТС та витоки кампанії щодо стирань відмінностей між селом і містом [3]. Особливості кадрової роботи на селі розглянуто в працях П. Панченка, В. Чишко та Ю. Курносова [4; 5; 6].

Метою розвідки є проаналізувати вплив «перебудови» на висвітлення проблем українського села 50–70-х рр. ХХ ст. у сучасній українській історіографії.

Перебудова внесла суттєві корективи у дослідження багатьох аспектів життя українського села. Хоча багато рис, характерних для консервативної радянської історіографії, залишалися. Так, у традиційній радянській історіографії вважалося, що період 1920–1930-х рр. був часом становлення основ соціалістичного укладу життя селянства України. Ще цей період називали «роками переходу від капіталізму до соціалізму» [2, с. 2]. Він ніби завершувався кінцем 1930-х рр., але Друга світова війна втрутилася в остаточне «формування основ соціалізму». І партії, й інтелектуалам знадобилися «випробування соціалістичної економіки в період «Великої Вітчизняної війни» (саме так сформулювали розділ своєї монографії Т. Дерев'янкін і С. Кульчицький у 1970 р.) [1, с. 115], відбудова народного господарства й ілюзія «ривка» у 1950-х рр., аби стверджувати, що, нарешті, соціалістичні основи є очевидними. Певна річ, це відобразилося на формуванні історичної думки «хрущовського» періоду й історіографічної оцінки самого періоду у радянському суспільствознавстві. Проте, як засвідчують навіть офіційні документи, М. Хрущову насправді не вдалося досягти довоєнних показників виробництва сільськогосподарської продукції [7, с. 59].

Починаючи з другої половини 1980-х рр., у ході перманентної дискусії радянських науковців із західними опонентами, у вітчизняній літературі все ширше стало використовуватися поняття «науково-технічний прогрес». Це, на відміну від інших такого роду визначень, мало продемонструвати його успішне впровадження і позитивні результати реформувань. Щодо сільського господарства, то форсований темп науково-технічного прогресу в очах партійного керівництва в майбутньому передбачав різке скорочення в аграрному секторі ручної праці і кількості зайнятих в ньому робітників низької кваліфікації [5, с. 21]. Однак такі очікування на найближчі роки були занадто перебільшеними, оскільки у сільському господарстві навіть у 1980-х рр. близько половини всіх зайнятих займалися ручною працею.

Та незважаючи на це, у 1987 р. радянські історики зазначали: «Науково-технічна революція набула в наші дні таких масштабів, настільки сильно впливає на розвиток продуктивних сил, що змінює сам характер трудової діяльності людей у землеробстві, тваринництві, в усій сфері агропромислового комплексу» [8, с. 169]. Щоправда, наголос робили на тому, що значні зрушення в цьому плані відбувалися на селі лише в останні роки. Водночас попри «перебудовчу» лібералізацію радянської науки, звичка цитувати В. Леніна залишалася. Відповідного пошанування зазнали «ідеї Ілліча» про вибір типів машин з урахуванням особливостей природних зон, масового спеціалізованого виробництва та інші «положення програми технічного переоснащення села» [8, с. 170]. Незважаючи на те, що ідеї ці не були оригінальними, їх, як і в «хрущовську», і у «брежнєвську» добу, вважали цінними настановами для історіографії.

Г. Богуш і В. Шайкін відзначали з цього приводу, що притік техніки на село був особливо потужним в останні два десятиліття (1966–1985 рр.). Загальносоюзні енергетичні потужності сільськогосподарського виробництва становили 153 млн кінських сил (далі – к. с.) у 1960 р., 604 млн – у 1980 р. і 796 млн – у 1986 р. [2, с. 170]. Із 1965 р. забезпеченість праці електроенергією на кожного сільського трударя СРСР збільшилася у декілька разів і в 1986 р. перевищила 3,7 тис. кіловат-годин [8, с. 176].

Дослідники відзначали, що в 1950 р. понад 40 % польових робіт в українському селі виконувалися за допомогою живої тяглової сили [9, с. 88]. За їх підрахунками, саме завдяки реформам М. Хрущова на 1960 р. цей відсоток вдалося скоротити фактично до мінімуму – 3,9 [9, с. 94].

Для «хрущовського» періоду аграрних трансформацій були показані достатньо високі позитивні показники інвестицій для п'ятої (1951–1955 рр.) та шостої (1956–1960 рр.) п'ятирічок: зокрема, відзначалися понад 15 % щорічні прирости державних та колгоспних капіталовкладень у виробничу сферу сільського господарства УРСР. Щоправда, частка держави мала тенденцію до зменшення. Так, у 1951–1955 рр. держава вклала у цю галузь 843 млн крб. (37 %), а колгоспи 1 млрд 461 млн крб. (63 %); за 1956–1960 рр. – 1 млрд 454 млн (32 %) та 3 млрд 41 млн крб. (68 %) відповідно [9, с. 88–89].

Порівнюючи капіталовкладення в українське село за останньої «сталінської» п'ятирічки (1946–1950 рр.) із наступними двома «хрущовськими», дослідники наголошують на зростанні середньорічних вкладень колгоспів відповідно у 2,6 та 5,6 рази, держави – у 2,2 і 3,8 рази [9, с. 89].

Натомість початок 1960-х рр. ознаменувався збільшенням капіталовкладень у матеріально-технічну базу українського села з боку держави в 1,7 рази порівняно з попередньою п'ятирічкою. При збереженні загальної позитивної динаміки дослідники другої половини 1980-х рр. відзначали їхню в цілому недостатність. Окрім того, вони вказували на недостатньо раціональне використання капітальних вкладень [9, с. 94].

Науковці «горбачовського» історіографічного періоду наголошували: якщо у 1940 р. сільськогосподарське машинобудування виготовляло 140 типів машин, то в 1957 р. – 240, тракторів – відповідно 4 та 17 типів. «На основі створених і виготовлених в 50-ті роки нових високопродуктивних економічних тракторів і сільськогосподарських машин підвищувався рівень технічного оснащення сільськогосподарського виробництва» [9, с. 90].

Часто наводилися статистичні матеріали, які свідчили про швидкий приріст загальної потужності тракторів по Україні. За 1951–1960 рр.: він становив 186 тис. к. с. на рік у середньому за це десятиліття. Кількість вантажних автівок (включаючи автоцистерни) за цей же час збільшилася з 65,9 тис. штук – до 147,6 тис. [9, с. 90]. Об'єктивну оцінку дослідники другої половини 1980-х рр. дали також розвитку оснащеності машинно-тракторних станцій в Україні за 1950–1958 рр. Виділяється зростання кількості тракторів з 80,7 тис. штук у 1950 р. до 118 тис. – на початок 1958 р. Потужність тракторного парку на 100 га посівної площі зросла за цей період – із 7,3 к.с. у 1950 р. – до 10,6 к.с. – у 1958 р. [9, с. 91].

Дослідники високо цінували ту роль, яку в подальшому підвищенні рівня механізації сільського господарства відіграло забезпечення галузі тракторами «Беларусь» різноманітних модифікацій. У 50-ті рр. ХХ ст. колісні трактори «Беларусь», ДТ-24, а також гусеничні КДП-35, Т-38 знайшли своє широке застосування у рільництві, тим самим значною мірою вирішили проблему механізації обробітку просапних культур та виноградників [9, с. 91–92].

Не зайвим буде зауважити, що дослідники доби «перебудови» вже чіткіше бачили проблеми технічного оснащення колгоспів України на рубежі 1950–1960-х рр. Зокрема, помітною була така статистика: у 1964 р. кількість тракторів склала 247,9 тис. проти 182,4 тис. у 1960 р. (тобто зросла), тоді як кількість зернозбиральних комбайнів за той же період скоротилась з 64,8 тис. – до 60,4 тис. Проте вони вказували, що це скорочення пов'язано із переходом на технологію роздільного збирання хліба і введенням в експлуатацію значної кількості інших машин і механізмів. Істотне збільшення парку зернозбиральних комбайнів відбулося лише в роки восьмої п'ятирічки (1966–1970 рр.), – зазначали вони [9, с. 95].

Реорганізація МТС дослідниками «горбачовського» періоду в цілому трактувалася як необхідний крок. Зокрема, відзначалося, що «форма виробничо-технічного обслуговування колгоспів через МТС перестала відповідати завданням подальшого зростання продуктивних сил сільського господарства» [9, с. 93]. Це пояснювалося тим, що після укрупнення колгоспи перетворилися в економічно сильні господарства, здатні самостійно вирішувати масштабні виробничі завдання. Разом з тим певна організаційна відірваність техніки від основного засобу виробництва у сільському господарстві – землі – не відповідала раціональній організації колгоспного виробництва. Критикували вчені другої половини 1980-х рр. і те, що в централізованому постачанні МТС технічними засобами не завжди враховувалися потреби колгоспного виробництва, спеціалізація господарств в зоні обслуговування МТС. Виходячи з цього, реорганізація з подачі Хрущова МТС і забезпечення з 1958 р. колгоспного селянства технікою шляхом закупівель в цілому оцінювалися радянською історіографією доби Горбачова позитивно [9, с. 92–93].

З іншого боку, у 1986 р. Г. Ольшевська стверджувала, що наявна в радянському історіописанні література про МТС не повністю вичерпала запитання, які потрібно ставити щодо їх історії та реорганізації. Вона погоджувалася з тим, що методи проведення реорганізації не дозволили колгоспам сповна скористатися її перевагами, і водночас стверджувала, що багато питань, пов'язаних з реорганізацією МТС, залишилося нез'ясованими, зокрема, це стосувалося причин реорганізації. Г. Ольшевську цікавили сама підготовка їхньої реорганізації, діяльність колгоспів у нових умовах та економічне становище останніх у перші роки після передачі техніки [3, с. 6].

Дослідниця відзначила, що діяльність МТС до розформування в значній мірі була відірвана від безпосередніх потреб виробництва. Причиною цього вона вважала існуючу систему планового візиту держави з колгоспів [3, с. 9]. Вивчаючи технічну оснащеність колгоспів до передачі їм техніки й обладнання МТС, Г. Ольшевська відзначила, що та «невелика кількість невеликих машин», що була у розпорядженні колгоспів, використовувалися краще, ніж це робили МТС [3, с. 12].

Один із висновків її дослідження – це те, що закон про реорганізацію МТС нехай і формально, але справді обговорило близько 50 млн осіб [3, с. 17]. Інший – що до його прийняття 73 % колгоспів України в цілому могли собі дозволити викупити техніку [3, с. 22]. Ще один висновок кореспондувався із загальною риторикою самої «хрущовської» доби. Дослідниця серйозно

вважала, що «передача техніки колгоспам створила умови для прискорення стирання відмінностей між містом і селом», хоча і відзначила, що «реалізація переваг нового етапу розвитку колгоспного ладу в той час проходила дуже повільно» [3, с. 41].

Електрифікація українського села в добу М. Хрущова знайшла позитивні відгуки в радянській історіографії доби перебудови. Дослідники, зокрема, відзначали, що на кінець шостої п'ятирічки (1960 р.) електрифіковано 80 % колгоспів республіки, причому в 7 областях – понад 90 %, а в Криму – 100 % господарств [9, с. 93–94].

Майже стовідсотковою електрифікацією, на межі 60–70-х рр. ХХ ст., на думку радянських дослідників другої половини 1980-х рр., відзначалися господарства радгоспів. Причому, коли колгоспи витрачали на виробничі потреби менше 60 % спожитої електроенергії, то радгоспи – 87,7 % [9, с. 94]. Щоправда, у наступні декілька років цей показник для колгоспів почав повільно збільшуватися, тоді як для радгоспів – істотно падати [9, с. 95].

У цілому тогочасні дослідники достатньо позитивно поцінювали й попереднє укрупнення колгоспів в Україні 1950–1951 рр., унаслідок чого збільшилася площа для обробітки, кількість дворів і трударів, задіяних в одному колективному господарстві, скоротилася кількість адміністративно-управлінського апарату і затрати на його утримання. Ще одним наслідком був начебто перегляд системи нормування й оплати праці колгоспників, що нібито сприяло прискоренню зростання доходів і виробничих фондів колгоспів і підвищенню заробітної платні їхнім членам [9, с. 100].

Щодо соціально-економічного становища селянства, то радянські суспільствознавці відзначали, що фактично лише «хрущовські» реформи 1953–1958 рр. у сільському господарстві СРСР сприяли поліпшенню матеріального становища колгоспів і колгоспників в Україні. Як наслідок, поступово підвищувалася питома вага грошової оплати праці члена колективного господарства і навіть почався поступовий перехід на щомісячну оплату праці без нарахування трудоднів тощо. У 1957 р. в річних звітах колгоспів УРСР стали визначати собівартість продукції, а з 1958 р. – і у виробничо-фінансових планах. У 1960 р. змінено порядок бухгалтерського обліку відповідно до вимог визначення собівартості. Водночас удосконалювалося фінансове планування. Зокрема, у виробничих планах українських колгоспів УРСР стали вираховувати чистий прибуток і планувати його розподіл [9, с. 101].

Дослідники в цілому позитивно оцінили виконання рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, зокрема, підвищення державних закупівельних цін на зернові майже вдвіть, скорочення з 1954 р. обсягів заготівель для колгоспів і повну відміну для радгоспів. Поряд із рішеннями червневого (1958 р.) пленуму, який упорядкував види і обсяги державних закупок, а також – встановив диференційовані, залежно від природної зони ціни на сільськогосподарську продукцію, що реалізовувалася колгоспами і населенням для держави, це був справжній прорив у матеріальному заохоченні селянства. До того ж, затверджено нові оптові ціни на сільгосптехніку, мінеральні добрива і комбікорми, що в цілому задовольняло більшість колгоспів [9, с. 103–104].

Утім, автори не були схильні ідеалізувати систему виробничо-економічних відносин, що склалась на 1958 р. Адже вже перші два роки її функціонування показали, що відносини між колгоспами та іншими контрагентами не були закріплені юридично, що негативно впливало на формування централізованих виробничих фондів, а відтак і на економіку колективних господарств. Тому, починаючи з 1961 р., довелося запроваджувати «Типовий договір» із детальною регламентацією обсягів, якості продукції, що заготовлювалася, термінів її реалізації, умов доставки і прийому, цін і порядку розрахунку та матеріальної відповідальності сторін. Та все ж в цілому дослідники відзначили зростання самостійності колгоспів у плануванні своїх доходів [9, с. 105].

Дослідники також виділили те, що «хрущовські» аграрні реформи дали можливість підвищити концентрацію виробництва, ефективність використання технічних засобів, результативність праці колгоспників та рівень колгоспних доходів в Україні. Причому, підкреслювалось, що «крупними висококомеханізованими, економічно розвиненими стали колгоспи західного регіону республіки» [9, с. 105]. Щоправда, наведена фраза, на наш погляд, – ритуальна і взагалі виглядає дещо дивно в аналізованій праці, адже, крім цього твердження, інших ґрунтовних достовірних даних по колгоспах Західної України, що його підсилювали б, ми не зустрічали.

П. Панченко, В. Чижко та інші дослідники стверджували, що партія розглядала роботу з кадрами на селі, як невід'ємну складову своєї аграрної політики. І вже в 1960-х рр. у республіці значно зросла кількість спеціалістів, безпосередньо зайнятих у колгоспах та радгоспах [4, с. 7]. Вони наводили дані, згідно з якими, склад спеціалістів сільського господарства УРСР в 1959 р. становив 23,9 тис. осіб із вищою освітою та 75,1 тис. – зі спеціальною середньою (всього 99 тис. осіб), а в 1965 р. ці показники вже були відповідно на позначках 34,5 тис. і 113,1 тис. осіб (всього 147,6 тис. осіб). Водночас, вказані дослідники критично зауважили, що колгоспи значно меншою

мірою забезпечувалися кваліфікованими спеціалістами, аніж радгоспи та інші сільськогосподарські підприємства та організації [4, с. 8–9].

У контексті кадрового забезпечення П. Панченко і В. Чишко у 1989 р. слушно зазначали, що для науково-технічного прогресу властивим є зростання у сільськогосподарському виробництві не тільки кількості агрономів, зоотехніків і ветеринарних працівників а й інженерів, економістів та фахівців інших спеціальностей. Вони ж фіксують зростання кількості дипломованих економістів, задіяних у сільському господарстві України, з 500 осіб у 1959 р. – до 1800 осіб у 1965 р., плановиків і статистиків відповідно – з 5600 осіб – до 21500 осіб. На середину 1960-х рр. автори фіксують також більше 10 тис. інженерів та техніків задіяних у сільськогосподарському виробництві УРСР [4, с. 9].

Цікаво, що радянські суспільствознавці кінця 1950-х рр. вели полеміку із західними дослідниками про вплив сучасної техніки та відповідно технічних спеціалістів на соціально-економічне та суспільно-політичне життя села, маючи, наприклад, у сільськогосподарському виробництві УРСР лише декілька сотень дипломованих інженерів і техніків (підраховано П. Панченко і В. Чишком [4, с. 10–11]), тобто, значно менше, ніж в Україні було сільгоспдприємств. Один дипломований інженер припадав фактично на 20 колгоспів, один технік – на 2 колгоспи. У той же час багато спеціалістів із сільськогосподарською освітою працювали поза виробництвом. Станом на 1965 р. 34 тис. таких спеціалістів працювало в апараті партії і наукових установах, 73 тис. – в інших галузях економіки республіки. І тільки трохи більше 50 % із 236 тис. фахівців цього профілю працювало «за призначенням», тобто, на виробництві. У західноукраїнському регіоні дослідники взагалі фіксували ситуацію, коли був один агроном на цілий район або ж і такого не було [4, с. 10–11].

Окрім небажання працювати на селі, дослідники виділяють також низьку матеріальну зацікавленість, з якою мали миритися спеціалісти із сільського господарства. Причому, незважаючи на те, що в ряді партійних постанов 1962 р. містилася вимога оплачувати роботу спеціалістів на рівні 80–90 % оплати голів колгоспів, в окремих колгоспах (Черкащина) навіть трьома роками пізніше вона не перевищувала 66 % [4, с. 12–13]. Ще однією причиною незацікавленості спеціалістів була відсутність нормальних культурно-побутових умов їхнього проживання. Реально українські дослідники із «горбачовської» доби ставили у вину «хрущовському» періоду провальну політику щодо кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва в Україні. Подолання кризи кадрів вони пов'язують вже із періодом Л. Брежнєва, починаючи з 1966 р. [4, с. 16–22].

Отже, як влучно зазначив сучасний український дослідник В. Михайлюк лише у 1990 р. нарешті стали з'являтися праці, у яких містилися принципово нові висновки. Зокрема, у навчально-методичному посібнику Інституту підвищення кваліфікації викладачів вищої школи Київського державного університету, можливо, вперше в історичній науці України зазначено, що нереалізованими залишилися рішення і вересневого (1953 р) (точка відліку на злітній смузі успішної кар'єри М. Хрущова), і березневого (1965 р.) (на якому справу М. Хрущова продовжили, щоправда, без його керівництва) пленумів ЦК КПРС. Вказаний колектив авторів підвів свого роду ризику в історіографії аграрних проблем українського села, констатувавши грабіжницький характер радянської податкової політики «хрущовської доби», яка призводила до стагнації соціально-економічного становища селянства, а також вказували на неефективність існуючих форм власності та господарювання [7, с. 62].

Важливою тенденцією радянської історіографії «горбачовського» періоду стала також посиленна увага до проблеми матеріальних і людських ресурсів в українському селі 1953–1964 рр. Більшість досліджень відзначалась надто різкою критикою заходів, які, й насправду, часто були половинчастими або ж несвоєчасними. Серед таких – вказувалося на неможливість колгоспів ефективно скористатися технікою, викупленою у МТС (Г. Ольшевська), критика постійних укрупнень – розукрупнень та ліквідації так званих «неперспективних сіл» і тому подібне (Ю. Курносів). Щоправда, нерідко різко критикуючи діяльність партії тих часів, згадуючи суб'єктивізм у прийнятті рішень (вочевидь спрямовані і на замовчування постаті М. Хрущова), радянські дослідники часів перебудови, можливо, й самі не помічали, як залишалися у фарватері наукової дискусії, розпочатої саме в період М. Хрущова.

Список використаних джерел

1. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Економічний розвиток Радянської України. 1917–1970. К.: Наукова думка, 1970. 116 с.
2. Кульчицький С., Лях С., Марочко В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. К.: Наукова думка, 1988. 180 с.
3. Ольшевская Г. Реорганизация МТС и колхозы в 1958–1961 гг. // Исторические записки. Т. 114. М.: Наука, 1986. С. 5–47.
4. Панченко П., Чишко В. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60–80-е годы) / АН УССР. Ин-т истории; Отв. р-р. А. В. Санцевич. Киев: Наук. думка, 1989. 184 с.
5. Чишко В. Зміни у внутрішній структурі

колгоспного селянства Української РСР (60-ті – 80-ті рр.) // Український історичний журнал. 1987. № 10. С. 20–23. 6. Курносів Ю. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій половині 60-х рр. // Український історичний журнал. 1990. № 5. С. 79–86. 7. Михайлюк В. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.). К.: Ред.-вид. рада Укрдержагроуніверситету, 1992. 181 с. 8. Богуш Г., Шайкин В. Агропромисловий комплекс СРСР. М.: Агропромиздат, 1987. 256 с. 9. Развитие аграрной экономики Украинской ССР / И.И. Лукинов, А. А. Сторожук, А. В. Крисальний и др.; Редкол.: Ю. А. Коломиец (пред.) и др. К.: Урожай, 1987. 416 с.

References

1. Dereviankin T., Kulchytskyi S. Ekonomichnyi rozvytok Radianskoi Ukrainy. 1917–1970 [Economic development of Soviet Ukraine. 1917–1970]. K. Naukova dumka, 1970. 116 p. 2. Kulchytskyi S., Liakh S., Marochko V. Stanovleniye osnov sotsialisticheskoho uklada zhyzni krestianstva USSR [The formation of the foundations of the socialist way of life of the peasantry of the Ukrainian SSR]. K. Naukova dumka, 1988. 180 p. 3. Olshevskaia H. Reorganizatsiya MTS u kolkhozy v 1958–1961 gg. [Reorganization of the MTS and the collective farms in 1958–1961]. Istoricheskiye zapiski. T. 114. M. Nauka, 1986. S. 5–47. 4. Panchenko P., Chyshko V. Ukrainskoe selo na putiakh nauchno-tekhnicheskogo progressa: dostizheniya i proschety (60–80-e gody) [The Ukrainian village on the paths of scientific and technical progress: achievements and miscalculations (60–80 s.)]. AN USSR. Yn-t ystoriyy; Otv. r. A.V. Santsevych. Kyev, 1989. 184 p. 5. Chyshko V. Zminy u vnutrishnii strukturі kolhospnoho selianstva Ukrainkoi RSR (60-ti – 80-ti roki) [Changes in the internal structure of the kolkhoz peasantry of the Ukrainian SSR (60th – 80th years)]. Ukrainkyi istorychnyi zhurnal. 1987. № 10. S. 20–23. 6. Kurnosov Yu. Sotsilno-politychnyi rozvytok URSR u 50-kh – pershii polovyni 60-kh rr. [Social-political development of the USSR in the 50's – the first half of the 1960's.]. Ukrainkyi istorychnyi zhurnal. 1990. № 5. S. 79–86. 7. Mykhailiuk V. Istoriohrafia rozvytku ahrarnykh vidnosyn v Ukraini (70-ti – pochatok 90-kh r.) [Historiography of the development of agrarian relations in Ukraine (the 70's – early 90's)]. K. Red.-vyd. rada Ukrderzhahrouniversytetu, 1992. 181 s. 8. Bohush H., Shaikin V. Ahropromyshlenni kompleks SSSR [Agro-industrial complex of the USSR]. M. Ahropromyzdat, 1987. 256 s. 9. Razvitiye agrarnoi ekonomiki Ukrainkoi SSR [The development of the agrarian economy of the Ukrainian SSR] Y.Y. Lukynov, A.A. Storozhuk, A.V. Krysalnyi y r.; Redkol.: Yu.A. Kolomyets (pred.). K. Urozhai. 1987. 416 s.

Oksana Karasevych

«REFORMATION» AND ITS INFLUENCE ON CLARIFYING OF PROBLEMS OF UKRAINIAN VILLAGE OF 50-S -70-S OF XX CENTURY

In the article the basic aspects of historiographical vision of times of reformation of problems of agricultural production and life of the Ukrainian peasantry are analysed taking into account the characteristic features of history writing of the marked period. The row of the moments related to the problems of improvement of material and technical base of agriculture and increase of rates of scientific and technical progress in the agrarian sector of economy is reflected also. A comparative analysis and search of intercommunications of historiography of times of reformation are conducted with the separate elements of «khrushchov thaw». It is outlined the row of factors, that straightly or mediated influenced on development of historiography researches in the sphere of life history writing of the Ukrainian village of times of reformation.

It is established, that «reformation» brought in substantial adjustments in research of many aspects of life of the Ukrainian village. Although many characteristic features for conservative soviet historiography remained.

It is concluded, that only in 1990 finally labours appeared where fundamentally new conclusions contained. An increase attention became the important tendency of soviet historiography of the «Gorbachev» period to the problem of material and human resources in the Ukrainian village 1953–1964. Most researches were marked by strong criticism of events that, and really, often were halved or irrelevant. Indeed, quite often sharply criticizing activity of party of those times, remembering the moments of subjectivism in making decision (obviously sent to saying nothing of figure of Khrushchev), soviet researchers of times of «reformation», maybe, and did not notice, as remained in the waterway of the scientific discussion set exactly in the period of Khrushchev.

Key words: reformation, historiography, Ukrainian village, scientific and technical progress, MTS (machine-tractor station).

УДК 94(477.8)

Олег Малярчук

СТАНОВЛЕННЯ БУДІВЕЛЬНОЇ ІНДУСТРІЇ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УРСР (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛ.)

У статті охарактеризовано зміни, що відбулися внаслідок індустріалізації західних областей УРСР на прикладі Івано-Франківщини й пов'язаною з нею урбанізацією. Доведено, що економічна політика держави полягала в першочерговому закладанні виробничих потужностей у регіоні, а згодом, за залишковим принципом, – здійсненні будівництва житла та інфраструктури для обслуговування заводів і фабрик місцевим населенням. Самовідданою працею були досягнуті значні результати. Будівельники, як й інші спеціалісти радянської планової економіки, змушені були «прислухатись» до систематичних критичних зауважень на свою адресу, висловлених на партійних зборах, конференціях, пленумах, з'їздах.

Ключові слова: будівництво, індустріалізація, Івано-Франківська обл., промислові підприємства, жилі масиви.

Будівельна індустрія Станіславської області (з 9 листопада 1962 р. Івано-Франківської – примітка автора) всередині минулого століття концентрувалася у містах Калуші, Долині, Івано-Франківську, Бурштині, Надвірній, Коломиї, де найшвидшими темпами йшло промислове й житлове будівництво. Поряд із реконструйованими і зведеними новими промисловими підприємствами, споруджувалися жилі масиви з багатоповерховими будинками, школами, дитячими закладами, торговельними та іншими приміщеннями побутового призначення. У жилих мікрорайонах міст зводилися будинки культури, кінотеатри, лікарні, стадіони, дитячі майданчики. Порівняно за короткий термін невпізнаними стали, в буквальному розумінні, окремі міста Прикарпаття. Офіційна політична доктрина проголошувала, що радянські будівельники йшли у перших рядах творців матеріально-технічної бази комунізму. Основне призначення будівництва – благо людей, створення кращих умов життя, побуту і відпочинку. Партійна пропаганда стверджувала, що зростання масштабів виробництва й значні зміни соціальної структури суспільства прискорили процес «зближення двох форм соціалістичної власності», ліквідацію відмінностей між класами, розумовою і фізичною працею, містом і селом. Чинниками успіху вважалися широкий розмах соціалістичного змагання, а також прагнення кожного робітника чи інженерно-технічного працівника приготувати черговій річниці партії, знаменних дат радянської влади чи ювілею вождя гідний трудовий дарунок. Однак за цією ідеологічною завісою крилися масштабні економічні реформи проголошені у 1965 р. (березневий і вересневий пленуми ЦК КПРС).

У середині ХХ ст. на Прикарпатті спостерігався як «нафтовий бум», так і будівельний. Все Прикарпаття покрите мережею будівельних риштувань («індустріальних пейзажів») і «нашестьям баштових кранів». Ще ніколи професія будівельника не була такою масовою і популярною. У спеку і холод, під шквальним дощем і при поривчастому вітрі він залишався на своєму посту – на робочому місці, щоб споруджувати нові об'єкти. Поряд з традиційними професіями муляра, штукатура, тесляра, столяра виникають нові – електрозварника, монтажника-висотника, кранівника, електрика, бетонника, арматурника. Необхідно віддати належне когорті будівельників. Не одну пам'ятку залишили після себе Броніслав Васильович Мартин, Іван Михайлович Гриньов, Степан Семенович Балецький, Микола Костянтинович Назаров, Ярослав Михайлович Гуменюк, Лукія Львівна і Володимир Степанович Лукомські та багато інших. У будівельників був вислів – «фронт робіт». Вважалось, що військовий термін запозичений неспроста. Комуністична пропаганда у засобах масової інформації підтримувала тезу про те, що «у будівництві, як і на фронті, є свій передній край, є й тили: як і на фронті, тут годі розраховувати на успіх, якщо «бойові порядки» не забезпечуватимуться надійними тилами, тобто міцною будівельною базою» [1].

Небайдужу громадськість цікавило як розвиватимуться міста, робітничі селища, районні центри, села? Ці питання мали вирішували працівники місцевих Рад, комунальних служб, проектних, будівельних і дорожньо-транспортних організацій та господарств, які мали чітко дотримуватися генпланів і норм, що ставилися до різних типів будівництва. На практиці ключовими особами виступали секретарі райкомів комуністичної партії і їх заступники, голови райвиконкомів, керівники місцевих відділів КДБ, прокуратури, суду, міліції, підприємств, відповідальні працівники будівельних, транспортних, комунальних і проектних організацій (усі, як правило, члени чи кандидати в члени КПРС).

Вітчизняними науковцями частково розкрито картину соціально-економічних та урбоекологічних процесів, що проходили на західноукраїнських землях у ХХ ст. Це, передусім, праці С. Васюти [2], О. Васюти [3], Ю. Гумена [4], С. Давидович [5], О. Малярчука [6] та інших. До наукового вжитку залучено значний обсяг матеріалу з архівних джерел, що зберігався у закритих фондах. Проте ці публікації неможна вважати достатніми і вичерпними. Ціла низка питань залишається недостатньо вивченими: проблеми промислового і житлового будівництва, нові тенденції у архітектурно-художньому оформленні сіл, селищ, міст та інші.

Мета статті – висвітлити специфіку становлення будівельної індустрії західного регіону Української РСР на прикладі Івано-Франківської обл., успіхи і прорахунки.

Об'єкт – економічна політика партійно-радянської влади.

Предмет – особливості реалізації в умовах Прикарпаття.

Населенню Станіславської обл. довелося докласти багато зусиль, щоб відновити зруйновані Другою світовою війною житлові будинки, державні установи, промислові підприємства. У числі перших до ладу став паровозоремонтний завод (союзного підпорядкування Міністерства шляхів сполучення). Наступними – шкіряно-взуттєвий комбінат, меблева фабрика в Станіславі, нафтопереробний завод у Надвірні, калійний комбінат у Калуші, цукровий завод у Городенці та інші об'єкти республіканського і обласного підпорядкування. Упродовж 1945–1948 рр. промисловість Станіславської обл. була частково відбудована. У 1946 р. в області передбачалося будівництво і відновлення низки промислових об'єктів на суму 25 млн крб., а будівельних організацій не було взагалі. Першочерговим завданням було будівництво оборонних об'єктів самими військовими підрозділами «УВСР–137» [7, арк. 62].

У Станіславській обл. за післявоєнний період 1946–1956 рр. держаними підприємствами і установами побудовано житлових будинків загальною площею 199,7 тис. м². У містах і робітничих селищах індивідуальними забудовниками зведено – 93,7 тис. м². За цей період колгоспниками і сільською інтелігенцією – 30,8 тис. м². У 1956 р. капіталовкладення в житлове будівництво області склали 17,9 млн крб., в сільській місцевості побудовано 1700 будинків [8, арк. 3].

У 1953 р. Радою Міністрів УРСР прийнята постанова № 1725 «Про дальший розвиток житлово-комунального і соціально-культурного будівництва та промисловості Станіславської області» від 20 серпня, якою зобов'язували міністерства республіки виконати низку заходів у області. За три роки, після прийняття зазначеної постанови окремими міністерствами виконано певні роботи у м. Станіславі: розпочато будівництво водопроводу та газифікацію міста, побудовані лазня на 95 осіб, житловий будинок, середня школа та інше [9, арк. 166].

До 1958 р. підприємства і будови, розташовані на території Станіславської області не мали жодного заводу залізобетонних конструкцій, що не могло не відобразитися на темпах і якості будівництва. У 1959 р. розпочинається будівництво в області відразу трьох заводів, загальною потужністю 105 тис. м³ залізобетонних конструкцій в рік: в Калуші – 50 тис. м³, у Долині – 30 тис. м³, у Надвірній – 25 тис. м³. У 1959 р. Станіславський раднаргосп отримав найновішу на той час техніку – самоскиди: «ЗИМ–585» – 131, «ГАЗ–93» – 20, «ГАЗ–205» і «ГАЗ–222» – 26 одиниць. Із будівельних механізмів раднаргоспу виділено: екскаваторів мало ковшових – 20, бульдозерів – 30, бетономішалок – 48, кранів автомобільних – 20, автовантажувачів – 17, кранів козових – 12 і т. д. Будівельні організації області отримали значне підкріплення технікою і механізмами, а також матеріалами. До цього слід додати значні капіталовкладення. Так, Долинському будуправлінню організованому у травні 1958 р. надавалося державним планом 18 млн 770 тис. крб. на рік. Незважаючи на усі зусилля вдалося освоїти лише 10 млн 126 тис. крб., або 54,2 %. Не вистарчало робочої сили, будівельних матеріалів [10, арк. 4–5, 9]. Необхідно вказати, що крім цього існували й інші причини притаманні соціалістичній плановій економіці. Передусім, заклали одночасно (згідно з планових директив) будівництво багатьох об'єктів, і в результаті «всюди розпочали і кінця ніде не було видно». Наступне – неузгодженість дій між замовниками, підрядчиками, субпідрядниками, поставщиками, відсутність досвідчених керівних кадрів (за основу бралася не фаховість, а членство в партії і благонадійність).

На кінець 1950-х р. різко збільшилися масштаби будівництва великих і середніх підприємств. На основі дальшої індустріалізації будівництва, впровадження наукової організації праці і передових методів відбулися певні зрушення. Усе це в повному обсязі відносилось і до економічного життя західного регіону України й, зокрема, Станіславської обл. Промисловість області, як і всієї республіки, працювала на оборонний комплекс СРСР. У архівних матеріалах вдалося віднайти інформацію під грифом «таємно» про хід виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про незадовільне виконання в 1959 році плану капітального будівництва на підприємствах оборонної промисловості УРСР та на заводах, залучених до виробництва воєнної техніки» від 9 березня 1960 р. Планом на 1960 р. Станіславському заводу № 63 виділено капітальні вкладення в обсязі 1328 тис. крб. З метою ліквідації допущеного відставання в

будівництві обкомом КПУ розроблялися і здійснювалися першочергові заходи, спрямовані на забезпечення виконання плану капітальних робіт, що підлягали «особливому контролю» [11, арк. 1].

Капітальні вкладення у житлове і комунальне будівництво в СРСР на 1959–1965 рр. збільшилось на 80 %. Офіційна пропаганда стверджувала, що «до кінця семирічки отримають нові квартири саме менше 45 млн громадян. 15 млн квартир за семирічку, це 5870 квартир в день» [12, арк. 50]. За розмахом, темпами комунального й житлового будівництва СРСР у середині ХХ ст. займав перше місце у світі. Тільки за семирічку (1959–1965 рр.) в містах і робітничих селищах країни споруджено житлові будинки загальною площею понад 560 млн м² – майже удвічі більше, ніж за попередні сім років. Крім того, за семирічку споруджено більше 3 млн житлових будинків у сільській місцевості. Це дало змогу 84 млн громадян СРСР поліпшити свої житлові умови [13]. Такі величезні масштаби і темпи будівництва могли бути здійснені завдяки підвищенню індустріального рівня будівельного виробництва та впровадження заводського домобудування. Однак в погоні за кількісними показниками – значно втрачалися якісні, домінував спрощений підхід до технічної та проектної документації. Державна політика вважала стратегічним напрямом «загальні обсяги».

Будівельні і монтажні організації УРСР застосовували індустріальні методи будівництва, нові машини і механізми, передову технологію виробництва, яка за низкою технічних характеристик відставала від кращих світових зразків. Підрядним способом виконувалося 95 % загального обсягу будівельно-монтажних робіт. Частка ручної, немеханізованої роботи на будівництві була найвищою – сягала 50–60 %. У будівництві республіки досягнуто деякого зниження вартості будівництва і підвищення його якості [14, арк. 153]. Упродовж 1964–1965 рр. Івано-Франківська обл. виконувала державний план капітальних вкладень, а будівельні організації – план будівельно-монтажних робіт. Поряд з тим, немало будівельних організацій працювали неритмічно, порушували строки будівництва, погано використовували резерви і можливості для виконання держпланів. З 41 управління 17 не справлялися з своїми завданнями [15].

Найбільший обсяг будівельних робіт в м. Івано-Франківську припадав на будівельне управління № 111. У 1964 р. будівельники управління здали в експлуатацію сім будинків загальною площею 10,445 м². З них 1 – на «відмінно», 5 – на «добре» і 1 удостоївся посередньої оцінки. За два квартали 1965 р. новосели отримали 5 будинків загальною площею 7,821 м², з яких 1 оцінено найвищими балами і 4 – «добрими». Та чи відповідає своєму високому титулу відмінник? Для ілюстрації – стаття «Ордер на радість» від 11 липня 1965 р. надрукована у «Прикарпатській правді». У ній йдеться про те, що будинок № 10 на Північному бульварі був зданий в експлуатацію з найвищою оцінкою кілька місяців тому. «А тепер? Густа сітка тріщин на фасаді старечими зморшками помережила обличчя «новонародженого». Біля вісімдесяти відсотків всіх недоробок на будівництві припадає на покрівлю, столярні вироби, сходову клітку. У будівельному управлінні діє така система преміювання: виконала бригада достроково доручену їй роботу при відмінній якості – одержуй 0,9 % від суми наряду, здала на трійку – тримай 0,5 %. У той же час, наприклад, «Головкиївміськбуд» за здачу об'єкта на «відмінно» преміював на 20 % від суми зарплати, «четвірка» – 10 %, а «трійка» зовсім виключала її» [16]. Різномірні в організації праці, її продуктивності відбивалися на майбутніх мешканцях.

У цій же статті наводиться низка листів-скарг мешканців таких будинків. Так, «всього два місяці тому ми вселилися у будинок № 12 на Північному бульварі, а вже плачемо. Справа в тому, що тяжка хвороба прикувала мене до ліжка, і я не можу розпочати за свій рахунок ремонт. А він вкрай необхідний. Безперервно дзюркотить з кухонного крана вода, в спальні «плаче» стіна і батарея водного опалення, на чесному слові тримаються двері від туалетної, дме з розбитого вікна, при спуску з ванни вода заливає підлогу... Звертались ми і до техника-будівельника, і в домоуправління: допоможіть, мовляв, ліквідувати недоробки. Та де там. Всі в один голос твердять, що це не їхня справа. А чия ж тоді?» [16].

Окрім листів-скарг з боку мешканців новобудов, важливе джерело інформації – наукові конференції та публікації у «Прикарпатській правді», присвячені будівництву. Так, у дев'ятій п'ятирічці комбінат «Івано-Франківськпромбуд» здав в експлуатацію 645 тис. м² житла, з них 505 тис., або 78 % з оцінками «добре» і «відмінно». Із 118 об'єктів соціального та культурного призначення 109, або 92 %, здано також з таким ж високими оцінками. Але головний інженер комбінату Л. Завадський іншої думки. Він вважав, що така висока оцінка якості роботи будівельників – результат відсутності об'єктивної системи оцінювання всіх робіт на спорудженні будинків. «Поки що праця будівельника оцінюється на око, – стверджував Л. Завадський, – в залежності від смаку і ступеня вимогливості членів державної комісії, а докладніший розгляд міг би виявити багато відхилень від будівельних норм і правил». Цю думку він висловив у доповіді «Про шляхи підвищення якості на будовах комбінату». Головний інженер проаналізував стан справ на

будовах і, що дуже важливо, основний наголос зробив не на успіхах, а на серйозних помилках, допущених на різних об'єктах, навівши при цьому багато переконливих прикладів [17].

Які причини породжували низьку якість будівельно-монтажних робіт? Основна, на думку Л. Завадського: «Вкрай низька відповідальність лінійних інженерно-технічних працівників, головних інженерів управлінь, членів комісій по якості трестів. Тих, хто повинен займатись якістю будівництва, частіше побачиш при розв'язуванні будь-яких питань, включаючи й постачання, і дуже рідко при виконанні їх прямих інженерних обов'язків. Там, де низька відповідальність, там і низька вимогливість до підлеглих, до виконавців робіт, а на такому ґрунті поширюється брак. Низька ще якість матеріалів, які надходили з заводів залізобетонних виробів і конструкцій, з цегельних підприємств. А втім, доводиться повторювати загальновідому істину, що висока заводська готовність виробів не тільки забезпечувала скорочення трудозатрат на будівельному майданчику, але й створювала умови для високоякісного виконання робіт. Біда ще в тому, що, приймаючи матеріали, дехто проявляв надто багато поблажливості, а може, й зовсім їх якості не перевіряв. До того ж працівники технічного нагляду від замовників теж часто не проявляли належної принципності» [17].

В Івано-Франківській обл. була створена потужна будівельна індустрія – трести «Хімметалургбуд», «Нафтогазбуд», «Прикарпатжитлобуд», «Західхімпроммонтаж», «Прикарпаттяводбуд», управління будівництва Бурштинської ДРЕС. Якщо у 1966 р. будівельні і монтажні роботи вели 44 будівельні та спеціалізовані організації, то в 1977 р. – 61. Житлове і промислове будівництво у м. Івано-Франківську та райцентрах та населених пунктах області здійснювали спеціалізовані комбінати «Івано-Франківськпромбуд», трести «Західхімпроммонтаж», «Прикарпатжитлобуд», «Прикарпатспецбуд», обласна міжколгоспна будівельна організація, які мали у своєму розпорядженні відповідну техніку і кадри. Трести і підпорядковані їм організації постійно критикувалися керівництвом «за неритмічність і не справляння зі встановленими завданнями. Багато робочого часу витрачалося через організаційні неполадки, особливо в спеуправліннях № 75 тресту «Західводбуд», № 612 тресту «Укргідроспецбуд» та № 244 тресту «Термоізоляція». В 1968 р. чотири із шести будівельних управлінь області і трест «Прикарпатжитлобуд», не виконали семимісячного плану підрядних робіт введення в дію житлової площі і завдань з підвищення продуктивності праці, допущено відставання у будівництві дитячих садків, клубів, об'єктів торгівлі та ін.» [18, арк. 1]. Трестівські справи «звучали прикрим дисонансом на фоні взятих соціалістичних зобов'язань... Зброя, котру будівельники мали застосувати, залишалась невикористаною. Продуктивність праці не тільки не зросла, а впала. Замість зниження собівартості – здороження. Велика частка перевитрат припадала на непланові роботи, зв'язані з поганим постачанням, на усунення браку» [19].

Введені в експлуатацію Калуський, Долинський та Івано-Франківський заводи збірних залізобетонних виробів і конструкцій (загальною потужністю понад 180 тис. м³ збірного залізобетону), Калуський і Бурштинський домобудівні комбінати (загальною потужністю 70 тис. м² житла на рік) змогли в корені змінити ситуацію. Будівельні організації області були забезпечені потужною на той час технікою. Тільки в підрядних будівельних організаціях нараховувалось 180 різних екскаваторів, 170 бульдозерів, 80 баштових кранів та понад 200 мобільних кранів, автонавантажувачів, трубоукладників та іншої спеціалізованої техніки. Калуські будівельники першими перейшли на виготовлення і застосування збірних залізобетонних двадцятичотириметрових ферм та плит перекриття довжиною 12 і шириною 1,5–3 м. У тресті «Прикарпатжитлобуд» широко застосовувалися хімічні матеріали для настилання підлог. На Бурштинському домобудівному комбінаті вперше в країні впроваджено у промислове виробництво віброактивований спосіб приготування бетонної суміші. Механізовано й опоряджувальні роботи. Проте відсоток ручної праці на будівництві сягав майже 60 %. На будівництві широко застосовувалися прогресивні форми організації виробництва. Переважна більшість будівельних організацій працювала за тижнево-добовим графіком, а спорудження Бурштинської ДРЕС та низку об'єктів Калуського хіміко-металургійного комбінату (далі – ХХМК) здійснювали сільовим графіком з використанням нових обчислювальних машин [20].

У тогочасній пресі чимало матеріалів рейдових бригад у яких йдеться про низьку якість збірних залізобетонних панелей перекриття, що їх виготовляв Івано-Франківський завод залізобетонних виробів. У 30 % перевірених панелей геометричні розміри не відповідали проектним – це через несвоєчасний ремонт опалубки заводом-виготовлювачем; деякі панелі вигнуті «пропелером», а до 5 % їх мають великі раковини, окремі не забетоновані місця. Внаслідок цього стелі в будинках не рівні, на стику панелей – з перепадами. Будівельники змушені виконувати додаткові роботи, що підвищує їх собівартість, значно погіршує якість [16].

Оцінка діяльності будівельних організацій, – говорив у доповіді на пленумі ЦК КПРС голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін, – повинна робитись не за кількістю затрачених коштів, а за

готовою продукцією, тобто за фактично введеними до ладу заводами, фабриками, житлом [21]. Офіційна політика партії і уряду полягала в розбудові економічного потенціалу країни, де домінував військово-промисловий комплекс. Житлове будівництво, соціально-побутова інфраструктура міст і селищ зводилася за залишковим принципом – 2–8 % від загальних капіталовкладень.

За рахунок коштів на «житлокультпобут», перевага надавалася промислового виробництва. Хімічна промисловість була найбільш фінансово затратною і утримувала першість й по затратах електроенергії та інших ресурсів. Найбільш показовий приклад – велетенська хімічна індустрія. Упродовж 1961–1970 рр. на КХМК освоєно 238,5 млн крб. капітальних вкладень. З них, на промисловість – 213,3 млн крб. (89,2 %), житлове будівництво – 18,8 млн крб. (7,9 %), комунальне господарство – 3,5 млн крб. (1,49 %). У наступні роки цей показник стрімко знижувався. Капітальні вкладення у промислове будівництво різко випереджали фінансування на спорудження об'єктів житла і культурно-побутового призначення. Так, у 1971 р. на промисловість відповідно – 36,85 млн крб. (97,2 %), житлове будівництво – 2,21 млн крб. (5,8 %), комунальне господарство – 0,11 млн крб. (0,3 %) [22, арк. 182].

У 1967 р. на КХМК вперше в практиці СРСР введено в експлуатацію хімічну фабрику з випуску безхлорних калійних добрив. Державна комісія, яка приймала фабрику в експлуатацію зафіксувала цілу низку істотних недоліків та зауважень проектного, технологічного, будівельного, протипожежного, санітарного профілю. Керуючись інтересами економіки країни і незважаючи на негативний вплив на здоров'я населення міста та довколишніх сіл, державна комісія достроково прийняла об'єкт в експлуатацію. У пресі подано роз'яснення – «нічого страшного..., треба тільки мобілізувати і вірно спрямувати інженерну думку та дещо доопрацювати» [23].

Енергетичний гігант Прикарпаття Бурштинська ДРЕС менш як за п'ять років стала найбільшою енергетичною базою в західній частині республіки. У дію введено п'ять енергоблоків потужністю 200 тис. кіловат кожний. До кінця п'ятирічки потужність Бурштинської ДРЕС мала збільшитися у два рази і становити 2,4 млн кіловат. Разом з енергогігантом постало містечко будівельників та енергетиків. Швидкому зростанню будівництва сприяла індустріалізація виготовлення елементів збірних залізобетонних конструкцій Бурштинським домобудівним заводом [24].

Назагал, керівники будівельних організацій, приділяючи основну увагу пусковим об'єктам, ставилися до об'єктів соціально-культурного призначення, як до пасинків. Будівельники на догоду політичній кон'юктурі, «здавали» головні промислові об'єкти в більшості випадків вчасно, але з багатьма недоробками. Акт приймальної комісії підписаний, у зведеннях усе, ніби, гаразд, а фактично минали тижні, а іноді й місяці, поки завод видавав першу готову продукцію. По суті це один із варіантів радянського окомандування. Адже, кожне будівництво проходило під безпосереднім контролем райкомів і міськомів партії, парткомів на будовах, первинними партійними організаціями будівельних і спеціалізованих управлінь, комсомолу, профспілки. Якої б важливості не був об'єкт – житловий будинок чи завод, перший крок розпочинався з одного – кілочка, забитого в землю. Бригадир комплексної бригади будівельного управління № 91 М. Стасюк згадував: «Можна багато розповідати про те, як по коліна у воді (а бувало і гірше) бетонували фундаменти, в'язали арматуру, як часом втрачали рахунок годинам – роботи треба було закінчити терміново» [25].

На КХМК щорічно вводилися нові виробничі потужності й відповідно – відбувалося збільшення чисельності штатного персоналу. Темпи житлового будівництва не встигали покривати зростаючі потреби. З року в рік «заявки на житло» накопичувалися і сягнули на кінець 1970 р. – 101,1 тис. м². Кількість працівників, які його потребували склала 2856 осіб, або 26 % [22, арк. 181–182]. При цьому, необхідно врахувати й те, що частина «новоспечених» робітників добиралася на роботу з довколишніх сіл й мала приватні будинки та була реально забезпечена «житловою площею». На чергу на квартиру в місті ставали майже всі, адже це було престижно. Її отримували впродовж кількох наступних років. Спеціалісти і ті особи, що прибували з інших регіонів країни, а також хто відбув тюремне ув'язнення працюючи «на хімії» – мали змогу проживати в гуртожитках.

В окремих будівельних організаціях спостерігалася велика плінність кадрів, а тому й низька кваліфікація робітників. Це призводило до невиконання норм виробітку. В окремих спецуправліннях, зокрема, № 75 від 25 – до 50 % робітників-відрядників не виконували норм виробітку. Не вистарчало кваліфікованих кадрів. На будови прийшли колгоспники з навколишніх сіл. Їх треба було вчити професіям мулярів, бетонників, монтажників в процесі роботи. Негативно позначалося на ході будівництва непогодженість дій замовників, генпідрядних та субпідрядних організацій. Дуже частими були випадки коли розпочиналося будівництво без необхідної проектно-кошторисної документації, оформлення фінансування, без належної підготовки. Усе це відтягувало строки будівництва та непомірно ускладнювало роботу будівельних організацій [20].

Понад тридцять тисяч осіб налічувала «армія будівельників» Івано-Франківської області. Кращі з кращих були відзначені високими урядовими нагородами. У Івано-Франківську будівельники рівнялися на М. Назарка, в Калуші – на В. Мартинюка, у Надвірній – на М. Катрича. Будівельникам і монтажникам доводилося споруджувати об'єкти технічно складніші, ніж раніше, і в більш стислі строки. Радянська влада впроваджувала нові «всенародні» державні та професійні свята. До 50-річчя радянської влади і 100-річчя з дня народження В. Леніна приурочувалася дострокова здача в експлуатацію промислових підприємств з високою оцінкою якості. Величезний розмах будівництва проводився в Івано-Франківській області. В Калуші – розбудовувалася «велика хімія», у Бурштині – «електричне сонце Західної України», в Івано-Франківську – арматурний завод і швейна фабрика, в Надвірній – нові корпуси нафтопереробного заводу, в Коломиї – сільгоспмашин, в Пасічній – газобензиновий та багато інших. Поряд з цим непоодинокими були випадки приписок, хабарництва, підлабузництва і т. д. На сторінках преси висвітлювалася робота комітету народного контролю, правоохоронних органів [26].

Внаслідок прискореного створення промисловості західного регіону УРСР збільшувалися обсяги капіталовкладень та будівельно-монтажних робіт. Так, якщо обсяги підрядних робіт в 1963 р. в Івано-Франківській області становили 31 млн крб., то в 1965 р. – 72 млн крб., а в 1969 р. – 100 млн крб. Основна частина цих робіт припадала на трести «Хімметалургбуд», «Прикарпатжитлобуд», «Нафтогазбуд» для яких обсяги будівництва зростали щорічно на 35 %. Нестача потужностей виробничих баз, будівельних машин і механізмів, а також житла стали основним гальмом в успішному виконанні будівельними організаціями поставлених перед ними завдань. Уже в 1968 р. дефіцит на обсяг запланованих робіт в тресті «Прикарпатжитлобуд» із товарного бетону становив 40 %, у тресті «Нафтогазбуд» – 50 % [27, арк. 43].

У 1969 р. споруджено Івано-Франківський арматурний завод, який виготовляв герметичні клапани та арматуру для магістральних трубопроводів. У 1972 р. збудовано Івано-Франківський завод «Автоливмаш», який освоїв випускання автоматичних ливарних ліній, цехів для машинобудівних і ливарних заводів, зокрема й спеціального обладнання для Куби [28, арк. 2]. Наявність дешевої електроенергії прискорила розбудову металообробної промисловості. Першу продукцію випустили Калуський завод комунального устаткування та Івано-Франківський фурнітурний. Паровозоремонтний завод реорганізовано в локомотиворемонтний. Свої виробничі потужності розширювали Івано-Франківський ремонтно-механічний і Калуський завод «Нафтобурмашремонт». На початок 1970 р. Івано-Франківськ мав 75 заводів, фабрик, комбінатів та інших підприємств, на яких працювало 43 тис. осіб.

У Івано-Франківській обл. швидкими темпами розвивалася хімічна, машинобудівна, енергетична, лісова і деревообробна, легка, харчова галузі промисловості. Створені газодобувна та електротехнічна галузі, виробництво залізобетону, великопанельне домобудування. По суті заново створена нафтова і нафтопереробна галузі. Лише за 8 днів область видобувала стільки нафти, скільки за весь 1940 р. на всіх родовищах. Виробництво калійних мінеральних добрив збільшилося в 42 рази. Освоєні сотні видів нової промислової продукції. Бурштинська ДРЕС за один день виробляла утричі більше електроенергії, ніж за увесь 1940 р. Чисельність робітничого класу сягнула 80 тис. осіб. У 1937 р. цей показник становив 16 тис., а за національною приналежністю – більшість були поляками і євреями [29]. Незаперечним був той факт, що область з аграрно-сировинної перетворилася у промислово-індустріальну. В основі цих змін була база будівельної індустрії.

У будівництво широко впроваджували сільове планування і управління. Образно сільовий графік називали компасом, що точно веде напрям до цілі. Але при користуванні цим компасом виникали певні труднощі. Зокрема, дуже важко було робити перерахунки на тих об'єктах, де багато робіт. Із звичайною рахівницею чи арифмометром було не справитися. Потрібні були спеціальні обчислювальні центри, обладнані електронно-обчислювальними машинами. Та не кожна організація могла мати такі центри, та й утримання їх обходилося дорого. Сільовий графік мав і свої недоліки. Він давав можливість простежити тільки за роботами, що лежали на критичному шляху, решта ж процесів випадали з поля зору, аж поки не потрапляли на критичний шлях. На графіках, крім того, не було потрібної наочності, він був непрактичним для щоденного користування. Ось чому у тресті «Хімметалургбуд» взяли на озброєння моделі календарних сільових графіків. Зовні вони виглядали так: на фанерній основі горизонтально закріплювалися дротинки, на яких нанизані кубики, що означають події, і різноколірні стрічки, зібрані в гармошку, – вони означали набір робіт. На моделях графічно зображуються і критичний шлях, і всі роботи, що не лежать на ньому, і взаємозв'язок між різними операціями. Документи, створені за моделями календарних сільових графіків, відображали реальну дійсність, регулярно фіксували справжній стан справ на будові [30].

Тогочасна періодика і архівні матеріали свідчать, що про «серйозне гальмо» у роботі будівельників – слабка морозостійкість цегли. А цеглу тільки подавай. Ось показові цифри. Так, у першому році семирічки Коломийське заводоуправління будівельних матеріалів відтранспортувало 28 млн 468 тис. штук цегли, а в останньому – 41 млн 072 тис. При цьому, 10 % виявилось суцільним браком – «візьмеш у руки цеглину, а вона тут же розсипається» [31]. Це призводило до того, що фасадна поверхня будинків передчасно пошкоджувалася. Уже згадувана комісія запропонувала фасади споруджуваних та споруджених будинків захистити цементно-колоїдною сумішшю. Перша спроба на одному з крупно панельних будинків дала відмінні результати як щодо вигляду, так і щодо міцності. Разом із замовником було прийняте рішення, щоб цокольну частину будинків облицювати керамічною плиткою [32].

Найболючішим залишалось питання забезпечення новобудов столярними виробами (вікнами, дверима, перилами). «Часто підводила нас при здачі нових будинків низька якість столярних виробів. І з цим треба було покінчити. По-перше, ми стали більш вимогливими до постачальників. По-друге, намагалися власними силами поліпшити якість столярних виробів дбайливою шпаклівкою, шліфуванням та підгонкою. На підлогу ми отримували дошки підвищеної вологості. Тому вони розсихалися і в підлогах утворювалися щілини. Науковці, архітектори шукали нові види матеріалів для підлоги аби вона була красивішою й дешевшою. Так, дошки для настилення підлоги ми замінили деревно-стружковими плитами і покрили красивими різнокольоровими перхлорвініловими плитками. Це був експеримент у одній з квартир. Також розпочали будувати безшовно-залівні підлоги» [32]. Давно вже стала «притчею во язицех» послідовність сантехнічних і опоряджувальних робіт, належне зберігання будівельних матеріалів.

Покращенню якості будівництва приділялася певна увага. Для того, щоб боротьба за підвищення якості будівництва була «постійною і головною нашою заповіддю» – організовувалися школи майстерності. У них викладалася теорія з щоденною перевіркою та оцінкою виконаних будівельних робіт. Крім того, проводилися екскурсії з обміну досвідом. Досить дієвою формою в боротьбі за підвищення якості будівельних робіт були колегіальні огляди будованих об'єктів три рази на місяць головними інженерами генпідрядних та субпідрядних організацій. Після такого триразового огляду проводилися наради з участю інженерно-технічних працівників та бригадирів генпідрядних та субпідрядних організацій. При цьому визначалися результати огляду і робилися відповідні висновки «під всевидячим оком партійних організацій». Цей метод все ж був вигідний тим, що прямо на будівельних площадках, а не в кабінетах, генпідрядники пред'являли претензії субпідрядникам – і навпаки. Окрім претензій, давалися й ділові поради, пропозиції. Колегіальний огляд був корисний ще й тим, що члени комісії виконували роль рейдових бригад. Учасники таких оглядів звертали увагу і на те, як зберігалися і використовувалися будівельні матеріали, як підготовлювався фронт робіт для субпідрядних організацій [33, арк. 131]. Контролюючі інстанції, у свою чергу, посилювали контроль за веденням технічної документації: видачею технічних паспортів, оформленням журналів ведення робіт, журналів зварювальних робіт, актів випробовування систем опалення, водопроводу, каналізації й т. д.

Інтенсифікація будівництва виступала складником індустріального процесу. Нові економічні умови вимагали ефективнішого використання основних виробничих фондів і на цій основі систематичного зростання продуктивності праці. Директиви республіканських і центральних органів влади основну увагу звертали на економіку будівництва, на запровадження наукової організації праці. Будівельно-монтажні управління працювали за тижнево-добовими графіками, а технологічними картами майже ніде не користувалися. Сітьове планування залишалось без належної уваги. Керівництво і парторганізації систематично критикувалися за те, що мало уваги приділяли запровадженню прогресивних форм організації і оплати праці.

За рахунок скорочення непродуктивних витрат, підвищення рівня механізації, застосування передових форм організації і оплати праці, посилення економічного стимулювання за скорочення строків і підвищення якості будівництва, ощадливого витрачання будівельних матеріалів знизилась собівартість будівельно-монтажних робіт і підвищилася продуктивність праці. В усіх будівельних і монтажних організаціях області 70 % становили комплексні бригади, частина з яких (30 %) працювала за госпрозрахунком. Усі інженерно-технічні працівники були залучені до різних форм економічного й технічного навчання. Однак, фактичні обсяги будівельно-монтажних робіт на Прикарпатті не відповідали плановим. Будівельники не справлялися з програмами. Звичайно, було б не правильно пояснювати відставання тільки поганим забезпеченням будов матеріалами, конструкціями, товарним бетоном, розчином, столярними виробами і т. д.

Докладні підрахунки і аналіз архівних матеріалів дає підстави до певних узагальнень: по-перше, обсяг виробництва будівельних матеріалів, виробів і конструкцій не повністю задовольняв потреби капітального будівництва області, тому, що наприкінці 1970-х на початку 1980-х спостерігався випереджаючий приріст капітальних вкладень у порівнянні з приростом виробництва

основних видів будівельних матеріалів і конструкцій. Так, упродовж дев'ятої п'ятирічки обсяг капіталовкладень підприємств, організацій, колгоспів, населення збільшився на 51 %, а в той же час виробництво збірного залізобетону зросло тільки на 27 %, стінових матеріалів – на 24 %. Деякі матеріали взагалі в області не випускалися, або випускалися в недостатній кількості. З інших областей доводилося завозити залізничним транспортом пісок і щебінь. В окремі місяці, через відсутність достатньої кількості вільних вагонів, частина будов залишалася без цих матеріалів. А це призводило до простоїв, зриву будівельних робіт. У наступній – десятій п'ятирічці будівельна база області не розвивалася випереджаючими темпами. Для будівництва був потрібен не проектний приріст, а фактична наявність виробів, які вкладалися в будови. Варто при цьому зауважити, що завод великопанельного домобудування в Івано-Франківську (зданий в експлуатацію в 1977 р.) повільно освоював проектні потужності і гальмував темпи житлового будівництва.

По-друге, у цілому в Івано-Франківській обл. відчувалася нестача низки будівельних матеріалів. Річ у тому, що різне підпорядкування заводів, відомчий підхід не дозволяв ефективно використовувати наявні потужності й природні ресурси. Заводи по-суті виготовляли ті ж самі вироби при низькій механізації виробничого процесу. Результат – малий виробіток, а собівартість продукції висока, та й якість залишала бажати кращого. У цьому й проявлялася специфіка соціалістичної моделі господарювання. За даними виробничого об'єднання «Прикарпатліс» потужності з випуску столярних виробів використовувалися на будівельних базах області в межах 80 %. Самі будівельні організації мало уваги приділяли своїм же будівельним базам.

Загалом, цей період характеризувався найбільш високими темпами промислового, житлового будівництва і відповідно розбудовою комунального господарства. У будівництві домінувала тенденція до кількісних, а не якісних показників з мінімальним набором зручностей. Підвищити відповідальність керівників будівельних організацій за якість будівництва і своєчасне введення в дію об'єктів – така вимога ставилася в основних директивах партії і уряду. Ці два питання – якість і введення об'єктів – не випадково поставлено поруч. Водночас з інтенсивним житловим будівництвом удосконалювалася соціально-побутова інфраструктура, головним чином в місті Івано-Франківську і районних центрах. Значно розширювалася система побутового обслуговування населення, в першу чергу, міського.

Список використаних джерел

1. Скрутен І. Будовам – міцні тили // Прикарпатська правда. 18 жовтня 1967.
2. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання. Тернопіль: СМП «Астон», 2000. 536 с.
3. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. Тернопіль: Галдрок, 2001. 600 с.
4. Гумен Ю. Є. Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект. Тернопіль: Вектор, 2008. 264 с.
5. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Тернопіль, 2012. 19 с.
6. Малярчук О. М. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 548 с.
7. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 456. 209 арк.
8. Там само. Спр. 2075. 65 арк.
9. Там само. Спр. 2013. 215 арк.
10. Там само. Спр. 2283. 91 арк.
11. Там само. Спр. 2405. 12 арк.
12. Там само. Спр. 2283. 91 арк.
13. Рік великого будівництва // Прикарпатська правда. 4 січня 1965.
14. Держархів Івано-Франківської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1004. 154 арк.
15. Звіт обкому КП України // Прикарпатська правда. 9 лютого 1966.
16. Ордер на радість // Прикарпатська правда. 11 липня 1965.
17. Лев М. Щоб не повторювати помилок... // Прикарпатська правда. 30 березня 1976.
18. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3584. 141 арк.
19. Решетило З. Гальмо – низька організація праці // Прикарпатська правда. 13 червня 1967.
20. Митюра І. Свято будівельників // Прикарпатська правда. 8 серпня 1965.
21. Будівельники перед екзаменом // Прикарпатська правда. 13 листопада 1965.
22. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3611. 243 арк.
23. Дятлов Д. Після засідання державної комісії // Прикарпатська правда. 26 вересня 1967.
24. Степанчук М. Росте, красивішає Бурштин // Прикарпатська правда. 2 липня 1967.
25. Стасюк М. А. починали так // Прикарпатська правда. 8 серпня 1965.
26. В обласному комітеті народного контролю // Прикарпатська правда. 14 червня 1967.
27. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-295. Оп. 5. Спр. 3352. 72 арк.
28. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-2260. Оп. 1. Спр. 64. 10 арк.
29. Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.) / [відп. ред. М. І. Петровський; І. Ф. Гриновець, І. О. Луцик, В. І. Михайлов та ін.]. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1964. 290 с.
30. Лебединець М. Компас будівельника // Прикарпатська правда. 7 лютого 1967.
31. Твоя марка цегельнику // Прикарпатська правда. 12 квітня 1966.
32. Мартинов О. Новосели будуть задоволені // Прикарпатська правда. 2 квітня 1965.
33. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1755. 291 арк.

References

1. Skruten I. Budovam – mitsni tyly [Buildings – strong rears]. Prykarpatska pravda. 18 zhovtnia 1967.
2. Vasiuta S. I. Radianskyi ekotsyd v Ukraini: istorychni vytoky ta trudnoshchi podolannia [Soviet Ecocid in Ukraine: Historical

Origins and Challenges of Overcoming]. Ternopil: SMP «Aston», 2000. 536 s. 3. Vasiuta O. A. Problemy ekolohichnoi stratehii Ukrainy v konteksti hlobalnoho rozvytku [Problems of the ecological strategy of Ukraine in the context of global development]. Ternopil: Haldruk, 2001. 600 s. 4. Humen Yu. Ye. Urboekolohichni problemy Zakhidnoho rehionu Ukrainy 1960–1990 rr.: istorychnyi aspekt [Urbo-ecological problems of the Western region of Ukraine 1960–1990: historical aspect]. Ternopil: Vektor, 2008. 264 s. 5. Davydovych S. N. Sotsialno-ekonomichni protsesy v Ivano-Frankivskii oblasti v druhii polovyni 60–80-ti roky XX stolittia [Socio-economic processes in the Ivano-Frankivsk region in the second half of the 60's and 80's of the twentieth century]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Ternopil, 2012. 19 s. 6. Maliarchuk O. M. Sotsialno-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rehion Ukrainiskoi RSR (1964–1991) [Socio-economic processes in the western region of the Ukrainian SSR (1964–1991)]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 2015. 548 s. 7. Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. F. P–1. Op. 1. Spr. 456. 209 ark. 8. Ibid. Spr. 2075. 65 ark. 9. Ibid. Spr. 2013. 215 ark. 10. Ibid. Spr. 2283. 91 ark. 11. Ibid. Spr. 2405. 12 ark. 12. Ibid. Spr. 2283. 91 ark. 13. Rik velykoho budivnytstva [Year of great construction]. Prykarpatska pravda. 4 sichnia 1965. 14. Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. F. P–1. Op. 1. Spr. 1004. 154 ark. 15. Zvit obkomu KP Ukrainy [Report to the Regional Committee of the CP of Ukraine]. Prykarpatska pravda. 9 liutoho 1966. 16. Order na radist [A warrant for joy]. Prykarpatska pravda. 11 lypnia 1965. 17. Lev M. Shchob ne povtoriuvaty pomylak... [To not repeat mistakes...]. Prykarpatska pravda. 30 bereznia 1976. 18. Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. F. P–1. Op. 1. Spr. 3584. 141 ark. 19. Reshetylo Z. Halmo – nyzka orhanizatsiia pratsi [Brake – low labor organization]. Prykarpatska pravda. 13 chervnia 1967. 20. Mytiura I. Sviato budivelnikiv [The Feast of Builders]. Prykarpatska pravda. 8 serpnia 1965. 21. Budivelniky pered ekzamenom [Builders before the exam]. Prykarpatska pravda. 13 lystopad 1965. 22. Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. F. P–1. Op. 1. Spr. 3611. 243 ark. 23. Diatlov D. Pislia zasidannia derzhavnoi komisii [After the meeting of the State Commission]. Prykarpatska pravda. 26 veresnia 1967. 24. Stepanchuk M. Roste, krasyvishaiie Burshtyn [Grow, beautiful Burshtyn]. Prykarpatska pravda. 2 lypnia 1967. 25. Stasiuk M. A pochynaly tak [Began as]. Prykarpatska pravda. 8 serpnia 1965. 26. V oblasnomu komitetu narodnoho kontroliu [In the Regional Committee of People's Control]. Prykarpatska pravda. 14 chervnia 1967. 27. Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. F. R–295. Op. 5. Spr. 3352. 72 ark. 28. Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. F. R–2260. Op. 1. Spr. 64. 10 ark. 29. Rozkvit ekonomiky zakhidnykh oblastei URSR (1939–1964 rr.) [Flourishing economy of the western regions of the Ukrainian SSR (1939–1964)] / [vidp. red. M. I. Petrovskiy; I. F. Hrynovets, I. O. Lutsyk, V. I. Mykhailov ta in.]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho un-tu, 1964. 290 s. 30. Lebedynets M. Kompas budivelnika [Compass of a builder]. Prykarpatska pravda. 7 liutoho 1967. 31. Tvoia marka tsehelniku [Your mark for the brickwork]. Prykarpatska pravda. 12 kvitnia 1966. 32. Martynov O. Novosely budut zadovoleni [Novosely will be satisfied]. Prykarpatska pravda. 2 kvitnia 1965. 33. Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. F. P–1. Op. 1. Spr. 1755. 291 ark.

Oleh Maliarchuk

ESTABLISHMENT OF THE CONSTRUCTION INDUSTRY OF THE WESTERN REGIONS OF UKRAINIANSR BY THE EXAMPLE OF IVANO-FRANKIVSK REGION

The article describes the changes that have taken place due to the industrialization of the western regions of the Ukrainian SSR on the example of the Ivano-Frankivsk region and its associated urbanization. It was proved that the state's economic policy consisted primarily in the provision of production capacities in the region, and subsequently, on a residual basis i.e. the construction of housing and infrastructure for the maintenance of factories and plants by the local population. Successful work achieved significant results. Builders, like other specialists of the Soviet planned economy, were forced to «listen» to systematic critical remarks addressed to them at party meetings, conferences, plenums, congresses.

Key words: construction, industrialization, Ivano-Frankivsk region, industrial enterprises, residential areas.

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

УДК 378.07(091)(477.51–21 Ніжин) «1840/1875»

Аліна Іваненко

СТРУКТУРА І СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ НІЖИНСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ЛІЦЕЮ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА (1840–1875 РР.)

У статті наголошено, що структура і система управління Ніжинського юридичного ліцею визначалася статутом, затвердженим у квітні 1840 р., відповідала потребам організації освітнього процесу і залишалися незмінною аж до його реорганізації. З'ясовано, що статут чітко окреслював правове поле його діяльності, права та обов'язки адміністрації, яка складалася з директора та інспектора, правління і ради, до якої входили усі професори, а також почесного попечителя. Важливу роль в організації роботи Ніжинського юридичного ліцею відіграв директор як «начальник Лицея по всем частям управления оного». Досить значними були повноваження почесного попечителя ліцею, який мав насамперед опікуватися його фінансовим і господарським становищем.

Ключові слова: ліцей, рада, правління, директор, інспектор, попечитель.

Ніжинська вища школа зазнала неодноразових трансформацій, зумовлених як об'єктивними причинами, так і суб'єктивними чинниками. Відтак, у 1832 р. Гімназію вищих наук реорганізовано у Фізико-математичний ліцей, який не виправдав покладених на нього сподівань і, у свою чергу, в 1840 р. перетворений в Юридичний ліцей. Цей навчальний заклад залишив помітний слід в історії, а його вихованці знайшли застосування своїм знанням у галузі судочинства, державного управління та місцевого самоврядування.

Згідно зі статутом Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька, виданим у 1840 р., вищим колегіальним органом управління навчальним закладом була рада ліцею, що складалася із директора, інспектора і професорів. До її компетенції належали: розподіл курсів і академічних годин; розгляд методики викладання; проведення іспитів; розпорядження навчальними посібниками; організація урочистих актів, а також «рассуждения по предложениям директора о делах..., требующих ученых соображений» [15, с. 154–155]. Засідання ради відбувалися один раз на місяць за умови присутності двох третин її членів [23, арк. 1].

Натомість правління ліцею, яке складалося із директора, інспектора та його помічника, якого призначав попечитель Київського навчального округу, опікувалося фінансами, господарством та правопорядком на території навчального закладу і збиралося двічі на місяць. Рада і правління ліцею були підзвітні та підконтрольні почесному попечителю, якому вони мали семестрово подавати звіти про свою діяльність та фінансовий стан навчального закладу [16, стб. 37].

Водночас запроваджувалися щотижневі методичні наради для «удостоения успехов в науках и поведении учащихся, выведения общин результатов, назначения перевода на высшие курсы, назначения наград отличнейшим, избрания цензоров и изыскания средств и способов для улучшения успехов в науках учащихся» [22, арк. 32–32 зв.].

Як зазначалося у звіті дирекції ліцею за 1850–1851 навчальний рік, «в истекшем ... году, кроме заседаний для приемных экзаменов, ординарных заседаний Совета Лицея было 22, Правления 52 ... Предметами суждения в заседаниях ... были: соображение мер для лучшего исполнения распоряжений Высшего начальства, выполнение разных текущих дел по управлению заведениями, распределение учебных часов и предметов, назначение порядка испытаний, подробное рассмотрение и обсуждение программ преподавания, представляемых каждое полугодие наставниками Лицея, суждение о достоинстве сочинений, представленных студентами для соискания на награды, распоряжения по хозяйственной части и распоряжения для увеличения и усовершенствования библиотеки и других учебных пособий учебных заведений» [2, арк. 3 зв.–4].

Головою ради і правління був директор, кандидатуру якого подавав попечитель Київського навчального округу, а затверджував міністр народної освіти. Втім, останній мав право «замещать должность сию и по собственному его усмотрению». Директор насамперед повинен був наглядати за тим, щоб «предписания высшего начальства исполнялись в точности и своевременно» й аби «преподавания в Лицее шли с успехом и в надлежащей постепенности». Крім того, він мав розглядати скарги на професорів та студентів і в разі потреби передавати їх на розгляд попечителю навчального округу, а також щомісяця звітувати йому про діяльність Ліцею [16, стб. 35].

23 січня 1851 р. Міністерство народної освіти затвердило «Інструкцію директору Лицею князя Безбородька», що регламентувала його діяльність. Згідно з якою, професори мали надавати директору програми своїх предметів із зазначенням методів, способів і засобів навчання, обсягу матеріалу, а також використаної літератури. Виняток становили лише богословські дисципліни, програми яких затверджувалися Міністерством народної освіти і духовним відомством. Програми усіх інших навчальних дисциплін розглядалися радою лицею і передавалися разом з її рішенням попечителю навчального округу, щоб той, у свою чергу, надав їх міністру народної освіти [5, стб. 1256; 6, арк. 1259].

Директор лицею мав також наглядати за дотриманням порядку і дисципліни, присутністю студентів на лекціях та іспитах, переглядати конспекти лекцій викладачів та студентів і щорічні звіти професорів [5, стб. 1258; 6, стб. 1259].

Другою особою у посадовій ієрархії лицею був інспектор, якого призначав міністр народної освіти за поданням попечителя Київського навчального округу. У разі потреби, за поданням директора, попечитель Київського навчального округу призначав помічника інспектора. Повноваження інспектора визначалися окремим «наставлением». Згідно із університетськими статутами 1804 і 1835 рр., він мав передусім здійснювати нагляд за навчанням і поведінкою студентів.

Обов'язки інспектора Ніжинського юридичного лицею і Ніжинської гімназії виконували Є. Зимовський (1840–1841 рр.), І. Кулжинський (1841–1843 рр.), П. Ієропес (1843–1849 рр.), Й. Паєвський (1849 р.), П. Морачевський (1849–1859 рр.), О. Андрієвський (1859–1863 рр.) та О. Белобров (1863–1875 рр.) [3]. Цікаво, що Й. Паєвський, який перебував на посаді інспектора лише декілька місяців, та О. Белобров, який обіймав цю посаду найдовше – упродовж 12 років, водночас залишалися викладачами кафедр російської історії та статистики (Й. Паєвський) та російської словесності (О. Белобров). З-поміж інспекторів були колоритні особистості, як-от письменник і етнограф І. Кулжинський, перекладач Святого Письма українською мовою П. Морачевський, літературознавець і фольклорист О. Белобров. Погану репутацію, особливо серед місцевих гімназистів, мав П. Ієропес. «Між нами твердо трималася така думка, – згадував один з них, – що Ієропес не в змозі обідати, якщо не випоре двох-трьох учнів» [10, с. 174].

На посаді помічника інспектора Ніжинського юридичного лицею перебували С. Шишкін (1840–1849 рр.), К. Лихошерстов (1849–1859 рр.), Ф. Чайковський (1859–1865 рр.), І. Прокопович (1865–1872 рр.) та К. Молотков (1873–1875 рр.).

Професорів обирала рада лицею і, за поданням адміністрації Київського навчального округу, затверджував на посаді міністр народної освіти, який мав право «и по собственному своему усмотрению назначать в сие звание людей, отличных ученостию и даром преподавания». Статут 1840 р. у такий спосіб окреслював їхні обов'язки, які полягали: «1) в полном, правильном и благонамеренном преподавании своего предмета; 2) в точном и достоверном сведении о ходе и успехах в ученом мире наук, им (професором) преподаваемых, 3) в не упустительных заседаниях в Совете». Навчальне навантаження професора становило не менше 8 год. тижнево [4, с. 59].

Допоміжний персонал Ніжинського юридичного лицею складався із секретаря і чиновника правління, касира, наглядачів і канцеляриста пансіону та економа, обов'язки якого упродовж всього періоду існування навчального закладу виконував І. Кониський – дядько відомого громадського діяча і письменника О. Кониського. Один із викладачів, зазвичай, за сумісництвом завідував бібліотекою лицею [21].

Директору Юридичного лицею підпорядкована створена того ж таки 1840 р. Ніжинська гімназія: «В видах улучшения нынешнего состояния Лицея князя Безбородко и доставления оному больших средств к успешному образованию юношества, приготавливающегося в гражданскую службу, признали Мы за благо дать сему высшему учебному заведению новое устройство и, сверх того, учредить в Нежине особую гимназию, как приуготовительное к поступлению в Лицей заведение» [14, стб. 644]. Директор Ніжинського юридичного лицею також опікувався повітовим й приходськими училищами та приватним жіночим пансіоном і щороку звітував про їхню діяльність [2, с. 503–504; 24, с. 21].

Виключно важливу роль в усіх сферах життєдіяльності Ніжинського юридичного лицею відігравав його директор. Як зазначалося у статуті 1840 р., він «есть начальник Лицея по всем частям управления оногo». Відтак, від особи директора, його компетентності та навіть вдачі значною мірою залежав кінцевий результат консолідованих зусиль викладачів і студентів. Проаналізовані документи і свідчення сучасників дозволяють стверджувати, що усі п'ятеро очільників навчального закладу відіграли позитивну роль в його історії. Перший директор Ніжинського юридичного лицею Християн Адольфович Екеблад очолив його у 1840 р. і залишався на цій посаді до 13 січня 1855 р. [3, с. 113–114; 28, с. 153]. 13 січня 1855 р. М. Могилянський очолив Ніжинський юридичний лицей князя Безбородька та Ніжинську гімназію і перебував на цій посаді до

16 січня 1857 р. М. Могилянський приділяв значну увагу вивченню іноземних мов і поповненню бібліотеки Лицею, піклувався про життя та побут вихованців. М. Могилянський був людиною достатньо вимогливою та суворою, відтак сучасник зауважив, що він був «более хорошим администратором, чем педагогом» [7, с. 212–217].

2 грудня 1856 р. Є. Стеблін-Камінський був призначений директором Ніжинського юридичного лицю і перебував на цій посаді до 1866 р. [26]. На думку сучасника, він «сделал Лицей в полном смысле центром общественной и умственной жизни Нежина и даже уезда, так что Лицей при Каминском стоял во главе общественной жизни города Нежина» [8, с. 217–220]. З 14 серпня 1866 р. – до 1 липня 1869 р. Є. Гудима перебував на посаді директора Ніжинського юридичного лицю і місцевої гімназії [27]. Біограф Є. Гудими І. Сребницький зазначав, що він «не отличался представительностью и влиянием своего предшественника Е. Стеблина-Каминского. Впрочем, его благодущие и доброта, граничившие со слабостью, отзывались прежде всего на нем самом, давая повод некоторым из его подчиненных, чьи честолюбивые и властолюбивые замыслы шли дальше пределов, указанных силою вещей, считать себя выше «неученого», по из мнению, Гудимы, и поощряли к разного рода «вылазкам» против него. Но Егор Васильевич добродушнейшим образом относился к этим вылазкам, отвечая на них разве что блестящими своего хохлацкого юмора» [18, с. 221–222].

У 1869 р. М. Чалого призначено на посаду директора Ніжинського юридичного лицю і Ніжинської гімназії. Саме тоді помітно зросла чисельність студентів лицю, але водночас дедалі активніше обговорювалося питання про його реорганізацію. Відтак М. Чалому довелося взяти безпосередню участь у цій дискусії. 20 листопада 1874 р. Державна рада ухвалила постанову «О преобразовании Лицея князя Безбородко в городе Нежине в Историко-филологический институт князя Безбородко». На початку 1875 р. М. Чалий вийшов у відставку й оселився у Києві, віддавши літературній творчості й упорядкуванню своїх мемуарів.

Характерною ознакою лицейів як навчальних закладів «особливого типу» був інститут почесного попечительства. Згідно зі статутом 1840 р. значні повноваження належали почесному попечителю Ніжинського юридичного лицю. Зокрема, він мав право «во всякое время ревизовать Лицей по всем частям его управления и свидетельствовать положение денежных сумм». Крім того, Рада і Правління Лицею мали подавати йому «каждые полгода мемории о своих действиях ... и отчёты о суммах» [13, с. 533; 16, стб. 34].

Після реорганізації Фізико-математичного лицю в Юридичний почесним попечителем цього навчального закладу залишився граф О. Кушельов-Безбородько. Він довгий час перебував на дипломатичній службі у країнах Західної Європи, а у 1826 р. перейшов до Міністерства народної освіти. У 1833–1835 рр. О. Кушельов-Безбородько виконував обов'язки помічника директора громадської бібліотеки. Часто виїжджаючи до своїх численних маєтків (він володів 20 тис. кріпаків), О. Кушельов-Безбородько не залишив помітного сліду в її діяльності. У квітні 1835 р. він вийшов у відставку, але у 1837 р. повернувся на державну службу у відомстві фінансів і державного контролю. З 1854 р. і – до своєї смерті О. Кушельов-Безбородько обіймав посаду державного контролера [17, с. 158–175].

Він повсякчас надавав підтримку Ніжинському юридичному лицю – подарував велику бібліотеку, що складалася здебільшого із класичних творів французької літератури, мінералогічний, фізичний та мінцкабінети, а у 1845 р. – картинну галерею. Водночас почесний попечитель допоміг облаштувати у навчальному корпусі церкву Св. Олександра на честь засновника Ніжинської вищої школи О. Безбородька. Ця думка пролунала під час освячення храму 22 червня 1824 р.: «Во благодарение и бессмертную память основателям сего знаменитого учебного заведения, а также сореволютеру их, внуку графу Александру Григорьевичу Кушелеву-Безбородко» [1, с. 8–9].

Наступним попечителем навчального закладу став його син, граф Г. Кушельов-Безбородько. Він народився 20 січня 1832 р. у Петербурзі, закінчив у 1850 р. Царськосельський Олександрівський лицей і служив у канцелярії Комітету міністрів Російської імперії [25]. Власним коштом Г. Кушельов-Безбородько опублікував книгу «Лицей князя Безбородко» (СПб., 1859) та укладені М. Костомаровим (вип. 1–2, 4) і О. Пипіним (вип. 3) збірники «Памятники старинной русской литературы» (СПб., 1860–1862). Він також видавав «Шахматный листок» (1859–1863) і був разом з І. Вернадським одним з фундаторів із очільників петербурзького шахового клубу [20, с. 546–547].

Ще у 1850 р. граф О. Кушельов-Безбородько повідомляв міністру народної освіти: «Старший сын мой, граф Григорий, долженствующий, на основании устава Лицея князя Безбородко, быть после меня почетным попечителем оногo Лицея, по случаю окончания курса учения в Императорском Александровском лицее и поступления в государственную службу, просил моего дозволения пожертвовать в пользу Лицея Князя Безбородко зоологический кабинет из двухсот

ізображений животних из картон-пиерра. Препроводив этот кабинет в Нежин, для приобщения к другим кабинетам Лицея князя Безбородко, уже прежде мною оному подаренным, я долгом счел о сем довести до сведения нашего Сиятельства, прилагая при сем и список этого кабинета» [9, с. 176–178].

Після смерті батька, Г. Кушельов-Безбородко обійняв посаду почесного попечителя, він придбав для бібліотеки лицю низку автентичних рукописів М. Гоголя – першу редакцію першого тому «Мертвых душ», «Тарас Бульба», «Портрет» (обидві редакції), «Ігроки», «Тяжба», «Лакейская», «Театральный разъезд», а також 32 листи М. Гоголя до М. Прокоповича. Крім того, він замовив для Лицею копії портретів свого батька О. Кушельова-Безбородька, М. Гоголя, Н. Кукольника, Є. Гребінки [9, с. 176–178]. Після смерті графа Г. Кушельова-Безбородка, який не мав дітей, Ніжинський юридичний лицей залишився без почесного попечителя. Тим часом, сестра небіжчика, графиня Любов Олександрівна, дружина графа О. Мусіна-Пушкіна, після відмови її старшої сестри, Варвари Олександрівни Кочубей, від спадщини, зосередила у своїх руках усе майно сім'ї Безбородьків, у тому числі й маєтки, якими забезпечувалося утримання Ніжинського юридичного лицю. Тому саме вона у 1873 р. звернулася з клопотанням до міністра народної освіти «про испрошение Наивысшего разрешения на предоставление звания почетного попечителя Лицея Князя Безбородко мужу ее, графу Алексею Ивановичу Мусину-Пушкину, с переходом этого звания после его смерти на старшего в роде Мусиных-Пушкиных». Це клопотання 12 березня 1873 р. задоволено [11, стб. 1772–1773].

На початку 1870-х рр. графиня Л. Мусіна-Пушкіна, як спадкоємиця О. Кушельова-Безбородька, та княгиня Є. Суворова-Римнікська – удова графа М. Кушельова-Безбородька, зробили щедрі пожертви на користь лицю, завдяки яким О. Мусін-Пушкін сподівався врятувати Юридичний лицей, але доля його була вже фактично вирішена. Після реорганізації навчального закладу О. Мусін-Пушкін продовжував виконувати обов'язки почесного попечителя новоствореного Історико-філологічного інституту князя Безбородька [19, с. 178–180].

Отже, структура і система управління Ніжинського юридичного лицю, визначалися статутом 1840 р., залишалися практично незмінними й досить ефективно функціонували упродовж усього періоду існування цього навчального закладу. Вагомий внесок у діяльність Ніжинського юридичного лицю, який став важливим осередком юридичної освіти та кузницею кадрів для багатьох сфер судочинства і державного управління, належав його директорам і почесним попечителям. Непересічні особистості, вони докладали значних зусиль для розбудови навчально-матеріальної бази, організації освітнього процесу і виховання студентської молоді.

Список використаних джерел

1. Бондар Н. Почесний попечитель Гимназии высших наук у Ніжині граф Олександр Григорович Кушельов-Безбородько // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К., 2010. Вип. 9 (12). С.5–10.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 419. 57 арк.
3. Головкин Н. П. Узагальнення впливу професійної діяльності попередників-викладачів, професорів на навчання та професійну підготовку студентів факультету ветеринарної медицини // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Ветеринарна медицина, якість і безпека продукції тваринництва. 2013. Вип. 188(1). С. 110–122.
4. Егоров А. Д. Лицей России (Опыт исторической хронологии); В 5 кн. Иваново: Ивановский инженерно-строительный институт, 1994. Кн. 2. 129 с.
5. Инструкция директору Демидовского Лицея // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875–1876. Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825–1855 г. Отд. 2. 1840–1855 г. Стб. 1255–1259.
6. Инструкция директору Лицея князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. СПб.: Типография В. С. Балашева, 1875–1876. Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825–1855 г. Отд. 2. 1840–1855 г. Стб. 1259.
7. Коробка П. Могилянський М.М. // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. СПб., 1881. Отдел первый. С. 212–217.
8. Коробка П. Стеблин-Каминский Е. П. // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. СПб., 1881. Отдел первый. С. 217–220.
9. Мей Л. Граф Г. А. Кушелев-Безбородко // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. СПб., 1881. Отдел первый. С. 176–178.
10. Науменко В. Ф. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. 1902. № 11. С. 171–186.
11. О назначении гофмейстера графа Мусина-Пушкина в звание Почетного попечителя Лицея князя Безбородко и о переходе сего звания в род графом Мусиных-Пушкиных // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб.: Типография В. С. Балашева, 1877. Т. 5. Царствование императора Александра II. 1871–1873 г. Стб. 1772–1773.
12. О подчинении директору Нежинской гимназии находящихся в Нежине Александровского Греческого, уездного и приходского училищ // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1866. Т. 2. (1835–1849). С. 503–504.
13. О правах Почетного попечителя Лицея князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875–1876. Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825–1855 г. Отд.1: 1825–

1839 г. Стб. 533. 14. О преобразовании Лицея князя Безбородко в городе Нежине в Историко-филологический институт князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. СПб.: Типография В. С. Балашева, 1875–1876. Т. 3. Царствование императора Александра II. 1874–1876 гг. Стб. 601–666. 15. Об уставе и штате Лицея князя Безбородко и штате Нежинской гимназии // Журнал Министерства народного просвещения. 1840. Ч. XXVI. Отд. 1. С. 150–170. 16. Об уставе и штате Лицея князя Безбородко, штате Нежинской гимназии // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. СПб.: Типография В. С. Балашева, 1875–1876. Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825–1855 гг. Отд. 2. 1840–1855 гг. Стб. 30–47. 17. Полевой П. Граф Александр Григорьевич Кушелев-Безбородко // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. СПб., 1881. Отдел первый. С. 158–175. 18. Сребницкий И. А. Гудима Е. В. // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. СПб., 1881. Отдел первый. С. 221–222. 19. Сребницкий И. А. Граф А.И. Мусин-Пушкин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. СПб., 1881. Отдел первый. С. 178–180. 20. Усенко П.Г. Кушельов-Безбородко Григорій Олександрович // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2008. Т. 5: Кон–Кю. С. 546–547. 21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 7. Спр. 258. 9 арк. 22. Там само. Оп. 9. Спр. 1. 683 арк. 23. Там само. Оп. 9. Спр. 150 б. 1 арк. 24. Там само. Оп. 14. Спр. 54. 39 арк. 25. Там само. Оп. 21. Спр. 189. 13 арк. 26. Там само. Оп. 22. Спр. 470. 10 арк. 27. Там само. Оп. 32. Спр. 216. 25 арк. 28. Шпет Г. Г. Очерк развития русской философии [отв. ред. Т. Г. Щедрина]. М.: РОССПЭН, 2008. 592 с.

References

- Bondar N. Pochesnyi popechytel Himnazii vyshchikh nauk u Nizhyni hraf Oleksandr Hryhorovych Kushelov-Bezborodko [Honorary guardian of the Gymnasium of higher sciences in Nizhyn, Count Alexander Grushevich Kushelev-Bezborodko]. Nizhynska starovyna: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva. K., 2010. Vyp. 9 (12). S. 5–10.
- Viddil zabezpechennia zberezhenosti dokumentiv Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni. F. 1359. Op. 1. Spr. 419. 57 ark.
- Holovko N.P. Uzahalennia vplyvu profesiinoi diialnosti poperednykiv-vykladachiv, profesoriv na navchannia ta profesiinu pidhotovku studentiv fakultetu veterynarnoi medytsyny [Generalization of the influence of professional activity of predecessor teachers, professors on training and professional training of students of the Faculty of Veterinary Medicine]. Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. Seriya: Veterynarna medytsyna, yakist i bezpeka produktiv tvarynnystva. 2013. Vyp. 188(1). S. 110–122.
- Egorov A.D. Litsei Rossii (Opyt istoricheskoi khronologii) [Lyceum of Russia (Experience of historical chronology)]. V 5 kn. Ivanovo: Ivanovskii inzhenerno-stroitel'nyi institut, 1994. Kn. 2. 129 s. 5. Instruksiya direktoru Demidovskogo Litseya [Instruction to the director of the Demidov Lyceum]. Sbornik postanovlenii po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya: V 3-kh t.; 2-e izd. SPb.: Tipografiya V.S. Balasheva, 1875–1876. T. 2. Tsarstvovanie imperatora Nikolaya I. 1825–1855 g. Otd. 2. 1840–1855 gg. Stb. 1255–1259.
- Instruktsiya direktoru Litseya knyazya Bezborodko [Instruction to the director of the Lyceum of Prince Bezborodko]. Sbornik postanovlenii po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya: V 3-kh t.; 2-e izd. SPb.: Tipografiya V.S. Balasheva, 1875–1876. T. 2. Tsarstvovanie imperatora Nikolaya I. 1825–1855 gg. Otd. 2. 1840–1855 gg. Stb. 1259.
- Korobka P. Mogilyanskii M.M. [Mogilyansky M.M.]. Gimnaziya vysshikh nauk i Litsei knyazya Bezborodko; Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe. SPb., 1881. Otdel pervyi. S. 212–217.
- Korobka P. Steblin-Kaminskii E.P. [Steblin-Kaminsky E.P.]. Gimnaziya vysshikh nauk i Litsei knyazya Bezborodko; Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe. SPb., 1881. Otdel pervyi. S. 217–220.
- Mei L. Graf G.A. Kushelev-Bezborodko [Graf G.A. Kushelev-Bezborodko]. Gimnaziya vysshikh nauk i Litsei knyazya Bezborodko; Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe. SPb., 1881. Otdel pervyi. S. 176–178.
- Naumenko V.F. F.S. Morachevskii i ego literaturnaya deyatelnost' [F.S. Morachevsky and his literary activity]. Kievskaya starina. 1902. № 11. S. 171–186.
- O naznachenii gofmeistera grafa Musina-Pushkina v zvanie Pochetnogo popechitelya Litseya knyazya Bezborodko i o perekhode sego zvaniya v rod grafom Musinykh-Pushkinykh [On the appointment of Hofmeister Count Musin-Pushkin to the title of Honorary Guardian of the Lyceum of Prince Bezborodko and about the transfer of this title to the family by the Count of the Musyn-Pushkin]. Sbornik postanovlenii po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. SPb.: Tipografiya V.S. Balasheva, 1877. T. 5. Tsarstvovanie imperatora Aleksandra II. 1871–1873 gg. Stb. 1772–1773.
- O podchinenii direktoru Nezhinskoi gimnazii nakhodyashchikhsya v Nezhine Aleksandrovskogo Grecheskogo, uezdnoho i prikhodskogo uchilishch [On the subordination of the Director of the Nezhinskaya Gymnasium to the Alexandrovsky Greek, Uyezd and Parish Schools in Nizhyn]. Sbornik rasporyazhenii po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. SPb.: Tipografiya Imperatorskoi Akademii nauk, 1866. T. 2. (1835–1849). S. 503–504.
- O pravakh Pochetnogo popechitelya Litseya knyazya Bezborodko [On the rights of the Honorary Trustee Lyceum of Prince Bezborodko]. Sbornik postanovlenii po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya: V 3-kh t.; 2-e izd. SPb.: Tipografiya V.S. Balasheva, 1875–1876. T. 2. Tsarstvovanie imperatora Nikolaya I. 1825–1855 g. Otd.1: 1825–1839 gg. Stb. 533.
- O preobrazovanii Litseya knyazya Bezborodko v gorode Nezhine v Istoriko-filologicheskii institut knyazya Bezborodko [On the transformation of the Lyceum of Prince Bezborodko in the city of Nezhin to the Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko]. Sbornik postanovlenii po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya: V 3-kh t.; 2-e izd. SPb.: Tipografiya V.S. Balasheva, 1875–1876. T. 3. Tsarstvovanie imperatora Aleksandra II. 1874–1876 gg. Stb. 601–666.
- Ob ustave i shtate Litseya knyazya Bezborodko i shtate Nezhinskoi gimnazii [On the charter and staff of the Lyceum of Prince Bezborodko and the State of Nezhinskaya Gymnasium]. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1840. Ch.

XXVI. Otd. 1. S. 150–170. 16. Ob ustave i shtate Litseya knyazya Bezborodko, shtate Nezhinskoi gimnazii [The Statute and staff of the Lyceum of Prince Bezborodko, the state of the Nezhinskaya Gymnasium]. Sbornik postanovlenii po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya: V 3-kh t.; 2-e izd. SPb.: Tipografiya V.S. Balasheva, 1875–1876. T. 2. Tsarstvovanie imperatora Nikolaya I. 1825–1855 gg. Otd. 2. 1840–1855 gg. Stb. 30–47. 17. Polevoi P. Graf Aleksandr Grigor'evich Kushelev-Bezborodko [Graf Alexander Grigorievich Kushelev-Bezborodko]. Gimnaziya vysshikh nauk i Litsei knyazya Bezborodko; Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe. SPb., 1881. Otdel pervyi. S. 158–175. 18. Srebnitskii I. A. Gudima E. V. [Gudima E. V.]. Gimnaziya vysshikh nauk i litsei knyazya Bezborodko; Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe. SPb., 1881. Otdel pervyi. S. 221–222. 19. Srebnitskii I. A. Graf A.I. Musin-Pushkin [Graf A.I. Musin-Pushkin]. Gimnaziya vysshikh nauk i Litsei knyazya Bezborodko; Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe. SPb., 1881. Otdel pervyi. S. 178–180. 20. Usenko P.H. Kushelev-Bezborodko Hryhorii Oleksandrovych [Usenko P.G. Kushelev-Bezborodko Grigory Alexandrovich]. Entsyklopediia istorii Ukrainy. K.: Naukova dumka, 2008. T. 5: Kon – Kiu. S. 546–547. 21. TsDIAK. F. 707. Op. 7. Spr. 258. 9 ark. 22. Ibid. Op. 9. Spr. 1. 683 ark. 23. Ibid. Op. 9. Spr. 150 b. 1 ark. 24. Ibid. Op. 14. Spr. 54. 39 ark. 25. Ibid. Op. 21. Spr. 189. 13 ark. 26. Ibid. Op. 22. Spr. 470. 10 ark. 27. Ibid. Op. 32. Spr. 216. 25 ark. 28. Shpet G.G. Ocherk razvitiya russkoi filosofii [Essay on the development of Russian philosophy] [otv. red. T.G. Shchedrina]. M.: ROSSPEN, 2008. 592 s.

Alina Ivanenko

THE STRUCTURE AND MANAGEMENT SYSTEM OF PRINCE BEZBORODKO NIZHYN LEGAL LYCEUM (1840–1875)

The article defines that the structure and management system of Nizhyn Legal Lyceum were determined by the Statute, approved in April 1840, and corresponded to the needs of the educational process organization and remained unchanged up to its reorganization. It was clarified that the Statute clearly outlined the legal field of its activities, the rights and responsibilities of the administration, consisting of the director and inspector, the Board and the Council, which included all professors and an Honorary Guardian. An important role in organizing the work of Nizhyn Legal Lyceum was played by the Director as «the Head of the Lyceum's management in all its parts». The Lyceum Honorary Guardian was significantly empowered and had primarily to take care of its financial and economic situation.

Key words: Lyceum, Council, Board, Director, Inspector, Guardian.

УДК 94 (477)

Богдан Луговий

СИСТЕМА ВІЙСЬКОЇ ОСВІТИ І АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ КАНТОНІСТІВ У КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ

У статті висвітлено систему освіти кантоністів, основні принципи її організації та форми діяльності у киево-подільських військових поселеннях. Школи кантоністів діяли упродовж 1840–1856 рр. За час існування відбулося декілька структурних змін: ескадрони кантоністів, батареї та батальйони. Здобуті знання та навички юнаки застосовували у армійських частинах, куди їх направляли після навчання. Школи кантоністів становили структурний підрозділ військ Російської імперії і повністю відображали суть самодержавства.

Ключові слова: військові поселення, кантоніст, освіта, виховання, ескадрон.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що зі створенням військових поселень у Київській та Подільській губерніях значна увага приділялася освіті. Це робилося не з метою поширення освіченості серед населення, а з ціллю підготовки та забезпечення майбутніх резервів для військ. Досліджувана тема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити особливості кантоністських формувань.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, аналізу архівних матеріалів проаналізовано історичні реалії, в яких перебували кантоністи у киево-подільських військових поселеннях.

Основна мета спрямована на висвітлення становища кантоністів, а саме відображення навчального процесу, умов навчання, побуту та їх кількісного складу.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі основних методів, засобів і механізму діяльності кантоністських формувань, відображення їх долі внаслідок ліквідаційного процесу.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК України) та Державного архіву Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.).

Певні аспекти дослідження ґрунтується на матеріалах спогадів колишнього кантоніста Бахмутова, записані та опубліковані Д. Федоровим. Загальні відомості містять праці російських дослідників В. Нікітіної, Т. Кандаурової та українських – В. Ячменіхіна, В. Губенко.

Із запровадженням військових поселень на території Київської і Подільської губерній запроваджувалися кантоністські школи, які існували вже в інших військових поселеннях. Це були малолітні сини нижчих військових чинів, які складали окремих прошарок тогочасного поселенського суспільства. З дня свого народження ці діти належали військовому відомству і, в силу свого походження, зобов'язані відбувати військову службу.

Система навчання кантоністів здійснювалася наступним чином. Діти поселен дошкільного віку перебували при батьках у військових поселеннях. З досягненням потрібного віку вони переводилися в особливі школи, у яких навчалися військовим та цивільним дисциплінам. Після завершення навчання юнаки поповнювали ряди поки що малочисельного прошарку спеціалістів: фельдшерів, лісників, топографів, майстрів різних спеціальностей. Усі школи, які були у військових поселеннях, на території Київської та Подільської губернії, а також новостворені навчальні заклади з 1842 р., переходили у відання Департаменту військових поселень [5, с. 283].

Хлопчиків забирали з 14 років на 25 років служби. Спочатку всі вони навчалися грамоти, потім більш здібні – артилерії і фортифікації; менш здібні – столярному, ковальському, чоботарському ремеслам. Після досягнення повноліття найздібніших залишали у школах ще на три роки, а решта призначалася на службу до війська. Подальше навчання кантоністів чітко відповідало вимогам майбутнього їх призначення. Виховання базувалося на правилах віри і основах моралі. Обов'язок міністерства щодо кантоністів полягав у правильному розподілі їх на службу [9, арк. 23]. Служба розпочиналася із досягненням ними повноліття. Солдатські діти з досягненням 20-ти річного віку направлялися у визначені корпуси. Підлітки Подільської губернії направлялися в місто Єлисаветград до штабу 2-го резервного кавалерійського корпусу для подальшого розподілу.

Кантоністи розподілялися на три групи. Наймолодшою віковою групою вважалися діти до 10 років. До середнього віку належали хлопці від 10 – до 14 років, а до старшого – підлітки з 14 – до 18 років. Діти проживали зі своїми батьками до 14 років. Це одночасно забезпечувало додаткову робочу силу в поселенських господарствах. Була поширена практика відправлення кантоністів на навчання до інших військових поселень. Так, діти нижчих чинів із Вознесенська скеровувалися у кантоністський дивізіон, що розташовувався у селі Бабанка Києво-Подільського військового поселення. Майбутні кантоністи покидали своїх батьків у віці 8 років, у більшості випадків, назавжди [8, с. 153]. Не важко уявити собі розпач 8-ми літньої дитини, яку силоміць солдати забирали з рідного дому. Горе батьків не було меншим, проте вони розуміли безвихідність ситуації. Солдатські діти могли прийматися в кантоністи з 7 років, у випадку якщо їхні батьки чи родичі не бажали їх виховувати.

Діти молодшого віку більшу частину свого часу перебували у казармах під наглядом старших кантоністів віком 12–15 років. Перед ними ставилося завдання фізичного і морального виховання підопічних. Частину молодших кантоністів поселення мали забезпечувати харчами. Знову ж таки не можна говорити про добре ставлення поселенців до чужих дітей. Переважно кантоністи жили впроголодь, зазнаючи і фізичних знущань. Щоденний раціон складався, здебільшого, із черствого хліба і води. Таке напівголодне існування змушувало кантоністів займатися крадіжками харчів як у поселення, так і на різних ярмарках [8, с. 154–158]. Умови проживання цих дітей можна прирівняти до спартанських. Такій ситуації сприяла політика поселенського керівництва та й самого вищого військового начальства.

Рівень освіти молодших кантоністів був теж незадовільний. На 750 дітей припадав лише 1 учитель. Проте йому допомагало 10 солдатів, які за найменшу провину карали різками. Рівень освіченості вчителів був досить низьким. Кадри, які були необхідні для підготовки майбутніх військових, готувалися у спеціально створеному військово-учительському інституті. Однак ці заклади не могли забезпечити необхідну кількість кваліфікованих кадрів. І тому в усіх військових поселеннях спостерігалася гостра потреба у цих спеціалістах [2, с. 73]. За таких умов досягти позитивних результатів навчання було практично неможливо. Процес навчання проводився у формі домашнього завдання і перевірки уроків. Пояснювалася лише арифметика. Усі інші науки учні освоювали практично самостійно. Найбільше покарання було за незнання 10 заповідей Божих і таблички множення. Воно полягало у стоянні учня на колінах з піднятими вгору руками перед дошкою, де були написані заповіді та таблиця множення, упродовж уроку.

При імператорі Миколі I кількість закладів, що давали освіту кантоністам, зменшувалася. У них на той час навчалася близько 1/10 від загального числа дітей шкільного віку. Перед цими навчальними закладами ставилося завдання підготувати добре навчених і вірних престолу солдат.

9 березня 1840 р. наказано розмістити з 1843 р. полки однієї легкої кавалерійської дивізії в округах Києво-Подільського військового поселення. З метою забезпечення цього військового

формування унтер-офіцерами сформувати ескадрони кантоністів для укомплектування дивізії, по одному ескадрону для кожного полку [3, с. 13]. Ці ескадрони формувалися за прикладом аналогічних утворень в Українському та Новоросійському військових поселень. На них поширювалися усі законодавчі акти, затверджені до цього та визначали порядок їх формування, утримання, обмундирування та озброєння, освіту та призначення на службу. В 1842 р. створено ескадрони кантоністів у перших чотирьох округах по 2 в кожному. Їх офіційна назва «Ескадрони кантоністів військового поселення Київської та Подільської губернії». Ці ескадрони комплектувалися солдатськими дітьми, які перебували на вихованні у військових поселеннях. Офіцери цих ескадронів зачислялися до кавалерії, а унтер-офіцери – до штатів ескадронів. Кантоністи цих ескадронів мали ту ж саму форму як інші [4, с. 379].

При кожному із цих ескадронів створювалися школи. У них кантоністів навчали Закону Божого, російської граматики, основ арифметики, чистописання, малювання і креслення. Усі учні поділялися на класи і розряди: словесний і арифметичний. У кожному розряді було 8 класів. Просування учня із одного класу в наступний залежало від його успішності. Заняття розпочиналося з 9 год. ранку і тривало до 12-ї год. Цей навчальний час розподілявся таким чином: 15 хв. тривала перекличка, одну годину займалися математикою, наступних 45 хв. – письмом, після цього 45 хв. тренувалися у читанні, на завершення 15 хв. молитви. Взимку навчання відбувалося щоденно, а літом – двічі на тиждень.

Крім цього вони вивчали і військові дисципліни. До цих управ залучалися тільки придатні до строювої служби кантоністи старшого віку. Їх навчали кінному строю. Також кантоністи освоювали кравецьке, чоботарське, столярне, ковальське, малярське та зброярське ремесла. Усі ці ремесла вивчали із врахуванням місцевих потреб і особливостей. У ході навчання учні освоювали весь виробничий процес, а не окремі операції обраного ремесла. Свої вироби вони мали право продавати. Стимулом для заохочення до кращого навчання була нагорода зразкових кантоністів, яка бралася із коштів від продажу їх виробів. Усі кантоністи одержували харчі із резервних магазинів. Держава також виділяла кошти на їх утримання: 28,5 коп. сріблом щомісяця від провізійного відомства [9, арк. 23].

Згодом, 20 листопада 1844 р., 4 кантоністські ескадрони перевели в дивізії. Із них сформували 1 батарею, яка отримала назву «кінно-артилерійська кантоністська батарея Київського і Подільського військового поселення». Однак до повного складу батареї – 686 осіб у цих округах не вистарчало кантоністів віком від 12–17 років [6, с. 777]. У зв'язку з цим наказано, сформувати склад цієї батареї порівну із київських і смоленських батальйонів військових кантоністів. Останні були відправлені у 1845 р. із настанням тепла. Дивізії і батареї залишилися в юрисдикції окружного керівництва. Нагляд за сформованими батареями здійснювали командири полків і батарей, які квартирували у Київському і Подільському військовому поселенню.

Для облаштування та придбання необхідних навчальних предметів 4 кантоністським ескадронам і одній батареї виділено додатково 250 крб. сріблом для кожного ескадрону і батареї, а для всіх ця сума становила – 1250 крб. сріблом із капіталу Києво-Подільського військового поселення [6, с. 778].

На 1854 р. у військових поселеннях у школах кантоністів навчалось 480 осіб. У наступному році з 25 лютого припинялося відправлення солдатських дітей на навчання у кантоністські заклади. При цьому їх позбавляли забезпечення провізією, а сиріт – допомоги, що їм надавалася.

Одним із різновидів кантоністського навчання були школи плавання. Їхнє заснування затверджене імператором 3 березня 1849 р. Вони створювалися при кожному ескадроні з метою навчати кантоністів плавати. Практичні заняття проводилися на річках і водоймах, зручних для плавання. Навчання на практиці тривало з 1 травня – до 1 вересня. У цей період заняття із плавання були щоденними, незважаючи на погоду. При освоєнні навиків плавання використовували канат. Однак траплялися випадки загибелі кантоністів під час навчання. У звітах про загиблих писали, що вони загинули через власну необережність [8, с. 160]. Взимку кантоністи навчалися прийомам плавання у казармах за розробленою методикою та плакатами.

На території військових поселень Київської і Подільської губернії були створені береиторські школи. При кожному кантоністському ескадроні із 1852 р. діяла одна така школа. У кожну школу вибирали лише 10 здібних учнів. Вони здобували знання та навички об'їзду верхових коней, а також їх підковування. За час існування військових поселень у береиторських школах завершило навчання 103 учні. Така мала їх кількість пояснюється найперше високими вимогами до фізичної підготовки кантоністів [9, арк. 24–25].

Загальна кількість кантоністів упродовж 30–50-х рр. XIX ст. залишалася майже однаковою і становила в різні часи 30–35 % від загальної кількості. Так, у 1830 р. в кантоністських закладах навчалось 22425 учнів – це близько 31 %, а в 1850 р. даний показник становив 33 % – 40750 дітей шкільного віку [11, с. 172]. Упродовж існування військових поселень в Києво-Подільській губерніях

кантоністську школу закінчило 1270 осіб [9, арк. 24]. Існувала можливість повернення дітей із кантоністів. Вони могли залишити навчання у випадку смерті їх батька (загинув у бою або під час несення служби) згідно із наказом від 21 листопада 1836 р. Згідно із наказом № 10725 матері-вдові дозволялося повернути із кантоністів одного зі своїх законних синів за власним вибором [1, арк. 6].

Рівень добробуту кантоністів неодноразово перевірявся керівництвом. Для цих підлітків такі перевірки, певною мірою, були святами. Зазвичай, за 10 днів до очікуваного приїзду, кантоністам видавали нову чисту білизну, приводили до належного зовнішнього вигляду та покращували раціон харчування. Так, у 1856 р. Олександр II у рамках подорожі на південь Росії відвідав декілька кантоністських батальйонів [8, с. 564].

26 серпня 1856 р. Олександр II видав Маніфест про скасування інституту кантоністів. 25 грудня 1856 р. оголошено указ Сенату про припинення обов'язкового прийому в кантоністи солдатських дітей. У ході ліквідації кантоністських формувань зменшувалася кількість занять. За цим указом дозволялося батькам, родичам чи опікунам забрати дітей, що навчалися в кантоністських школах. В результаті через рік загальна кількість кантоністів становило 1/3 від попередньої.

У наступному році продовжився процес розформування кантоністських ескадронів та батареї. Так, юнаки, які досягли 18-річного віку і старші, згідно із наказу військового міністра від 25 серпня 1857 р., направлялися на службу в армійську кавалерію, піхоту, артилерію та у внутрішню охорону. Усі інші, хто за станом здоров'я був непридатним до несення служби, освоювали різноманітні ремесла. Кантоністів до 18 років, здатних до навчання, переводили у найближчі до їх розташування батальйони: київські та воронезькі. Тут вони могли завершити свою військову освіту. Інші направлялися продовжувати навчання, здобуваючи ремісничі професії. Офіцерів із кантоністських ескадронів та батареї переводили на вакансії у ті військові підрозділи, з яких вони були переведені сюди, або у ті, в яких вони виявили бажання служити [7, с. 734].

У 1858 р. ескадрони були повністю ліквідовані. У ході цього процесу влада практично не потурбувалася про долю колишніх кантоністів, хоча у виданих законах ми читали зовсім інше. Найважче у цій ситуації було наймолодшим кантоністам, особливо сиротам. Як свідчать спогади Бахмутова, значна частина знайшла притулок на підприємствах у великих фабрикантів. Згодом, опанувавши професію, вони ставали підмайстрами. Кантоністи старшого віку, придатні до військової служби, зазвичай, йшли на військову службу замість дітей заможних людей. За це вони отримували неمالі кошти. Нижчі чини з ліквідованих ескадронів скеровувалися у 3-ю легку кавалерійську дивізію, яка дислокувалася в Курській губернії [10, арк. 203].

Отже, освіта у військових поселеннях скеровувалася на підготовку та забезпечення майбутнього резерву кавалерії. Ця система була різноплановою, однак не забезпечувала високого рівня освіченості. Найперше, вона була зорієнтована на підготовку юнаків, які становили майбутній резерв армії. У цьому військовому поселенні інститут кантоністів проіснував упродовж 1840–1856 рр. За цей час проведено декілька структурних змін. Спочатку формувалися ескадрони кантоністів, згодом батареї та батальйони. Проте ці зміни аж ніяк не впливали на саму суть інституту кантоністів. У ході процесу навчання відбувався відбір здібних учнів для подальшого навчання. Інші кантоністи з досягненням повноліття розподілялися у військові підрозділи для несення служби. Кантоністи, не придатні для подальшої служби, освоювали різноманітні ремесла. Здобуті знання та навички юнаки застосовували у армійських частинах, куди їх направляли після навчання.

Список використаних джерел

1. Держархів Черкаської обл. Ф. 696. Оп. 1. Спр. 27. 126 арк.
2. Кандаурова Т. Н. Система образования в военных поселениях России в XIX в. // Педагогика. 2000. № 7. С.73.
3. Никитина В. Н. Многострадальные. Очерки быта кантонистов. С.Пб., 1872. С. 13.
4. О именовании эскадронами кантонистов военного, формируемых для полков одной легкой кавалерийской дивизии // Полное собрание законов Российской империи. II. С.Пб., 1843. Т. XVII. Отделение первое. 1842. № 15650. С. 379.
5. О предписании повсеместно, дабы все иррегулярные войска и военно-учебные заведений, обращались в Департамент Военных Поселений // Полное собрание законов Российской империи. II. С.Пб., 1843. Т. XVII. Отделение второе. 1842. № 16389. С. 283.
6. О приведении кантонистских эскадронов Киевского и Подольского военного поселения в равный состав с прочими и о сформировании одной батареи // Полное собрание законов Российской империи. II. С.Пб., 1845. Т. XIX. Отделение первое. 1844. № 18448. С. 777–778.
7. О упразднении кантонистских эскадронов и батареї округов военного поселения кавалерии // Полное собрание законов Российской империи. II. С.Пб., 1858. Т. XXXII. Отделение первое. 1857. № 32200. С. 734.
8. Федоров Д. В. «Игрушечная армия» (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. 1899. Т. 78. № 10. С. 154–158.
9. ЦДІАК України. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 111. 44 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 128. 919 арк.
11. Ячменихин В. К. Реформа низшего военного образования в России первой трети XIX в. // Философский век. Альманах. Вып. 16. Европейская идентичность и российская ментальность. С.Пб., 2001. 305 с.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. F. 696. Op. 1. Spr. 27. 126 ark. 2. Kandaurova T.N. Sistema obrazovaniya v voennykh poseleniyakh Rossii v XIX v. [Education system in the military settlements of Russia in the XIX century]. Pedagogika. 2000. № 7. S.73. 3. Nikitina V. N. Mnogostradal'nye. Ocherki byta kantonistov [The long-suffering. Essays on the life of cantonists]. S.Pb., 1872. S. 13. 4. O imenovanii eskadronami kantonistov voennogo, formiruemykh dlya polkov odnoi legkoi kavaleriiskoi divizii [On the naming of squadrons of military cantons formed for the regiments of a light cavalry division]. PSZ RI. II. S.Pb., 1843. T. XVII. Otdelenie pervoe. 1842. № 15650. S. 379. 5. O predpisanii povsemestno, daby vse irregulyarnye voiska i voenno-uchebnye zavedenii, obrashchalis' v Departament Voennykh Poselenii [About the order everywhere, so that all irregular troops and military schools, applied to the Department of Military Settlements]. PSZ RI. II. S.Pb., 1843. T. XVII. Otdelenie vtoroe. 1842. № 16389. S. 283. 6. O privedenii kantonistskikh eskadronov Kievskogo i Podol'skogo voennogo poseleniya v ravnyi sostav s prochimi i o sformirovanii odnoi batarei [About bringing the cantonistic squadrons of the Kiev and Podolsk military settlements into an equal composition with other and the formation of a single battery]. PSZ RI. II. S.Pb., 1845. T. XIX. Otdelenie pervoe. 1844. № 18448. S. 777–778. 7. O uprazhdenii kantonistskikh eskadronov i batarei okrugov voennogo poseleniya kavalerii [On the abolition of cantonistic squadrons and batteries of the districts of the military settlement of the cavalry]. PSZ RI. II. S.Pb., 1858. T. XXXII. Otdelenie pervoe. 1857. № 32200. S. 734. 8. Fedorov D.V. «Igrushechnaya armiya» (Iz byta yuzhnorussskikh kantonistov) [«Toy Army» (From the life of South Russian cantonists)]. Istoricheskii vestnik. 1899. T.78. №10. S. 154–158. 9. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyievi (dali – TsDIAK Ukrainy). KMF 12. Op. 1. Spr. 111. 44 ark. 10. TsDIAK Ukrainy. F. 445. Op. 1. Spr. 128. 919 ark. 11. Yachmenikhin V.K. Reforma nizshogo voyennogo obrazovaniya v Rossii pervoi treti XIX v. [Reform of the Lower Military Education in Russia in the First Third of the 19th Century]. Filosofskii vek. Al'manakh. Vyp. 16. Evropeiskaya identichnost' i rossiiskaya mental'nost' [European identity and Russian mentality]. S.Pb., 2001. 305 s.

Bogdan Lugovyi

THE MILITARY EDUCATION SYSTEM AND SOME ASPECTS OF UPBRINGING OF THE CANTONISTS IN KYIV AND PODILLYA PROVINCES

The article highlights the educational system of cantonists organization and functioning of the military settlements in Kyiv and Podillya provinces. Schools of the cantonists was acted from 1840 to 1856. During its existence, there have been several structural changes: squadrons of the cantonists, batteries and battalions. The boys' knowledge and skills were used in military units, where they were sent after studying. Schools of the cantonists were a structural unit of the army of Russian Empire and fully reflected the gist of autocracy.

Key words: military settlements, cantonist, education, upbringing, squadron.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

РОЛЬ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ПІДГОТОВЦІ КАДРІВ ДЛЯ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджено роль вищих навчальних закладів, підприємців, історія розвитку вищої технічної освіти у підготовці кадрів для промисловості України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Підбір кваліфікованих спеціалістів, виникнення спеціальних навчальних закладів сприяли тому, що промисловість одержала фахівців, які відігравали важливу роль у подальшому промисловому розвитку України. Розвиток промисловості сприяв формуванню постійних робітничих кадрів, відірваних від землеробства і позбавлених засобів виробництва.

Ключові слова: кадри, промисловість, навчальний заклад, Україна, Російська імперія, губернія.

З розвитком промисловості в Україні збільшується кількість кваліфікованих кадрів із числа російських та українських робітників.

Над цією проблематикою працювали такі дослідники, як З. Афанасьєва [1], К. Воблий [2–3], Б. Кругльак [5], Т. Ніколаєва [7], С. Ховрич [8], Н. Шип [10] та інші. Вони досліджували лише окремі аспекти кадрового забезпечення промисловості України у досліджуваний період. Виходячи із цього, у статті передбачено детальніше дослідити вплив кваліфікованих кадрів на промисловий розвиток України зазначеного періоду.

Інтереси буржуазії в Україні у галузі освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомою формою її активності у сфері освіти була підтримка професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Упродовж останньої третини ХІХ ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно зазначалося на сторінках періодичної преси, неодноразово

порушувалося на багатьох з'їздах гірничопромисловців півдня Росії, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, купецьких зібрань та біржових комітетів [7, с. 82–83].

Кадри з вищою інженерно-технічною освітою готувалися у Москві та Петербурзі. Зокрема, випускники Петербурзького технологічного інституту обслуговували цукровий завод і паперову фабрику в Чернігівській, цукрові заводи у Київській, Подільській, Полтавській і Харківській губерніях. Загальноросійським центром підготовки кадрів був Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення [10, с. 107]. Зокрема, для перевірки виробництва на промислових підприємствах Чернігівської губернії у 1913 р. був призначений фабричним інспектором інженер-технолог Н. Іловайський, який мав наглядати за Борзенським, Глухівським, Конотопським, Кролевецьким, Новгород-Сіверським, Ніжинським і Стародубським повітами [9, с. 8].

У Києві з 1908 р. працював комерційний інститут, а ще раніше, у 1896 р., відкрито школу та спеціальні класи, де навчалися торговій справі діти не молодші 12 років, незалежно від станової та національної належності. Значну роль у налагодженні роботи останніх двох навчальних закладів відіграв відомий підприємець М. Терещенко, який пожертвував на їх потреби у 1896 р. 100 тис. крб. [5, с. 76].

В Україні вищі комерційні заклади були створені в Києві і Харкові. Ідея створення закладу комерційних і економічних наук в Києві виникла ще у 1903 р., проте тільки в 1906 р. були створені вищі комерційні курси. Зразу ж поставлено питання про перетворення курсів у комерційний інститут. У 1907 р. розроблено і надіслано в Міністерство торгівлі і промисловості проект постанови інституту, який був затверджений ним лише в травні 1908 р. і з цього часу курси перетворюються у київський комерційний інститут [6, с. 43].

Навчальний план інституту включав такі блоки наукових дисциплін: економічні науки, юридичні науки, історія і філософія науки, фізико-математичні і залізнична справа, товарознавство, гігієна, комерційні науки, куди входило рахівництво, фабрично-заводське і сільськогосподарське рахівництво, комерційна арифметика, банківська бухгалтерія та ін. Київський комерційний інститут проіснував півтора десятиліття (1906–1920 рр.), вніс відчутний вклад у розвиток економічної вищої освіти [6, с. 44].

Проблема технічної освіти в Україні набула особливої актуальності в останні два десятиліття XIX ст. Завдяки зручному економіко-географічному розташуванню, зокрема, Харкова, налагоджено повноцінний зв'язок між ринками Центрального та Південно-Західного регіонів імперії, що перетворило місто на один із центрів фабрично-заводського виробництва. Активна позиція технічної інтелігенції царського краю, фінансова підтримка приватного сектора економіки призвели до відкриття Харківського технологічного інституту. Проте ситуація із забезпеченням інженерних кадрів для виробництва країни продовжувала залишатися складною. У 1896 р. в Російській імперії існувало 12 технічних інститутів, студентський контингент яких становив 5916 осіб. Така кількість майбутніх фахівців не задовольняла потреби промисловості і сільського господарства. Окрім того, виявлено низку переваг політехнічної освіти над технологічною. Цю ідею підтримували як науковці, так і підприємці. Ось чому організовано у 1896 р. на базі Ризького політехнічного училища інститут відповідного профілю. Практичне втілення цієї ідеї передові вчені здійснили і в Києві [8, с. 55–56].

Ряди технічної інтелігенції поповнювали також випускники фізико-математичних факультетів університетів, про що свідчить таблиця 1.

Таблиця 1

Кількість студентів фізико-математичних факультетів

Університет	Рік								
	1861	1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1899
Харківський	128	32	81	47	106	174	132	132	197
Київський	260	129	112	72	131	290	265	332	396
Одеський	–	64	120	81	146	218	152	209	434

[10, с. 112].

Як видно із наведених даних, у Київському університеті навчалася більшість таких студентів. Проте не всіх випускників можна зарахувати до числа технічних спеціалістів, більша частина з них працювала учителями. Роль технічної інтелігенції в соціально-економічному розвитку країни недооцінювалася, що гальмувало науково-технічний прогрес.

Вкрай негативно на розвиток економіки України позначилася відсутність майже до кінця XIX ст. вищих навчальних закладів технічного спрямування. Імперіалісти Англії, Бельгії, Франції монополізували в Україні металургійну і кам'яновугільну промисловість. Забезпечивши підприємства найновішим обладнанням, укомплектувавши своїми спеціалістами, вони створювали конкуренцію, гальмуючи розвиток вітчизняних інженерних кадрів. У пошуках виходу зі становища, в 1884 р. царська влада розробила загальний план промислового розвитку країни. Документ свідчив про розуміння його авторами важливості розвитку вищої технічної освіти [10, с. 112].

Відкриття у 1885 р. Харківського практичного технологічного інституту з механічним і хімічним відділами було першим кроком до реалізації названих завдань влади. Перший набір у цей навчальний заклад становив 125 студентів (85 на механічне і 40 на хімічне відділення), хоча бажаних було 286 осіб. У 1896 р. про прийом в інститут подали прохання 300 осіб, при реальному забезпеченні навчанням 110 вакансій, що свідчило про значну популярність технічних професій. З наступного року контингент слухачів збільшився з 500 – до 1000 осіб. Упродовж 1885–1910 рр. інститут підготував 1557 спеціалістів, у тому числі 1094 на механічному і 463 на хімічному відділеннях [10, с. 113].

На один Харківський практичний технологічний інститут в Україні, де функціонувало більше 100 цукрових заводів, інтенсивно розвивалася гірничодобувна і металургійна промисловість в Донецькому і Криворізькому басейнах, не міг забезпечити промисловість і сільське господарство спеціалістами. Крупна буржуазія, особливо гірничопромислова, не бажала миритися з цим. На з'їздах гірничопромисловців піднімалися питання про відкриття у Катеринославі вищого навчального закладу, про встановлення 10-річного терміну для заміщення всіх відповідних посад вітчизняними інженерами і техніками на підприємствах, які належали іноземним компаніям [10, с. 113].

Доки у правлячих колах було дискусійним питання про те, де буде функціонувати гірничий інститут – у Катеринославі, чи Катеринобурзі, київський біржовий комітет висунув пропозицію створити технічний вуз у Києві. При значній фінансовій підтримці цукрозаводчиків Л. Бродського і М. Терещенка та інших у 1898 р. в Києві відкрився політехнічний інститут з інженерно-будівельним, механічним, хімічним і сільськогосподарським відділеннями. Його випускники мали право на одержання чину XII класу, а тим, хто закінчив із відзнакою, мали змогу займати посади завідувачів промисловими підприємствами, сільськогосподарськими фірмами, станціями, заводами, а також викладати у спеціальних навчальних закладах. Через рік засновано Катеринославське вище гірниче училище, яке готувало техніків із гірничої і заводської спеціальності (з 1900–1901 навчального року і інженерів) [10, с. 113]. Це училище в 1912 р. перетворили на гірничий інститут. У ньому працювали у ті роки видатні вчені: в галузі гірничих наук – О. Терпигорев, М. Протодьяконов, Л. Шевяков, М. Федоров, геолог М. Лебедев, механік О. Динник, металурги М. Павлов, Л. Фортунато, хімік Л. Писаржевський, математик Д. Синцов та ін. На заводах Катеринослава працювали талановиті металурги та інженери: М. Курако, С. Тельний, Ю. і О. Горяїнови [4, с. 21–22].

За соціальним походженням в Харківському технологічному інституті станом на 1 січня 1897 р. навчалася 37,3 % студентів дворянського походження, 43 % – із купців, міщан, ремісників, 13,4 % – із селян, козаків. Половину студентів Київського політехнічного інституту першого набору становили вихідці із дворян, інші – діти почесних громадян і купців першої гільдії, духівництва, військових, міщан, купців другої гільдії. У звіті інституту за 1898 р. зазначалося, що переважна частина студентів була дуже бідною [10, с. 113–114].

Оклад інженерів з вищою кваліфікацією у 90-ті рр. XIX ст. становив від 2 – до 4 тис. крб. щорічно. Високооплачувана частина технічної інтелігенції за власним матеріальним і соціальним станом наближалася до буржуазії [10, с. 115].

Надзвичайно плідною виявилася діяльність Російського технічного товариства (1866–1929 рр.). Окрім пропонування ідей поширення освіти, останнє займалося практичними питаннями. Воно активно співпрацювало із найрізноманітнішими як громадськими та приватними, так і державними організаціями й установами. Товариство на високому науковому рівні розробило та обґрунтувало різні програми розвитку технічної освіти, визначило її основну структуру. Його Київському відділенню вдалося втілити у життя низку технічних задумів [8, с. 57].

Діяльність технічної інтелігенції сприяла гармонізації взаємовідносин природи і людини, підвищенню рівня загальної технічної освіти населення, 9 відділень Російського технічного товариства, які діяли в Україні, поряд із науково-технічними дослідженнями, здійснювали лекційно-пропагандистську роботу. Члени товариства зробили значний вклад у розвиток надр Донбасу, вирішення практичних задач промислового виробництва. У 1871 р. в селі Городище Черкаського повіту Київської губернії, в одному із центрів цукрової промисловості Росії, розпочало функціонувати відділення Російського технічного товариства, пізніше перенесене у Київ. У тому ж році засноване Одеське відділення, об'єднавши 47 спеціалістів інженерно-технічного, архітектурного і військового профілів. У 1880 р. засноване Харківське, в 1894 р. – Катеринославське відділення Російського технічного товариства. Відсутність координаційного центру наукових досліджень призвело до того, що досліди і експерименти часто дублювалися, а інколи залишалися незавершеними. Лише завдячуючи особистій ініціативі підприємців та інженерів стало можливим, наприклад, удосконалення технології цукрового виробництва [10, с. 117].

Питання про те, наскільки значна потреба у спеціалістах, які б володіли вищими спеціальними технічними знаннями і які могли б керувати та управляти як державними технічними закладами,

так і приватними підприємствами, неодноразово розглядалися на засіданнях Російського технічного товариства. Набуття вищої технічної освіти в Росії на той час обмежувалося 12 вищими технічними навчальними закладами: 6 – у Петербурзі (Технологічний інститут імператора Миколи I; Інститут цивільних інженерів імператора Миколи I; Гірничий інститут імператриці Катерини II; Інститут інженерів шляхів сполучення імператора Олександра I; Лісовий інститут; Електротехнічний інститут); 3 – у Москві (Імператорське технічне училище; Імператорське інженерне училище відомства шляхів сполучення; Сільськогосподарський інститут); а також Харківський технологічний інститут імператора Олександра III; Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісництва (Люблінської губернії), Ризький політехнічний інститут. У них здобувало освіту майже п'ять з половиною тисяч (5497) студентів. Тим часом наплив слухачів у ці заклади був настільки великий, що адміністрація вимушена була відмовляти у прийомі половині бажаючих. У 1896 р. відмовлено 1733 особам, які успішно склали вступні іспити. Тому висловлювалися думки про доцільність заснування політехнікумів як учбових закладів, які б відкрили доступ до вищої освіти принаймні ще 2000 вихованцям та випускали кожного року по 200 підготовлених техніків, які б сприяли, при найменших фінансових витратах, найбільш швидкому розповсюдженню у країні вищої спеціальної освіти та підготовці фахівців для викладання різних спеціальних галузей техніки [1, с. 124–125].

Намагаючись задовольнити потреби держави у вищій технічній освіті, урядові установи, такі, як Міністерство фінансів та Міністерство народної освіти, у 1898 р. відкрили декілька вищих технічних навчальних закладів: Варшавський політехнічний інститут імператора Миколи II, Київський політехнічний інститут імператора Олександра II та розширили вже існуючі – Санкт-Петербурзький технологічний інститут імператора Миколи I, Московське імператорське технічне училище та Харківський технологічний інститут імператора Олександра III [1, с. 125].

Підготовка висококваліфікованих спеціалістів складалася з трьох основних напрямків: опанування елементів вищої загальної освіти відповідно до спеціальності; опанування спеціальними технічними знаннями; набуття практики у ролі техника під загальним керівництвом досвідченого інженера [1, с. 125].

Технічна інтелігенція поступово займала чільні місця в соціально-економічній структурі суспільства. Якщо у 1885 р. із 22322 керівників підприємств лише 1608 мали вищу і середню освіту, в тому числі 535 іноземців (7 %), то до кінця століття інженерно-технічних спеціалістів в Росії нараховувалося 4010 осіб [10, с. 117].

У Наддніпрянщині прошарок технічної інтелігенції у XIX ст. був незначним. Питання підготовки інженерних кадрів було проблематичним. Нестача спеціалістів технічного профілю негативно позначалася на становищі економіки. Самодержавство виявилось неспроможним забезпечити подальший економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічного переустаткування підприємств, індустріалізації промислового виробництва [10, с. 117–118].

Отже, аналіз професійного складу інтелігенції України показує, що сфера її інтелектуальної діяльності була досить значною: промислове і сільськогосподарське виробництво, наука, освіта, медицина, література, мистецтво. В умовах самодержавства вона обмежувалася рамками великодержавної політики, яка нехтувала національними проблемами [10, с. 118].

З появою комерційних цукрових заводів потреба у досвідчених майстрах повинна була б більше загостритися. Зрозуміло, українські цукровари зверталися на Захід у пошуках кваліфікованих робітників для цукрового виробництва. Маючи на увазі те, що праця даних спеціалістів добре оплачувалася, відбувався потужний приплив в Росію іноземців, серед яких було багато «авантюристів» і «шарлатанів» [3, с. 239].

Для механічних робіт на парових цукрових заводах приходилося звертатися за допомогою до іноземних механіків. Саме великі парові заводи мали у вигляді допоміжних підприємств механічні заклади (у Бобринського, Яхненка і Симиренка). Ці заклади служили джерелом знань і навиків в області механічних робіт, потрібних для цукрових заводів. Без сумніву, ці заклади сприяли поширенню і покращенню ремісництва в країні і збільшенню кількості механіків на підприємствах [3, с. 243].

Відсутність досвідчених цукроварів, як зазначав К. Воблий, мала спонукати власників цукроварень вжити певних заходів, щоб цю проблему усунути [2, с. 84]. Наприкінці XIX ст. брак вітчизняних фахівців із вищою технічною освітою став ще відчутнішим. В Україні спостерігалася висока концентрація цукрового виробництва, яка постійно зміцнювала свої позиції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Однак, цей процес гальмувався домінуванням на виробництві практиків (працівників без освіти, або із середньою спеціальною освітою), які у 80-х рр. XIX ст. становили переважну більшість. Як відомо, в результаті вдосконалення заводської техніки у цукровій галузі особливо загострилося питання зміни практиків кваліфікованими інженерними кадрами [8, с. 56].

Склад вищих службовців на цукроварнях України у другій половині XIX ст. можна прослідкувати з даних табл. 2.

Таблиця 2

Кількість вищих службовців на цукроварнях Наддніпрянщини у другій половині XIX ст. (у %)

Роки	Всього службовців	З вищою освітою	З середньою освітою	Інші
1886–1887	1170	25,2	33	41,8
1891–1892	1495	30,8	33,9	35,8

[2, с. 85].

Старших службовців на цукроварнях з вищою освітою було небагато, зокрема, тих, які мали вищу освіту, було ще менше. Деякі дослідники до цієї групи зараховують осіб, які закінчили технічні та агрономічні навчальні заклади (див. табл. 3).

Таблиця 3

Кількість осіб із вищою та середньою спеціальною освітою у другій половині XIX ст. (у %)

Роки	З вищою спеціальною освітою	З середньою спеціальною освітою
1886–1887	16,9	17,6
1891–1892	21,8	19,2

[2, с. 86].

Отже, у другій половині 80-х рр. XIX ст. вищих службовців, які отримали вищу спеціальну освіту, було близько 1/5. Відповідальні посади займали цілком невідповідні особи [2, с. 86].

Технічна реконструкція цукрової промисловості, поява та поширення акційної форми, виникнення низки вищих спеціальних закладів – усе це сприяло тому, що цукрова промисловість одержала освічених фахівців. Вихованці Петербурзького технологічного інституту посідали домінуюче місце серед директорів зі спеціальною вищою освітою. Цей інститут відіграв важливу роль у підготовці вищих кадрів для цукробурякової промисловості. Деякі дослідники цієї проблеми неодноразово звертали увагу на готовність кадрів для цієї галузі промисловості. На кінець XIX ст. директори, старші помічники, механіки і хіміки повинні бути з вищою технічною освітою. Усіх службовців на 225 заводах період нараховувалося 900 осіб, проте з вищою освітою було 262 особи, тобто 29 %. За іншими даними, в загальному, в промисловості осіб із вищою освітою нараховувалося 4,97 %. Таким чином, цукрова промисловість набагато випереджала інші галузі промисловості. Проте необхідно зазначити, що 100 % керівників мали вищу освіту [2, с. 87].

Потреба у техніках в цей період становила 60 тис. осіб. Чотири технологічні інститути готували тільки десятку потрібних спеціалістів щороку [2, с. 87]. Кваліфіковані спеціалісти цукрової промисловості розуміли важливість цієї проблеми, але до них уряд не прислуховувався і тому це питання залишалося нерозв'язаним аж до 1917 р. Водночас, в Україні існувало декілька приватних сільськогосподарських навчальних закладів, заснованих економічно спроможними підприємцями з підготовки фахівців для власних та інших приватних господарств [7, с. 94].

Таким чином, забезпечення промисловості, транспорту, торговельної і банківської системи, а також культурної сфери кваліфікованими кадрами з кожним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед, купецькі товариства і біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у влаштуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Список використаних джерел

- Афанасьєва З. До історії Київського політехнічного інституту імператора Олександра II // Пам'ять століть. 2007. №4–5. С. 123–131.
- Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. Т. 3. 270 с.
- Воблий К. Г. Опыт истории свёкло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.). М.: Издание правления сахаротреста, 1928. Т. 1. 412 с.
- Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1969. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]), 1969. 958 с.
- Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. 1994. № 6. С. 72–81.
- Лортикян Э. Л. Государство и рынок: очерки экономической истории Украины. ООО «РИРЕГ», 1997. 174 с.
- Николаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 82–96.
- Ховрич С. М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) // Український історичний журнал. 2007. № 5. С. 55–

65. 9. Черниговская земская неделя. 27 декабря 1913. 10. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / [под ред. В. Г. Сарбея]. К.: Наукова думка, 1991. 172 с.

References

1. Afanasieva Z. Do istorii Kyivskoho politekhnichnoho instytutu imperatora Oleksandra II [In the history of the Kiev Polytechnic Institute of Emperor Alexander II]. Pamiat stolit. 2007. №4–5. S. 123–131. 2. Voblyi K. H. Narysy z istorii rosiisko-ukrainskoi tsukroburiakovoi promyslovosti [Essays on the history of the Russian-Ukrainian sugar-beet industry]: v 3 t. K.: Vseukrainska Akademiia nauk, 1931. T. 3. 270 s. 3. Voblyi K. G. Opyt istorii sveklo-sakharnoi promyshlennosti SSSR. (Do osvobozhdeniya krest'yan 1861 g.) [Experience of the history of the beet-sugar industry of the USSR. (Before the liberation of the peasants in 1861)]. M.: Izdanie pravleniya sakharotresta, 1928. T. 1. 412 s. 4. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Dnipropetrovska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Dnipropetrovsk region]. K.: Instytut istorii Akademii nauk URSR, 1969. (Seriia knyh «Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR»: u 26 t. / holov. redkol.: Tronko P. T. (holova) [ta in.]), 1969. 958 s. 5. Kruhliak B. A. Torhovelna burzhuziia v Ukraini (60–ti roky XIX st. – 1914 r.) [Trading bourgeoisie in Ukraine (60s of the XIX century – 1914)]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1994. №6. S. 72–81. 6. Lortikyan E. L. Gosudarstvo i rynek: ocherki ekonomicheskoi istorii Ukrainy [State and market: essays of the economic history of Ukraine]. OOO «RIREG», 1997. 174 s. 7. Nikolaieva T. M. Rol pidpriemstiv Ukrainy v rozvytku profesiinoi osvity (ostannia tretyna XIX – pochatok XX st.) [The role of entrepreneurs of Ukraine in the development of vocational education (the last third of the XIX – the beginning of XX century)]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2005. №1. S. 82–96. 8. Khovrych S. M. Z istorii rozvytku vyshchoi tekhnichnoi osvity v Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st. (na materialakh Kyivskoho politekhnichnoho instytutu) [From the history of the development of higher technical education in Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries. (on the materials of the Kiev Polytechnic Institute)]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2007. №5. S. 55–65. 9. Chernigovskaya zemskaya nedelya. 1913. №42. 27 dekabrya. 10. Ship N. A. Inteligentsiya na Ukraine (XIX v.): istoriko-sotsiologicheskii ocherk [Intellectuals in Ukraine (XIX century.): Historical Sociological Essay] / [pod red. V. G. Sarbeya]. K.: Naukova dumka, 1991. 172 s.

Mykola Moskalyuk

THE ROLE OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN SPECIALISTS' TRAINING FOR INDUSTRY OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

The article investigates the role of higher educational institutions, entrepreneurs, the history of the development of higher technical education in the training of specialists for industry in Ukraine in the second half of XIX – early XX century. The selection of qualified specialists, the emergence of special educational institutions contributed to the fact that the industry gained specialists who played an important role in the further industrial development of Ukraine. The development of industry contributed to the formation of permanent workers, who were separated from agriculture and deprived of means of production.

Key words: specialists, industry, educational institution, Ukraine, Russian empire, province.

УДК 94(477)

Віктор Сусоров

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ХЕРСОНЩИНІ (1917–1927 РР.)

У статті висвітлюються перші кроки розвитку вищої освіти на Херсонщині у 20-і рр. XX ст. На конкретному матеріалі розкрито нелегкий шлях створення і розвитку вищої освіти, показано форми і методи керівництва нової влади щодо підготовки фахівців вищої кваліфікації із середовища робітників і селян.

Ключові слова: вища освіта, робітфаки, кадри вищої кваліфікації, спеціальні курси, сільська інтелігенція.

Проблема розвитку вищої освіти на Херсонщині в 1917–1927 рр. до цього часу спеціально не досліджувалася. Однак певний матеріал побіжно в історичній та краєзнавчій літературі вже висвітлювався [1–3]. У статті на підставі аналізу історичної та краєзнавчої літератури, документів і періодичної преси автор прагне висвітлити становлення та розвиток вищої освіти на Херсонщині у зазначений період.

Відбудова народного господарства, формування нової соціалістичної культури на початку 20-х рр. XX ст., викликали потребу в кваліфікованих і політично свідомих кадрах робітників і селян. Зростаючими темпами відбувалося формування кадрів нової інтелігенції. Основну роль у цьому процесі відіграли вищі та середні спеціальні навчальні заклади, кількість яких швидко зростала. В Україні запроваджувалася єдина система вищої технічної, сільськогосподарської і соціально-

економічної освіти, єдиний статут вузів. Перед молодією країною Рад стояло відповідальне завдання-забезпечити кількісну і якісну підготовку нової інтелігенції, яка б повною мірою відповідала вимогам соціалістичного будівництва.

Уряд розгорнув роботу з формування народної інтелігенції із робітників і селян. Для цього змінено правила прийому до вищих навчальних закладів. Початок цій реформі поклав декрет Раднаркому України від 2 серпня 1918 р. «Про правила вступу до вищих навчальних закладів». У ньому зокрема, зазначалося, що «двері вузів відчинені для всіх бажаючих здобути вищу освіту». При вступі до вузів заборонялося вимагати у абітурієнтів дипломи і будь-які документи, крім посвідчень особи. Правом прийому користувалися особи обох статей, які досягли 18 років. Цим декретом був полегшений шлях до вищої освіти робітничій і сільській молоді. З тією ж метою при навчальних закладах створювалися підготовчі курси. Вища освіта перестала бути монополією привілейованих класів.

Уряд України 2 березня 1919 р. видав декрет «Про вступ до вищої школи». Вступати до вищої школи дозволялося тепер кожній особі, яка досягла 16 років, незалежно від громадянства і статі, без подання диплома, атестата або свідоцтва про закінчення середньої чи будь-якої школи. Скасовувалася плата за навчання. З метою налагодження нормальної роботи вищої школи в процесі її перебудови викладачі та студенти звільнилися від призову до армії або отримували відтермінування [4, с. 31].

Країна готувалася до здійснення плану загального обов'язкового початкового навчання. Швидко розвивалася мережа загальноосвітніх шкіл, а це в свою чергу вимагало збільшення кількості вчителів. Педінститути і педагогічні технікуми готували недостатню кількість учителів, тому проводилася робота з підготовки учительських кадрів, піднесення їх ідейно-політичного і фахового рівня. Незважаючи на значні економічні труднощі, партія і уряд піклувалися про школу і учителів. Кількість педагогів щороку зростала, поліпшувалися їхні матеріальні умови. Народний комісаріат освіти України 4 травня 1920 р. прийняв постанову «Про підготовку робітників освіти», якою зобов'язував відділи народної освіти внести до програми вчительських курсів вивчення українознавства та української мови.

У країні встановлено два типи вищої школи: технікуми, що готували спеціалістів вузького профілю та інститути, які випускали інженерів та інших спеціалістів різного фаху. У Херсоні у той час існували два вищих навчальних заклади: інститут народної освіти і сільськогосподарський технікум, що мав статус вищого навчального закладу. Херсонський педагогічний інститут почав функціонувати з листопада 1917 р., а сталося це так. Під час Першої світової війни Юр'ївський (Тартуський) учительський інститут діяв у Прибалтиці. У зв'язку з активним наступом кайзерівської армії у серпні 1917 р. постало питання про евакуацію інституту. В цьому інституті працював начальником-інспектором Терентій Андрєєв – родом із Херсона. Його думка вплинула на керівництво, куди й власне переїхав інститут у листопаді 1917 р. у складі 8 викладачів та 60 студентів на чолі з директором інституту Ф. Страховичем [1, с. 11–12]. Оголошено набір студентів із місцевої молоді. Восени до інституту вступило 40 абітурієнтів: українці, росіяни, греки, євреї, поляки та інші, які заселяли губернію. Так, колишній Юр'ївський учительський інститут був першим інтернаціональним навчальним закладом півдня України.

Херсонський учительський інститут став у липні 1919 р. педагогічним, його реорганізували і запровадили чотирирічний термін навчання. У 1921 р. він отримав нову назву «Херсонський інститут народної освіти» (далі – ХІНО). Створено два факультети: професійної освіти і соціального виховання. У листопаді 1924 р. йому присвоєно ім'я Н. К. Крупської [1, с. 26].

У вищі і середні навчальні заклади була широко відкрита «зелена вулиця» робітникам і селянам. При вступі до інституту від них вимагалось свідоцтво про закінчення середньої школи, вони не здавали вступні іспити. Однак полегшені правила прийому не могли розв'язати проблему оробітничення вузів. Від студентів вимагалися знання. У зв'язку з цим у 1921 р. при інститутах почали створювати робітничі факультети, робітфаки, де малограмотні робітники і селяни отримували свої перші знання про суспільство і природу [5, с. 198]. Оволодівали знаннями для того, щоб мати можливість розвивати ці знання у стінах інститутів. Можливість для кожної людини отримати вищу освіту, що було доступне раніше лише дітям із заможних станів, стало головним досягненням радянського ладу. Навчальні заклади готували робітників і селян до вступу у вузи, у яких навчалися делеговані громадськими організаціями та армією робітники. Робітфаки були передусім індустріально-технічними і сільськогосподарськими закладами. Термін навчання становив два-чотири роки. Робітфаки виступали засобом реалізації принципу пролетаризації вищої школи. Проголошуючи цей принцип, держава відкривала двері до вузів дітям робітників і селян, обмежуючи туди вхід дітям інших категорій населення.

Народний комісаріат освіти приділяв також велику увагу підготовці радянських кадрів народної освіти. Важливу роль у цій справі відіграли вчительські курси. Значну роль у підготовці

вчительських кадрів відіграли і вищі (трирічні) і короткотермінові (2–3–6 місячні) педагогічні курси [6, с. 98, 99].

1922–1923 рр. – період повільного відродження життя, інститут народної освіти з роками українізувався. У 1924 р. відбулося поліпшення економічного становища інституту, а разом з тим і соціально-політичне пожвавлення. Відбувався пошук нових методів та форм навчання. Викладачі проводили політико-виховну роботу, працювали на курсах перепідготовки сільських учителів. Студенти в свою чергу організовували у селах політико-виховну та агітаційну роботу. З першого квітня 1925 р. викладачі ХІНО були переведені на штатну оплату праці із доволі високими окладами. Інститут отримав також значні кошти на ремонт приміщень і наочне обладнання [7–8].

З метою покращання матеріального становища студентів вищих навчальних закладів, робітничих факультетів і технікумів із середовища пролетаріату і трудового селянства, запроваджувалися державні стипендії. Студенти, які отримували державні стипендії, зобов'язані були після закінчення навчання, прослужити на службі у державі за своєю спеціальністю півтора року за кожен рік отримання стипендії [9, с. 222–223]. Уряд розглядав стипендії не лише як важливий чинник матеріального забезпечення, але й як засіб, що сприяв зміні соціального складу вузівської молоді. Вищими навчальними закладами в Україні в 1922–1929 рр. були технікуми та інститути.

Підготовка спеціалістів у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах налагоджувалося відповідно до потреб розвитку народного господарства і культури. Створені інститути соціального виховання або педагогічні просвіти готували учителів для загальноосвітніх і професійно-технічних шкіл. Однією із важливих складових частин культурного життя України було формування нової інтелігенції. Провідна роль у цій справі відводилася вузам. Класовий підхід до проблем будівництва вищої школи не зводився лише до зміни соціального складу студентів на користь робітничої та селянсько-бідняцької молоді. Він передбачав також докорінну зміну форм побудови вищої школи, методів організації навчального процесу. викладання та оновлення» викладацького складу [10, с. 57].

Наприклад, багато із молоді села Осокорівки Ново-Воронцовського району намагалися бути освіченими, але не кожен у той час міг отримати середню спеціальну чи вищу освіту, потрібні були кошти. І комсомольці знайшли вихід. Вони щорічно засівали два-три гектари кукурудзи, збирали врожай і реалізували його. На виручені кошти купували навчальні підручники, літературу, частина коштів йшла у фонд тим комсомольцям, котрих направляли вчитися на робітничі факультети. Так, з допомогою комсомольців вищу освіту отримав односельчанин Архип Корнієнко, який потім працював викладачем в одному з одеських вузів [2, с. 116].

Радянська система освіти запровадила механізм періодичного соціального перегляду складу студентів. Зокрема, постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про приймання до вищих шкіл УСРР» від 8 березня 1926 р. рекомендувала такий порядок прийому до вузів, щоб забезпечити можливість вчитися робітникам, селянам, трудовій інтелігенції та кустарям.

Місцеві органи народної освіти докладали значних зусиль для пошуку підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів. Підвищена увага до них пояснювалася тим, що від педагогів значною мірою залежала політична ефективність ліквідації неписьменності. Важливою ділянкою в загальноосвітній роботі місцевих органів влади були вечірні робітфаки, які даючи знання за середню школу, готували трудящих до вступу у вузу. Надаючи особливого значення їх діяльності у підвищенні загальноосвітнього рівня трудящих мас, ЦК партії у вересні 1923 р. прирівняв їх до денних робітфаків. Вечірні робітфаки стали однією із ланок системи освіти дорослих. Місцеві партійні та громадські організації проводили наполегливу роботу щодо покращення соціального складу учнів робітфаків. З осені 1922 р. прийом на вечірні підготовчі курси, а потім вечірні робітфаки проводився виключно за відрядженням партійних та громадських організацій. Під час прийому до технікумів і вузів значна увага приділялася класовому добору студентів. Для цього у місцевих відділах народної освіти створювалися спеціальні відбіркові комісії з представників партійних, громадських та радянських органів. Розподіл місць між організаціями здійснювали губернські комісії. Навчаючись у робітфаках, трудящі отримували знання за середню школу і навички громадської роботи.

На базі позашкільного факультету місцевого інституту народної освіти в Херсоні організовані курси підготовки культпрацівників. У 1922–1923 рр. тут відкрили шестимісячні педагогічні курси, які підготували 40 фахівців з правом учителювання. Діяв тут і кооперативний технікум, почали працювати також ще три технікуми, а також чотири індустріально-технічні та дві сільськогосподарські школи.

Кількість молоді, охопленої навчальними закладами професійної освіти, зросло в декілька разів порівняно з довоєнним станом. Курси для дорослих робітників з ліквідації технічної неграмотності і підвищення кваліфікації мали особливе значення. Підвищувався прийом до вузів

дітей робітників і селян. У серпні 1921 р. Дніпровським повітовим комітетом скеровано сім осіб на навчання до робітфаку сільськогосподарського інституту. Більшість із них були вихідці із селянських сімей [11]. У серпні 1923 р. – 88 осіб, у вересні – 33, а всього за два місяці – 121 особу. У серпні-вересні 1923 р. до херсонських та інших вузів скеровано 113 членів КНС. З них – 89 чоловіків і 24 жінки. У вузи відряджено – 52 і в різні навчальні заклади Херсона – 61 [12, с. 363]. Серед студентів народної освіти та сільськогосподарського технікуму Херсона навчалось 45 % жінок. У вузах і технікумах міста в 1923–1924 навчальному році навчалися 1652 студенти на 300 чоловік більше, ніж у попередньому навчальному [13, с. 44].

У роки відбудови народного господарства значно посилилася увага до підготовки педагогічних кадрів. Проблема учительських кадрів була у той час найгострішою, яка поступово розв'язувалася шляхом збільшення кількості педагогічних інститутів і технікумів та скорочення строків навчання в них. Працівники Наркомосу України розробляючи структуру педагогічної освіти, вважали, що викладач повинен обов'язково мати вищу освіту. Система освіти у цій галузі складалася з двох типів навчальних закладів: вищих 3-річних педагогічних курсів, які в 1925 р. реорганізовано на педагогічні технікуми і мали випускати учителів для молодших класів інститутів народної освіти, що готували кадри для роботи у старших класах загальноосвітньої школи та профшколах і фабрично-заводського навчання. На кінець відбудовного періоду в краї працював інститут народної освіти, у якому навчалися діти робітників і селян, і була необхідна кількість викладачів.

У 1924 році в ХІНО навчався 241 студент, було три факультети: фізико-математичний, мовно-літературний та природничий [14]. На II окружному з'їзді Рад ректор ХІНО у квітні 1925 р. зазначив: «Тернистий шлях, пройдений інститутом до цього часу, буде для наступних студентських поколінь свідком тих історичних моментів, коли на румовищах старого зогнилого індивідуалістичного ладу клалися перші підвалини під новий будинок нового трудового колективістичного людського життя. Переживши цю історичну добу, вивчивши її на своєму досвіді й практиці – піде інститут у мандрівку нових десятиліть по шляху, твердо наміченому і незабутньо-записаному великими подіями першої переможної пролетарської революції» [1, с. 161; 15].

ХІНО з вересня 1925 р. вже навчав 451 студента (з 1933 р. його знову перетворено у педагогічний інститут). Сільськогосподарський технікум готував 500 студентів (з 14 серпня 1928 р. став сільськогосподарським інститутом). У 1924 р. технікуму присвоєно ім'я видатного діяча радянської держави О. Цюрупи. У місцевому морському технікумі навчалось 400 студентів [16, с. 161]. У ХІНО питання про стипендії на жовтень 1925 р. ще не остаточно вирішено. Юнаки-студенти у позанавчальний час підробляли на різних роботах. Підробляли і дівчата [17]. У 1926 р. до вузів і профшкіл Херсонського округу прийнято 1184 учнів, за соціальним станом: дітей робітників – 217, дітей селян – 554, з них КНС – 347, кустарів – 33, дітей службовців – 251 та інші [18, с. 39, 44; 19]. Із Херсонщини в 1925 р. направлено у різні навчальні заклади України 301 особу. Із відряджених на робітничі факультети 51 осіб, з них – 44 % селяни і 39 % робітники. Всього до вищих навчальних закладів відряджено 240 осіб, з них селян – 47 %, службовців – 23 %, учнів – 13,55 [20].

У Херсоні в 1926 р. навчалось 756 студентів, з них мешкали у гуртожитку 160, решта проживали на приватних квартирах. Отримували стипендію лише 220 осіб, решта 536 – знаходилися в скрутному матеріальному становищі. У зв'язку з цим у Херсоні упродовж 5–15 вересня 1926 р. проведено десятиденник допомоги пролетарському студентству. В центральному робітничому клубі 11 вересня організований вечір на допомогу студентам. У будинку санпросвіти показано спектакль під гаслом: «Трудова інтелігенція – пролетарському студентству». Кустарі міста також влаштували спектакль у своєму клубі на користь студентів [21–22]. Піклування партії та уряду про поліпшення матеріально-побутових умов студентства призвели до різкого збільшення стипендіального фонду. В 1928 р. студенти соціально-економічних та педагогічних вузів були матеріально забезпечені на 64 %. Студенти технікумів в середньому на 55 % [23, с. 168].

Замість денних на виробництві організовані вечірні робітфаки і вечірні профшколи. 12 січня 1927 р. відбулося урочисте відкриття Херсонського вечірнього робітничого університету, який готував робітників-виробничиків до вступу у вищі навчальні заклади. З доповіддю виступав ректор університету. Університет був розрахований на 50 слухачів. Серед прийнятих було 87 % робітників, 13 % службовців, у тому числі 91 % чоловіків та 9 % жінок. Виступаючи засвідчили, що значний потяг робітників до освіти переконливо свідчив про те, що справа побудови соціалізму знаходилася у вірних руках [24–25]. Це значно допомагало робітникам, не відриваючись від виробництва, вчитися і знаходитися в кращих умовах існування. На робітфак приймалися виключно робітники і наймити віком від 19 – до 30 років, що мали не менше, ніж трирічний виробничий стаж. Курс навчання був дворічним. Ті, що вступали на перший курс, від них вимагали знання за п'ятирічну освіту, хто вступав на другий курс – за семирічну [26].

Вузи все більше ставали дійсно установами, які готували нову радянську інтелігенцію з робітників і селян та дітей службовців. Головним завданням вузів з 1927 р. було не стільки розширення їх мережі, скільки підвищення якості роботи. Народний комісаріат освіти України приступив у січні 1927 р. до реорганізації робфаків. Денних робітничих факультетів при вузах ліквідовано. Викладацький склад у даний час зосереджував свою увагу на громадсько-політичному вихованні студентських мас і створення умов для поліпшення спеціальної фахової підготовки студентської молоді. Долаючи об'єктивні та суб'єктивні труднощі в 20-ті рр. ХХ ст., центральна і місцева влада докладали значних зусиль для створення і розвитку вищої системи освіти, саме в той час закладено міцний фундамент для подальшої роботи у цьому напрямку.

Список використаних джерел

1. Беляєв Ю. І., Мішуков О. В., Федяєва В. Л., Самсакова І. В. Херсонський державний університет. Історичний нарис 1917–2007. Херсон, 2007. 348 с. 2. Сусоров В. Д. Пусть время расскажет, какими мы были. Херсон: «Штрих», 2006. 476 с. 3. Сусоров В. Д. Херсонщина в 20–30 роки ХХ століття. Херсон: «Айлант», 2014. 552 с. 4. Розвиток української культури за роки радянської влади. К.: «Наукова думка», 1967. С. 31. 5. Політична історія України ХХ століття. В шести томах. Т. 3, Утвердження радянського ладу в Україні. К.: «Гене́за», 2003. С. 198. 6. Майборода В. К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917–1928 рр.) // Український історичний журнал. 1987. №5. С. 98, 99. 7. Херсонский коммуна. 18 апреля 1925. 8. Херсонский коммуна. 6 мая 1925. 9. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927. Зб. док. і матер. К.: «Наукова думка», 1979. С. 222, 223. 10. Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-ті роки // Український історичний журнал. 1993. № 10. С. 57. 11. Днепровская коммуна. 25 сентября 1921. 12. З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918–1958 рр.). Зб. док. і матер. Вип. 1 (1918–1925 рр.). Херсон, 1957. С. 363. 13. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. К.: «Наукова думка», 1972. С. 44. 14. Наддніпрянська правда. 28 серпня 1988. 15. Херсонский коммуна. 19 февраля 1925. 16. Херсону 200 лет. 1778–1978. Сб. док. і матер. К.: «Наукова думка», 1978. С. 161. 17. Вечерний екстренний выпуск. Прилож. к газ. «Червоний селянин». 12 октября 1925. 18. Культурное строительство на Херсонщине 1921–1987. Сб. док. і матер. Симферополь: «Таврия», 1988. С. 39, 44. 19. Наддніпрянська правда. 6 серпня 1988. 20. Экстренний выпуск. Прилож. к газ. «Червоний селянин». 24 сентября 1925. 21. Рабочий. 2 сентября 1926. 22. Рабочий. 4 сентября 1926. 23. Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). К.: АН УРСР, 1957. С. 168. 24. Рабочий. 12 января 1927. 25. Рабочий. 14 января 1927. 26. Наддніпрянська правда. 4 квітня 1979.

References

1. Bieliaiev Yu. I., Mishukov O. V., Fediaieva V. L., Samsakova I. V. Khersonskiy derzhavnyi universytet. Istorychnyi narys 1917–2007 [Kherson State University. Historical essay 1917–2007]. Kherson, 2007. 348 s. 2. Susorov V. D. Pust' vremya rasskazhet, kakimi my byli [Let time tell how we were]. Kherson: «Shtrikh», 2006. 476 s. 3. Susorov V. D. Khersonshchyna v 20–30 roky XX stolittia [Kherson region in 20–30 years of the twentieth century]. Kherson: «Ailant», 2014. 552 s. 4. Rozvytok ukrainkoï kultury za roky radianskoï vlady [Development of Ukrainian culture during the years of Soviet power]. K.: «Naukova dumka», 1967. S. 31. 5. Politychna istoriia Ukrainy XX stolittia [Political History of Ukraine of the Twentieth Century]. V shesty tomakh. T. 3, Utverdzhennia radianskoï vlady v Ukraini. K.: «Henez», 2003. S. 198. 6. Maiboroda V. K. Pro stanovlennia ta rozvytok vyshchoï pedahohichnoï osvity (1917–1928 rr.) [About the formation and development of higher pedagogical education (1917–1928)]. Ukrainskiy istorychnyi zhurnal. 1987. №5. S. 98, 99. 7. Khersonskiy kommunar. 18 apreliya 1925. 8. Khersonskiy kommunar. 6 maia 1925. 9. Kulturne budivnytstvo v Ukrainkii RSR 1917–1927 [Cultural construction in the Ukrainian SSR 1917–1927]. Zb. dok. i mater. K.: «Naukova dumka», 1979. S. 222, 223. 10. Miroshnichenko M. I., Miroshnichenko V. I. Do pochatkiv formuvannia robitnycho-selianskoï intelihtentsii v Ukraini v 20-ti roky [To the Beginning of the Formation of the Worker-Peasant Intelligentsia in Ukraine in the 20's]. Ukrainskiy istorychnyi zhurnal. 1993. № 10. S. 57. 11. Dneprovskaia kommuna. 25 sentiabria 1921. 12. Z istorii sotsialistychnoi perebudovy silskoho hospodarstva na Khersonshchyni (1918–1958 rr.) [From the history of socialist reorganization of agriculture in the Kherson region (1918–1958)]. Zb. dok. i mater. Vyp. 1 (1918–1925 rr.). Kherson, 1957. S. 363. 13. Istoriia mist i sil Ukrainkoï RSR. Khersonska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Kherson region]. K.: «Naukova dumka», 1972. S. 44. 14. Naddniprianska pravda. 28 serpnia 1988. 15. Khersonskiy kommunar. 19 fevralia 1925. 16. Khersonu 200 let. 1778–1978 [Kherson 200. 1778–1978]. Sb. dok. y mater. K.: «Naukova dumka», 1978. S. 161. 17. Vechernii ekstretnyi vypusk. Prilozh. k gaz. «Chervonii selyanin». 12 oktyabrya 1925. 18. Kul'turnoe stroitel'stvo na Khersonshchine 1921–1987 [Cultural construction in the Kherson region 1921–1987]. Sb. dok. i mater. Simferopol': «Tavriya», 1988. S.39, 44. 19. Naddniprianska pravda. 6 serpnia 1988. 20. Ekstretnyi vypusk. Prilozh. k gaz. «Chervonii selyanin». 24 sentyabrya 1925. 21. Rabochii. 2 sentyabrya 1926. 22. Rabochii. 4 sentyabrya 1926. 23. Slutskiy O. B. Radianske i kulturne budivnytstvo na Ukraini v pershi roky borotby za sotsialistychnu industrializatsiiu krainy (1926–1929 rr.) [Soviet and Cultural Construction in Ukraine in the First Years of the Struggle for the Socialist Industrialization of the Country (1926–1929)]. K.: AN URSSR, 1957. S. 168. 24. Rabochii. 12 yanvarya 1927. 25. Rabochii. 14 yanvarya 1927. 26. Naddniprianska pravda. 4 kvitnia 1979.

Viktor Susorov

DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN KHERSON (1917–1927)

The report highlights the first steps to develop a higher school in the Kherson region in the 1920s. The concrete material reveals the difficult way of creation and development of higher education, shows the forms and methods of leadership of the new government regarding the training of highly qualified specialists from among the robots and peasants.

Key words: higher education, workers' faculty, highly qualified personnel, special courses, rural intelligentsia.

УДК 94(477.8): 37.018.51] «1939/1941»

Володимир Старка

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКА ШКОЛА В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1939–1941 РР.

У статті, опираючись на широку джерельну базу та наукові публікації, розкрито безпосередній механізм впровадження радянської освітньої політики в західноукраїнському селі. Відображено трансформацію дошкільної та загальноосвітньої системи. Окремо аналізується організація ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Висвітлено матеріальне і кадрове забезпечення шкіл, правовий та економічний статус освітніх працівників.

Ключові слова: західноукраїнське село, освітня політика, радянська влада, селянство.

Освіта, на усіх етапах українського державотворення, залишалася стрижневим компонентом національної свідомості. Освітня реформа, котра впроваджується сьогодні в незалежній Україні, зумовлює потребу, звернення до попереднього історичного досвіду. Упродовж ХХ ст., освітня галузь в Україні зазнала чимало перетворень. Вивчення і врахування здобутків і помилок минулого, дозволить уникнути негативних прорахунків на сучасному етапі.

Варто зазначити, що кожен політичний режим намагається запровадити власну систему ціннісних орієнтирів. Тому, в умовах змін моделі державної влади, перетворень зазнають історичні традиції, соціальна ментальність та повсякденне життя населення. Людина завжди адаптується до нових умов життя, така її природа. Не можна стверджувати, що цінності спільнот можуть миттєво, радикально видозмінитися, як за помахом чарівної палички. Процес формування нової ціннісної системи, значною мірою залежить від сприйняття ти чи інших переконань, ідей, бачень, представниками різних поколінь та соціальних прошарків. Як зазначає психолог Ю. Шайгородський: «Співіснування цих відмінностей є суттєвим чинником процесу політичної соціалізації». Згаданий дослідник вказує, що для представників старшого покоління має місце процес ресоціалізації, тобто переосмислення духовних цінностей, адаптації до нових суспільно-політичних умов, «молоде покоління, не маючи попереднього досвіду, стикається з процесом засвоєння і набуття нового соціального, духовного й політичного досвіду, шляхом доручення до суспільно-політичних, економічних та духовних процесів» [17, с. 89].

Важливе місце у формуванні та підтриманні ціннісних орієнтації соціальної спільноти відіграє освіта її учасників. Власне чи не найбільше потерпають від суспільних трансформацій учні та вчителі, як головні дійові особи цих процесів.

У пропонованій автором статті пропонуємо розглянути вплив суспільних трансформацій на освітню сферу, на прикладі дослідження історії повсякденного життя західноукраїнської школи, упродовж вересня 1939 – червня 1941 рр. Окреслений період, серед пересічного громадянина отримав назву «за перших совітів». Саме так, селяни коротко описували суть радянських суспільних перетворень. Реформа освітньої системи Східної Галичини, чи не єдина, котру більшовики майже цілковито впровадили у доволі стислі терміни.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що автором на основі архівних джерел та напрацювань попередніх дослідників, аналізується повсякденне життя західноукраїнської сільської школи в умовах суспільних трансформацій 1939–1941 рр.

Мета публікації – дослідити процес впливу реформування радянською владою системи шкільної освіти Східної Галичини, на повсякденне життя вчителів та учнів, упродовж вересня 1939 – червня 1941 рр.

Незважаючи чималу кількість публікацій, присвячених історії освіти на території західноукраїнських земель, за межами інтересів дослідників залишилося чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, окремо не вивчалось питання повсякденного життя сільської школи упродовж вересня 1939 – червня 1941 рр.

Означена тема, не будучи достатньо висвітленою у наукових публікаціях, дозволяє зробити попередній висновок, що тема повсякденного життя західноукраїнських сільських учителів потребує подальшої наукової розробки.

Питання суспільних трансформації на території Західної України означеного періоду, у різний час досліджували В. Варецький, І. Кошарний, В. Даниленко, С. Кульчицький, В. Ковалюк, В. Баран та інші автори [1–6].

Регіональні аспекти радянзації західноукраїнських областей відображено у дослідженнях молодих вчених В. Ільницького [7], М. Галіва [8], М. Романюка [11], А. Кліша [13–14].

У статті використано різноманітні джерела, передовсім архівні документи Центрального державного історичного архіву м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Зокрема, матеріали фонду 201 «Греко-католицька митрополича консисторія м. Львів», у яких наведено звіти-відомості про суспільно-політичне та економічне становище парафій [22].

Документи фонду 221 «Виконавчий комітет Львівської обласної ради депутатів трудящих», який зберігається у фондах Державного архіву Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), дають змогу науковцям простежити хід освітньої реформи з точки зору офіційних документів органів радянської влади [15].

Збірники опублікованих документів, матеріали тогочасної періодики («Вільна Україна», «Самбірські вісті»), опубліковані спогади очевидців та учасників тих подій, дозволили зробити уважені висновки стосовно повсякденного життя тогочасної сільської школи [22; 35].

Особливістю системи шкільної освіти міжвоєнної Польщі було те, що поруч із державними освітніми закладами, функціонувало чимало приватних. Попри бажання офіційної влади взяти під ідеологічний контроль освітню сферу, на території Східної Галичини діяло чимало навчальних закладів, які виховували українську молодь в національно-патріотичному дусі. Існування українського рідного шкільництва в Галичині було результатом неабияких зусиль зубожілого українського селянства, яке окрім того, що своїми податками утримувало державні польські народні школи, брало на себе ще додатковий тягар – утримувати українські приватні школи, де навчання дитини коштувало більше, аніж у державних школах. Наприклад, лише товариство «Рідна школа» у 1937/1938 н. р. мало 41 школу, 19 гімназій та 16 ліцеїв де навчалось 6400 учнів. Крім того, згадане товариство, опікувалося 16 постійнодіючими та 700 сезонними (на час літніх польових робіт – В. С.) дитячими садочками [38, с. 489].

Освітою молоді та самоосвітою дорослих також опікувалося Наукове товариство «Просвіта».

Чимало освітніх закладів засновувалося греко-католицьким духовенством та перебувало на утриманні церкви. Традиція опіки останніми закладами освіти, у Східній Галичині, має доволі глибоке коріння. У галицьких селах, ще з XVIII ст. діяли парафіяльні школи, де вчителювали місцеві парохі або дяки. Рішення Замоїського синоду Уніатської Церкви 1720 р. зобов'язувало єпископів, деканів і парохів дбати про роботу парафіяльних шкіл і стежити за тим, щоб молодь: «виховувались на основі віри, ... знали «Отче наш», «Богородице Діво», «Символ віри», Заповіді Божі і церковні, і відповідно до віку вивчали весь катехизм, а крім того, вміли читати і писати» [39, с. 9]. Для більшості бідних селян, такого типу навчальні заклади були єдиною нагодою дати дітям хоча б якусь освіту.

Національно-патріотичним та духовним вихованням молоді опікувалися також «Українське християнське об'єднання», «Скала», «Марійські дружини», «Орли-КАУМ», «Обнова» та інші.

На початок нового 1939/1940 н. р. вплинув початок військової кампанії нацистської Німеччини проти Польщі. Захоплення території Східної Галичини Червоною армією 17 вересня 1939 р. в свідомість місцевого селянства внесло ще більше сум'яття.

Проте, цілком несподівано для місцевого населення, після встановлення нових органів влади, більшовики доволі швидко розпочали впровадження нової освітньої реформи. Усвідомлюючи, що переконати старших та осіб середнього віку практично неможливо, вістря радянської пропаганди ідей «нового світу» спрямовувалося на шкільну молодь, а також їх учителів. Власне, у директиві військової ради і політуправління Українського фронту від 30 вересня 1939 р. за підписом командарма С. Тимошенка, у п. 12 політорганам рекомендували: «особливу увагу приділяти політичній роботі серед молоді» [18, с. 28].

«В усіх заходах наша надія на молодь, як найактивнішу частину села, .. особливо наймацьку та бідняцьку», йшлося у своєрідній інструкції з втілення в життя постулатів «культурної революції» на селі [25, с. 74].

Новою освітньою політикою на місцях, опікувалися створені за радянським зразком відділи народної освіти.

Упродовж жовтня 1939 р. відновили роботу сільські школи, хоч і з певними нововведеннями. Напрацьована у попередні історичні періоди освітня система, зазнала значних трансформацій. Насамперед, скасовано приватні та закрито навчальні заклади, якими опікувалися релігійні

спільноти. Законність таких дій, влада пояснювала відсутністю приватного навчання в СРСР, відокремленням релігії від держави.

Народні школи 1-го ступеня реорганізували у початкові школи (чотири роки навчання), народні школи 2-го і 3-го ступеня – у неповні середні школи (з семирічним навчанням). Гімназії та ліцеї реорганізовано в середні школи, де навчання тривало десять років. Усі школи західних областей УРСР переведено на державне фінансування, навчання в яких здійснювалося безоплатно. Перехід на обов'язкову безоплатну освіту, викликав схвальну реакцію частини селянства, особливо незаможної. Крім того, навчальний процес відбувався рідною мовою [5, с. 99].

Водночас, зі шкільних приміщень вилучено розп'яття та ікони, символи колишньої польської держави, портрети вищих керівників країни Ю. Пілсудського та І. Мосціцького. Корекції зазнали навчальні плани. Якщо вивчення більшості навчальних дисциплін відбувалося за старими планами, то з освітнього процесу вилучили предмети релігійного спрямування, військову підготовку, латинську та грецьку мови, географію та історію Польщі. Практично на всіх предметах, частину часу виділяли на антирелігійну пропаганду [12, с.123; 22, арк. 49 в зв.]. Видозмінився і зміст освіти. Національно-релігійне навчання, змінювалося класово-комуністичним.

Розширення мережі шкіл та одночасне збільшення кількості учнів, потребувала додатково значної кількості фахівців. Упродовж осені 1939 р. регіональна преса рясніла оголошеннями про вакансії педагогічних працівників у школах [8, с. 58].

На початковому етапі, нова влада намагалася залучати на вакантні посади місцевих спеціалістів. Потрібно зазначити, що попри відчутний брак фахівців, радянські функціонери не мали довіри до місцевого учительства. Ситуацію яскраво ілюструють висловлювання очільника Львівського обласного відділу народної освіти (далі – облвно): «У Вас немає добрих вчителів, самі неграмотні. От за місяць прийдуть наші, радянські. От тоді побачите!» [33, с. 160]. Очевидно, повністю ігнорувати місцеве учительство, радянські функціонери не могли, зважаючи, що педагоги користувалися високою повагою селян.

Не можна заперечувати і того факту, що місцеві освітяни не були обізнані із радянською системою навчання, не знали принципів радянської дидактики, прийомів та методів виховання дітей в «новій школі». Зважаючи на вищевикладене, очевидно, для того щоб працювати за фахом, галицькі вчителі мали пройти кваліфікаційну перепідготовку.

З метою забезпечення шкіл учительськими кадрами, «здатними виховувати підростаюче покоління в комуністичному дусі», у кожній західноукраїнській області створювалася мережа курсів з підготовки і перепідготовки учителів. Наприклад, у Тернопільській області у 1939/1940 н. р. перепідготовкою охоплено 1750 освітян, а у наступному 1940/1941 н. р. відповідно 2700 осіб [32, с. 42].

Підвищували кваліфікацію не лише рядовим освітянам. Окремим наказом наркомату освіти УРСР за № 403 від 20 лютого 1941 р., начальника Львівського облвно відрядили до Москви для «вивчення кращого досвіду роботи шкіл [26, арк. 36].

Курси підвищення кваліфікації для місцевих вчителів, зазвичай, проводили під час канікул. «Методи» перепідготовки вражали своїм цинізмом та жорстокістю. Для прикладу, місцевих учителів Рогатинського повіту Станиславівської області, напередодні Різдва та Великодня збирали на курси підвищення кваліфікації. Під час курсів, у час посту та особливо «у велику п'ятницю», педагогів змушували споживати м'ясні страви. Тих, хто відмовлявся приймати участь у трапезі, погрожували звільненням із роботи та відповідною реакцією з боку правоохоронних органів [24, арк. 48]. У Кам'яно-Струмилівському районі Львівської області на Різдво 1940 та 1941 р. влада організувала кількаденні курси підвищення кваліфікації для всіх місцевих учителів. Освітян поселили у приміщенні колишньої гімназії, і ті змушені були спати на підлозі, де була лише солома. Постільну білизну вчителі мали мати із собою. Після курсів, з класів довго не могли вивести бліх [40, с. 495].

«Ідейне перековування» місцевих педагогів влучно описав старосамбірський педагог М. Синиця. «... влаштовувано для нас семінари, збори, анкети, конференції. Щоб нас перевиховати, переродити, кормили нас через силу, мов гусок, пампухами большевицької етики, освічували променями сонця сталінської конституції, імпонували нам гуманітарним соціалізмом, передовою позицією школи і вчителя в СРСР, наливали в нас, мов у бочку, любов до червоних герштів і не вчислиш, і не нагадаєш, чим і як вони нас перероджували. Звичайно, на такі масові зборища вчителів назначували у дні найбільших наших свят, – зимою на Різдво, щоб учитель в гурті своїх найдорожчих не відсвяткував традиційного християнського свят-вечора» [35, с. 2].

Допомогти методично та ідеологічно місцевим педагогам, мали спрямовані із інших регіонів СРСР їх колеги. Кількісний і якісний склад котрих потребує окремого дослідження. Наведемо лише один епізод, який яскраво ілюструє ситуацію. Один із колишніх галицьких педагогів, так описував новоприбулих колег: «Приїхали, малоосвічені. Сидять в шапках у начальника, заболочені чоботи

тримають на килимах, сікають в кулак і вовком дивляться на місцевих» [33, с. 160]. Не дивно, що частина учнів на своєму арго подібних «педагогів» називали «сракотлук» [34, с. 53].

До подій вересня 1939 р. у Східній Галичині, сільський учитель користувався шанною на рівні місцевого вйта та пароха, при зустрічі з якими селяни скидали головний убір та зверталися «пане професоре» [42, с. 211]. Іноді така «шана» виходила боком освітянам. На запитання радянського військового комісара: «Де ваші пани?» у вересні 1939 р. жителі с. Кугаїв Львівської області без вагань назвали прізвиська місцевого учителя та лісника. Згаданих «панів» одразу арештували, але згодом відпустили [41, с. 14].

Після радянських перетворень у сфері освіти, учитель перетворився на звичайного радянського ШКРАБа («школьний работник» – В.С.), повсякденне життя котрого було сповнене різноманітних подій, часто не дуже приємних.

Поряд із виконання безпосередніх професійних обов'язків у школі, сільський вчитель залучався до всіх ідейно-політичних заходів у селі. Від був членом різноманітних «правлінь», «дружин» тощо. Усі виборчі процеси не обходилися без активної, часто примусової участі освітян. Крім того, педагог мав відвідувати учнів на дому, з метою вивчення домашнього побуту, обстановки, та проведення відповідних роз'яснювальних бесід їх близькими родичами [36, с. 159].

У вільний від зазначеної роботи час, учитель мав працювати над підвищенням кваліфікації, та готувати конспекти уроків. Учительський конспект готувався у відповідності з урядовими постановами, навчальними планами, та обов'язково затверджувався у керівника навчального закладу.

Кожна навчальна чверть, розпочиналася учительською конференцією за типовим сценарієм. На початку інспектор відділу освіти виголошував політичну промову, далі обговорювали стан готовності шкіл до навчання, і насамкінець доводили «планування» роботи учителів. Крім того, подібні наради відбувалися щотижня у школах. Кожну нараду відкривав директор, де після вступного слова обов'язково зачитував політичну статтю з «Правди» чи «Комуніста» [33, с. 149].

«Перековані» та «ідейно вивірені» сільські освітяни перебували під постійним контролем інспекторів облвно. Наприклад, у Львівській області лише упродовж березня-квітня 1941 р. проведено 12 виїздів у райони [26, арк. 34]. Варто наголосити, що шкільні інспектори щосуботи подавали звіти керівникам відповідних відділів освіти [33, с. 181]. Крім перевірки роботи учителя його безпосереднім керівництвом, за їх діяльністю наглядали політінструктори від КП(б)У, спецсектор і спецвідділи НКВС, а також учнівські активісти із піонерських та комсомольських організацій [33, с. 150].

Наприклад, під час уроку, вчитель пояснюючи сцену із «Енеїди» І. Котляревського, вжив слово пекло. На прохання учнів «із сходу» пояснити що це таке, сказав що це таке місце, у яке колись вірили люди, куди звозили грішників, де вони мучилися. Для наочності намалював на дошці крейдою вогонь і чортів з гачками. Наступного дня, учителя і директора звинуватили в релігійній пропаганді під час уроків [40, с. 484].

Не дивно, що в умовах трансформації ідейних цінностей, учителі на уроках змушені були говорити про речі, бачення яких суперечило їх світоглядним орієнтирам. Така подвійна мораль, впливала на свідомість молодих людей, спотворюючи у їх свідомості орієнтири добра і зла.

Постійний психологічний тиск з боку влади, а також відсутність нових підручників, якісного шкільного приладдя, належних приміщень, палива, зумовлювали значну плінність кадрів. Наприклад, діючи у 1940 р. в Дрогобицькій області 1039 шкіл із 5917 учителями, за словами місцевого секретаря обкому КП(б)У Я. Ткача, потребували додатково 131 педагога [20, с. 89].

На плінність кадрів впливав і рівень матеріального забезпечення освітян. З 1 січня 1940 р. учителі Західної України почали отримувати заробітну плату в розмірах, установлених законодавством СРСР. Правда, якщо середньостатистична зарплата радянського педагога становила 331 карбованець (далі – крб.), то сільський учитель в Східній Галичині (залежно від фаху) отримував 215–230 крб., коли у містах їх колеги отримували на 50 крб. більше. За польської влади, матеріальна винагорода педагога становила 160–210 злотих (далі – зл.). Враховуючи тодішній офіційний курс злота і карбованця – 3,3 крб. за 1 зл., зарплата мала дорівнювати 528–693 крб. [8, с. 66]. Потрібно врахувати й те, що ціни на харчі за радянської влади зросли. Для прикладу, 1 яйце коштувало 1,5 крб., 1 кг цукру – 10 крб., 1 кг масла – 70–80 крб., літр горілки – 15 крб., курка 60–70 крб., гуска 120–150 крб. [43, с. 284–285]. Зважаючи на це, сільські педагоги змушені були тримати підсобне господарство, або звільнятися і шукати більш оплачуваної роботи. Натомість, прибулі зі сходу освітяни, не маючи іншого вибору, продовжували працювати, не завжди відчувачи підтримку місцевого населення.

Якщо міські школи, більш-менш укомплектовувалися фаховими працівниками, то в окремих сільських школах часто працювали ті, хто елементарно вмів писати і читати. Наприклад, у с. Дуліби на Львівщині, одним із шкільних учителів працював колишній монах радемпторист,

котрий за нової влади «переконався що Бога нема», і своєю поведінкою слугував «прикладом» для жителів села [22, арк. 94].

Поруч із загальноосвітніми закладами, нова влада у селах відкривала дитячі садки. Зважаючи на специфіку сільського повсякденного життя, більшість таких закладів, були сезонними і діяли упродовж весняно-осіннього сільськогосподарського періоду, щоб вивільнити батьків для роботи на колгоспному полі.

Головним виховним засобом у радянських дитячих садках були радянські свята і підготовлені до них віршики та пісеньки, що звеличували радянських вождів. Щоб у дітей не викликати відрази, їх щедро обдаровували подарунками, особливо під ялинку змушували перевдягатися у червоноармійців, пілотів тощо. У містах батьки платили від 27 – до 38 крб. на місяць. У селах, як виходило. Сільські дитячі садки відставали за рівнем підготовки вихователів та матеріальним забезпеченням від міських. Нова влада намагалася забезпечити передусім дитячі садочки іграшками, іншим приладдям, якого не було вдома, що прищепити малечі любов до цих установ та максимально вивести їх з-під впливу «шкідливого» родинного виховання [33, с. 164–165].

Зазнало змін і повсякденне життя школярів. Зміна навчальних предметів, викликала певні непорозуміння із учителями, і частина учнів навіть свідомо ігнорувала певні заняття. Формальний підхід до виконання обов'язків з боку вчителів, знайшла відображення і в поведінці учнів. На зауваження старших учителів, що потрібно краще вчитися, учні відповідали, що все одно їм поставлять хороші оцінки, бо школа не виконає «показників» [33, с. 151].

Крім того, учні радянської школи не мали коли вчитися. Після уроків, вони залишалися займатися у гуртках самодіяльності, чи готувати до чергового «червоного дня календаря» [33, с. 154]. Особливо навантажували дітвору перед великими християнськими святами. А найбільші ялинки, вогники, тощо проводили у час Різдва, чи Великодня. У с. Тур'я Львівської області, селянам, котрі водили дітей до церкви, грозили вивезенням на Сибір, а учителям звільненням із посад. Ходила лише одна вчителька з семи [22, арк. 71]. У с. Улемня Станіславської області школярам в час релігійних свят наказували ходити до школи, проте, школу відвідувало лише 5 учнів, решта ігнорувало [23, арк. 4].

Прищеплювати учням нову ідеологію мали новостворені піонерські та комсомольські організації щоправда, учні всіяко намагалися уникнути участі в цих спільнотах. Тим учням, які сумлінно навчалися, та виконували різноманітні доручення, для заохочення направляли у літні оздоровчі табори. Правда, як свідчать радянські документи, упродовж літа 1940 р. оздоровча кампанія серед учнівської молоді практично не велася [21, с. 1].

Попри безкоштовну освіту, чимало дітей учнівського віку, в силу різних обставин не відвідували занять. Основна причина – відсутність коштів. Зокрема, підручники та шкільне приладдя потрібно було купувати батькам. Не було безкоштовного харчування молодших школярів. У шкільних буфетах за їжу потрібно було платити [16, с. 2]. Чимало учнів через відсутність взуття та якісного одягу, занять не відвідувало [19, с. 3]. І якщо, в період з пізньої весни – до ранньої осені це питання гостро не стояло, то в інші пори року ця проблема різко зменшувала кількість школярів. Влада, як могла, намагалася вирішити проблему. Наприклад, у Дрогобицькій області влітку 1940 р. розподілом дитячого взуття опікувалося управління народної освіти, за відповідними списками потребуючих, щоб уникнути потрапляння взуття до рук місцевих спекулянтів [31, арк. 13].

Ведучи мову про повсякденне життя школярів та учителів у західноукраїнському селі, варто не забувати і про ту обставину, що в селах, особливо у зимовий період, незадовільною залишалася санітарно-гігієнічна ситуація. Школярі були в «значній мірі завошивлені». У селах спостерігалися спалахи епідемії паразитарних тифів [26, арк. 1]. Згаданий чинник також впливав на відвідуваність шкіл.

Відповідно до інформації Львівського облвно станом на 1 січня 1941 р. в області не охопленими навчанням залишалася 12561 підлітків, віком від 11 – до 18 років [26, арк. 32].

Розпорядженням Наркомосу УРСР 16–18 річні підлітки у 1940/1941 н. р. мали закінчити навчання, і на наступний 1941/1942 н. р., за потреби, мали продовжити здобувати освіту в школах лікнепу для дорослих. Таким чином з одного боку, влада статистично зменшила кількість учнів, котрі не відвідували школи. Разом тим, проблему не вирішено, адже на наступний 1941/1942 н. р. залишалися підлітки віком 11–15 років в кількості 9865 осіб. До речі, державним фінансуванням на 1940/1941 н. р. у Львівській області, передбачалося забезпечити лікнеп лише 5115 підлітків. Таким чином, обласні чиновники від освіти просили Раднарком УРСР збільшити обсяг державного фінансування [26, арк. 29].

Окремої уваги заслуговує питання військової підготовки молоді. Скасувавши польську систему військової підготовки, радянська влада намагалася запровадити власну. Правда, в означений період налагодити якісну військову підготовку допризовників у сільських школах не вдалося.

Вбачаємо декілька причин. По-перше, більшість сільських шкіл були початковими, рідше середніми. У початкових школах вивчення військової підготовки не передбачалося навчальними планами. По-друге, гостро бракувало відповідних фахівців. У Львівській області «воєнруків» бракувало у половині шкіл м. Львова, не кажучи про сільські школи [26, арк. 39].

У червні 1941 р. ситуація з освітою підлітків набрала небезпечної тенденції. Районні військові комісаріати били на сполох, адже більшість призовників маючи низький рівень освіти, абсолютно не володіли російською мовою, що унеможливило подальше проходження військової служби в лавах Червоної армії. Зрив мобілізаційних заходів напередодні війни, загрожував серйозними наслідками як для військових, так і для освітянських та управлінських чиновників. В авральному порядку, на вимогу військових, освітяни нашвидкуруч організували курси російської мови. Згідно із даними Львівського обласного військового комісаріату станом на 15 червня 1941 р. російську мову вивчало 24543 призовника. Військові вимагали від освітян до 1 липня «довчити» у селах призовників [26, арк. 32].

Одним із важливих завдань нової влади у західноукраїнському селі була робота, скерована на ліквідацію неписьменності й малописьменності серед дорослого населення. Всупереч усталеній в радянській історіографії тезі, що лише радянська влада у західноукраїнському селі ліквідувала неписьменність, стверджуємо, що упродовж міжвоєнного двадцятиліття, українськими освітніми товариствами велася систематична робота із широкого впровадження грамоти серед селян. Видана товариством «Просвіта» у 1932 р. «Інструкція і методичні вказівки для навчання неграмотних», закликали батьків, щоб відправляли дітей до школи. Автори закликали місцевих вчителів працювати «гуртково і самотньо» з неграмотними. Навчання, зазвичай, відбувалося вечорами, у приміщенні місцевої школи або читальні «Просвіти». Слухачі таких курсів мали навчитися рахувати до 100, вміти читати і писати, знати міри ваг і об'ємів, знати науку співу без нот. Крім того, із слухачами проводили бесіди на господарсько-кооперативні, гігієнічні та виховні теми. Робота подібних гуртків спів фінансувалася церквою і громадою [10, с. 3–4].

Власне, радянська влада лише перебрала під ідеологічний контроль освіту дорослого населення. З 1940 року для західних областей України встановлювалася єдина система організації навчання неписьменних та малописьменних, визначалися терміни початку і закінчення навчального року [8, с. 96–97].

До культосвітньої роботи серед дорослих на селі, залучали крім учителів, освічених агрономів, делегували групи культармійців тощо. Попри значні інвестиції у сферу освіти дорослого населення, доводиться констатувати, що на той час, видимих успіхів не досягнуто. У звіті Львівського облплану про розвиток народної освіти в області за 1940 р. серед іншого зазначалося: «точного обліку неписьменних та малописьменних немає приблизно контингент складає 267000 неписьменних та 350000 малописьменних. В 1940 р. охоплено навчанням 31924 неписьменних та 24286 малописьменних. Навчанням неписьменних займаються 989 вчителів та 1435 культармійців. З малописьменними проводить навчання 738 учителів та 1351 культармієць» [10, с. 78].

Газета Львівського обкому КП(б)У «Вільна Україна» у червні 1940 р. констатувала, що серед призовників відсутня глибока виховна робота. Обласний відділ народної освіти прямо таки знецінює цю справу. Закінчився навчальний рік, але в облвідділі народної освіти нічого не зробили для того, щоб в час шкільних канікул забезпечити безперебійну роботу пунктів ліквідації неписьменності [21, с. 1].

У липні 1940 р. в Куликівському районі Львівської області навчання неписьменних і малописьменних осіб не організовано зовсім [28, арк. 34]. На початку 1941 р. у Львівській області на обліку обласного відділу освіти продовжувало перебувати 59125 неписьменних та 56172 малописьменних громадян. З них не навчалася 40213 неписьменних та 36830 малописьменних, і лише 18090 неписьменних та 19108 малописьменних навчалися. Для їх навчання залучили 781 учителя та 234 культармійців [26, арк. 34].

Цікаво, що радянські чиновники іноді до неписьменних чи малописьменних зараховували тих громадян, котрі закінчили 4–6 класів польської школи, вміли читати і писати польською мовою, проте, не володіли українською чи російською мовою [26, арк. 35].

Навчання неписьменних та малописьменних громадян, як зазначалося в офіційних документах органів влади, «проводилося не за програмами». Іноді навчання згаданої категорії громадян велося за програмами загальноосвітніх шкіл «для неорганізованого населення». Зазвичай, більшість учителів самостійно розробляли програми навчання [26, арк. 35].

Учитель М. Синиця пригадував: «Іноколи на об'єднаних списком обов'язаних відвідувачів являлося заледве кілька і то все свіжі, а було й зовсім ніхто не прийшов. Метою курсів була головню пропаганда. З роботи здавав учитель щомісяць письмовий звіт, звичайно в рожевих красках, що стільки-то «студентів» покінчили курси з таким-то успіхом. До цієї роботи як курсанти, так і учитель, ставились з обридженням» [46, с. 2].

Отже, здійснена радянською владою освітня реформа в західноукраїнському селі, в доволі стислі терміни створила розгалужену систему різних типів навчальних закладів, інтегрованих до освітньої моделі СРСР. Освітою охоплено більшість учнівської молоді. Хоча чимало, молодих людей в силу різних обставин і далі не відвідувало уроків. Безкоштовна освіта, викликала прихильні настрої бідного селянства, до реформ влади. Натомість впроваджена модель атеїстичної пропаганди, доволі швидко відвернула від влади значну кількість сільських жителів. Місцеві сільські учителі, не отримавши належного матеріального заохочення, перебуваючи під постійним морально-психологічним тиском, залишали роботу. Прибулі зі інших регіонів СРСР освітяни, перебуваючи не в кращих умовах, продовжували працювати, часто не маючи підтримки з боку місцевого населення. Створені вечірні школи та курси лікнепу, що мали підвищити освітній рівень дорослого населення, в означений період, практично не діяли. Освітньої політика радянської влади, значно підірвала основи християнських цінностей жителів села. Чимало з них, стали зловживати алкоголем, частішали крадіжки та інші асоціальні явища. Сільська молодь не дотримувалася дідівських традицій та свят. Перервав хід радянської освітньої реформи початок німецько-радянської війни 22 червня 1941 р.

Список використаних джерел

1. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період). К., 1960. 298 с.
2. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у воз'єднаних областях української РСР (1939–1958 рр.). Львів, 1975. 238 с.
3. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні 20–30-ті роки. К., 1991. 200 с.
4. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України // Український історичний журнал. 1993. № 2. С. 3–17.
5. Баран В. К., Токарський В. В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів, 2009. 448 с.
6. Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка» політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів, 2014. 456 с.
7. Ільницький В. Карпатський край ОУН в Українському визвольному русі (1945–1954): монографія. Дрогобич, 2016. 696 с.
8. Галів М. Між серпомолотом і свастикою: освіта на Дрогобиччині у 1939–1944 рр. Дрогобич, 2010. 337 с.
9. Інструкція про порядок реорганізації шкіл в західних областях Української РСР. К., 1940. 20 с.
10. Інструкція і методичні вказівки для навчання неграмотних. Львів, 1932. 12 с.
11. Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953): монографія / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр незалежних історичних студій. Львів, 2016. 608 с.
12. Нгуциук G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. 420 s.
13. Кліш А. Б. Кирило Студинський: життя та діяльність: монографія. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. 220 с. + іл.
14. Кліш А. Кирило Студинський в умовах суспільно-політичних трансформацій у Західній Україні 1939–1941 рр. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2017. Ч. 29. С. 140–147.
15. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 221. Оп. 1. Спр. 187. 16 арк.
16. Про більшовицьку школу на наших землях // Самбірські вісті. Ч. 1. 3 серпня 1941. С. 1.
17. Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін // Соціальна психологія. 2009. № 3. С. 83–93.
18. Виконати до кінця визвольне завдання Червоної Армії (Директива Військової Ради і Політуправління Українського фронту комісарам і начальникам політorganів з'єднань і комісарам частин українського фронту // Партійно-політическая работа в боевой обстановке. Сборник документов во время освободительного похода в Западную Украину и Западную Белоруссию. М., 1940. 182 с.
19. Андрухович М. Сільська школа // Вільна Україна. № 50. 22 листопада 1939. С. 3.
20. Ткач Я. За нову перемогу Сталінського блоку комуністів і безпартійних // На допомогу агітаторові. Радянська Дрогобиччина перед виборами в місцеві ради депутатів трудящих. Дрогобич, 1940. 112 с.
21. По-справжньому готуватися до призову в ряди Червоної Армії // Вільна Україна. № 140 (221). 17 червня 1940. С. 1.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 201. Оп. 1. Спр. 36. 77 арк.
23. ЦДАІЛ України. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 33. 66 арк.
24. ЦДАІЛ України. Ф. 201. Оп. 1р. Спр. 38. 70 арк.
25. В боротьбі за культурне село. Практика політосвітньої роботи серед селянської молоді. Харків, 1928. 78 с.
26. Держархів Львівської області. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 188. 87 арк.
27. Там само. Спр. 29. 56 арк.
28. Там само. Спр. 5. 64 арк.
29. Там само. Спр. 225. 445 арк.
30. Там само. Ф. 5001. Оп. 1. Спр. 126. 208 арк.
31. Там само. Спр. 70. 28 арк.
32. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів, 1980. 288 с.
33. Рудницька М. Західна Україна під більшовиками. Нью Йорк, 1958. 495 с.
34. Горбач О. Арго українських школярів і студентів. Мюнхен, 1966. 55 с.
35. Синиця М. Учитель під большевицьким чоботом // Самбірські вісті. Ч. 28. 9 листопада 1941. С. 2.
36. Радянська школа та організація її роботи: збірник на допомогу вчителів західних областей України. К., 1939. 159 с.
37. Герегова С. До проблеми формування педагогічних кадрів у Західному регіоні України (друга половина 40-х років) // Міжнародний Науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 2001. Т. 2. С. 285–288.
38. Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. Нью-Йорк, 1985. 550 с.
39. Галів М. Д., Батюк Т. В. Історія школи села Гаї Нижні. Книга 1: 1816–1939 рр. Дрогобич, 2013. 126 с.
40. Саган З. Камінка-Струмилова 1939–1944 спогади // Надбужанщина. Т. 2. С. 485–497.
41. Харчишин О. Советська дійсність у фольклорі Львівян. Львів, 2006. 44 с.
42. Західноукраїнські селяни в умовах суспільно-економічних трансформацій середини 1930-х – 1950-х рр. Усна історія / Старка В. В., Коріненко П. С., Брославський В. Л. Тернопіль, 2017. 308 с.
43. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. К.,

2009. 1311 с. 44. Інструкція і методичні вказівки для навчання неграмотних. Львів, 1932. 12 с. 45. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979. К., 1980. 287 с. 46. Синиця М. Учитель під большевицьким чоботом // Самбірські вісті. Ч. 26. 1 листопада 1941. С. 2.

References

- Varetskyi V.L. Sotsialistychni peretvorennia u zakhidnykh oblastiakh URSS (v dovoiennyi period) [Socialist transformations in the western regions of the Ukrainian SSR (in the prewar period)]. K., 1960. 298 s. 2. Kosharnyi I.Ia. U suziri sotsialistychnoi kultury. Kulturne budivnytstvo u vozziednanykh oblastiakh ukrainskoi RSR (1939–1958 rr.) [In the constellation of socialist culture. Cultural construction in the reunited regions of the Ukrainian SSR (1939–1958)]. Lviv, 1975. 238 s. 3. Danylenko V., Kasianov H., Kulchytskyi S. Stalinizm na Ukraini 20–30-ti roky [Stalinism in Ukraine 20–30th years]. K., 1991. 200 s. 4. Kovaliuk V.R. Kulturolohichni ta dukhovni aspekty «radianizatsii» Zakhidnoi Ukrainy [Cultural and spiritual aspects of «Sovietization» of Western Ukraine]. Ukrainyky istorychnyi zhurnal. 1993. № 2. S. 3–17. 5. Baran V.K., Tokarskyi V.V. Ukraina: zakhidni zemli: 1939–1941 rr. [Ukraine: Western lands: 1939–1941]. Lviv, 2009. 448 s. 6. Baran V.K., Tokarskyi V.V. «Zachystka» politychni represii v zakhidnykh oblastiakh ukrainy u 1939–1941 rr. [«Purge» political repressions in the western regions of Ukraine in 1939–1941]. Lviv, 2014. 456 s. 7. Ilnytskyi V. Karpatskyi kraj OUN v Ukrainomomu vyzvolnomu rusi (1945–1954) [Carpathian land of the OUN in the Ukrainian liberation movement (1945–1954)]: monohrafiia. Drohobych, 2016. 696 s. 8. Haliv M. Mizh serpomolotom i svastykoii: osvita na Drohobychchyni u 1939–1944 rr. [Between serpomilot and swastika: education in Drohobych in 1939–1944]. Drohobych, 2010. 337 s. 9. Instruksiiia pro poriadok reorganizatsii shkil v zakhidnykh oblastiakh Ukrainkoi RSR [Instruction on the order of reorganization of schools in the western regions of the Ukrainian SSR]. K., 1940. 20 s. 10. Instruksiiia i metodychni vkazivky dlia navchannia nehramotoynykh [Instruction and guidelines for the teaching of illiterates]. Lviv, 1932. 12 s. 11. Romaniuk M. Zolochivska okruha OUN u natsionalno-vyzvolnomu rusi (1937–1953) [Zolochivsky district of the OUN in the national liberation movement (1937–1953)]: monohrafiia / Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Tsentr nezalezhnykh istorychnykh studii. Lviv, 2016. 608 s. 12. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. 420 s. 13. Klish A. B. Kyrylo Studynskyi: zhyttia ta diialnist [Kyrylo Studynskyy: life and activity]: monohrafiia. Ternopil: V-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2011. 220 s. + il. 14. Klish A. Kyrylo Studynskyi v umovakh suspilno-politychnykh transformatsii u Zakhidnii Ukraini 1939–1941 rr. [Kyrylo Studynskyy in the conditions of social and political transformations in Western Ukraine 1939–1941]. Halychyna. Naukovi i kulturno-prosvitni kraieznavchyi chasopys. 2017. Ch. 29. S. 140–147. 15. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi Oblasti (dali – Derzharkhiv Lvivskoi oblasti, F. 221. Op. 1. Spr. 187. 16 ark. 16. Pro bilshovytsku shkolu na nashykh zemliakh [About the Bolshevik school in our lands]. Sambirski visti. Ch. 1. 3 serpnia 1941. S. 1. 17. Shaihorodskyi Yu. Tsinnisni transformatsii v period suspilnykh zmin [Valuable Transformations in the Period of Social Change]. Sotsialna psykholohiia. 2009. № 3. S. 83–93. 18. Vykonaty do kintsia vyzvolne zavdannia Chervonoii Armii (Dyrektyva Viiskovoi Rady i Politupravlinnia Ukrainkoho frontu komisaram i nachalnykam politorhaniv ziednan i komisaram chastyn ukrainkoho frontu) [To complete the redemption task of the Red Army (the Directive of the Military Council and the Political Directorate of the Ukrainian Front to the commissars and chiefs of the political organs of the unions and commissars of the units of the Ukrainian front)]. Partino-politicheskaia rabota v boevoi obstanovke. Sbornik dokumentov vo vremia osvoboditel'nogo pokhoda v Zapadnuiu Ukrainu i Zapadnuiu Belorussiiu. M., 1940. 182 s. 19. Andrukhovych M. Silska shkola [Rural School]. Vilna Ukraina. № 50. 22 lystopada 1939. S. 3. 20. Tkach Ya. Za novu peremohu Stalinskoho bloku komunistiv i bezpartiiynykh [For a New Victory of the Stalin Bloc of Communists and Non-Party Forces]. Na dopomohu ahitatorovi. Radianska Drohobychchyna pered vyboramy v mistsevi rady deputativ trudiashchykh. Drohobych, 1940. 112 s. 21. Po-spravzhnomu hotuvatysia do pryzovu v riady Chervonoii Armii [Genuinely prepare for recruitment in the Red Army ranks]. Vilna Ukraina. № 140 (221). 17 chervnia 1940. S. 1. 22. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lviv (dali – TsDIAL Ukrainy). F. 201. Op. 1. Spr. 36. 77 ark. 23. Ibid. Spr. 33. 66 ark. 24. Ibid. Op. 1r. Spr. 38. 70 ark. 25. V borotbi za kulturne selo. Praktyka politosvitnoi roboty sered selianskoi molodi [In the struggle for a cultural village. The practice of political education among peasant youth]. Kharkiv, 1928. 78 s. 26. Derzharkhiv Lvivskoi oblasti. F. 221. Op. 1. Spr. 188. 87 ark. 27. Ibid. Spr. 29. 56 ark. 28. Ibid. Spr. 5. 64 ark. 29. Ibid. Spr. 225. 445 ark. 30. Ibid. F. 5001. Op. 1. Spr. 126. 208 ark. 31. Ibid. Spr. 70. 28 ark. 32. Narysy istorii Ternopilskoi oblasnoi partiinoi orhanizatsii [Essays on the history of the Ternopil regional party organization]. Lviv, 1980. 288 s. 33. Rudnytska M. Zakhidnia Ukraina pid bilshovykamy [Western Ukraine under the Bolsheviks]. Niu York, 1958. 495 s. 34. Horbach O. Arho ukrainskykh shkolariv i studentiv [Argo of Ukrainian students and students]. Miunkhen, 1966. 55 s. 35. Synytsia M. Uchytel pid bolshevytskym chobotom [Teacher under the Bolshevik boot]. Sambirski visti. Ch. 28. 9 lystopada 1941. S. 2. 36. Radianska shkola ta orhanizatsiia yii roboty [Soviet school and the organization of her work]: zbirnyk na dopomohu vchytelevi zakhidnykh oblasteri Ukrainy. K., 1939. 159 s. 37. Herehova S. Do problemy formuvannia pedahohichnykh kadrov u Zakhidnomu rehioni Ukrainy (druha polovyna 40-kh rokov) [The problem of formation of teaching staff in the western region of Ukraine (second half of the 40's)]. Mizhnarodnyi Naukovi konhres «Ukrainska istorychna nauka na porozh XXI stolittia». Chernivtsi, 2001. T. 2. S. 285–288. 38. Semchyshyn M. Tysiacha rokov ukrainskoi kultury: istorychnyi ohliad kulturnoho protsesu [Thousand years of Ukrainian culture: historical review of the cultural process]. Niu-York, 1985. 550 s. 39. Haliv M.D., Batiuk T.V. Istoriiia shkoly sela Hai Nyzhni. Knyha 1: 1816–1939 rr. [History of the village of Gai Nyzhni. Book 1: 1816–1939]. Drohobych, 2013. 126 s. 40. Sahan Z. Kaminka-Strumyl'ova 1939–1944 spohady [Kaminka-Strumil'ova 1939–1944 Memories]. Nadbuzhanshchyna. T. 2. S. 485–497. 41. Kharchyshyn O. Sovietska diisnist u folklori Lvivian

[Soviet reality in folklore of Lviv]. Lviv, 2006. 44 s. 42. Zakhidnoukrainski seliany v umovakh suspilno-ekonomichnykh transformatsii seredyny 1930-kh – 1950-kh rr. Usna istoriia [Western Ukrainian peasants in the conditions of socio-economic transformations of the mid-1930s – 1950s. Oral history] / Starka V.V., Korinenko P.S., Broslavskiy V.L. Ternopil, 2017. 308 s. 43. Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy [Soviet state security agencies in 1939 – June 1941: documents of the HDA SB of Ukraine] / Uporiad. V. Danylenko, S. Kokin. K., 2009. 1311 s. 44. Instruksiia i metodychni vkazivky dlia navchannia nehramotnykh [Instruction and methodical instructions for the education of illiterates]. Lviv, 1932. 12 s. 45. Sotsialistychni peretvorennia v zakhidnykh oblastiakh Ukrainskoi RSR 1939–1979 [Socialist transformations in the western regions of the Ukrainian SSR from 1939 to 1979]. K., 1980. 287 s. 46. Synytsia M. Uchytel pid bolshevyskym chobotom [Teacher under the Bolshevik boot]. Sambirski visti. Ch. 26. 1 lystopada 1941. S. 2.

Volodymyr Starka

**WESTERN UKRAINIAN RURAL SCHOOL IN THE AGE
OF SOCIAL TRANSFORMATIONS OF 1939–1941**

The direct mechanism of the introduction of Soviet educational policy in the western Ukraine village was revealed on the grounds of numerous sources. The transformation of preschool and general education system was shown. Moreover, the organization of the elimination of illiteracy among the adult population was analyzed. The material provision and personnel of schools, legal and economic status of educational workers were highlighted in the article.

Key words: Western Ukrainian village, educational policy, Soviet power, peasantry.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Микола Бармак

КРАВЧУК ЛЕОНІД. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.). ТЕРНОПІЛЬ: УКРМЕДКНИГА, 2017. 600 С.

Монографія Л. Кравчука «Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині (вересень 1939 – червень 1941 рр.)» є актуальною не тільки для вивчення міжнародної політики, зокрема, міждержавних відносин у цей період, а також для глибшого дослідження і усвідомлення ролі і значимості західноукраїнських територій у прагненні поділу сфер впливу та світового лідерства.

У новітній історії Західної України періоду 1939–1941 рр. належить особливе місце. За цей час західноукраїнське населення зазнало гніту трьох окупаційних режимів: польського, радянського і німецького. Упродовж цих років воєнні дії Другої світової війни на землях Західної України розпочиналися тричі: на початку вересня 1939 р. німецька авіація бомбардувала волинські міста; 17 вересня 1939 р. розпочалася так звана «визвольна місія» Червоної армії, внаслідок чого регіон приєднали до УРСР в складі СРСР; наприкінці червня – на початку липня 1941 р. розпочалися масштабні бої між радянськими і гітлерівськими військами. Таким чином, на першому етапі Другої світової війни (до початку радянсько-німецького воєнного зіткнення із вторгненням фашистських військ на територію СРСР) західноукраїнські землі стали географічним і політичним простором геополітичного протистояння наймогутніших на той час гітлерівської і сталінської тоталітарних систем. Суть подій 1939–1941 рр. полягала в тому, що внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа і таємних протоколів до нього із застосуванням збройної сили та в процесі військової агресії здійснено поділ Польщі між Берліном і Москвою, а Західна Україна приєднана до УРСР.

З метою здійснення процесів радянзації та форсування уніфікації суспільно-політичного і соціально-культурного життя регіону на принципах сталінського тоталітарного режиму новій окупаційній владі довелося застосувати комплекс політико-правових заходів, які, з одного боку, створювали умови радянзації краю, а з іншого – надавали кремлівському сценарію соціалістичної трансформації всіх сфер західноукраїнського суспільства легітимного, насамперед із позицій міжнародного права, характеру.

Автор аналізує механізми і важелі впливу агресивної моделі – радянської системи, що насаджувалася через адміністративно-політичну діяльність партійних чиновників різних рангів, які активно застосовували репресивні методи до корінного населення західноукраїнського регіону, окупованого під час «визвольного» походу Червоної армії. Досліджуючи процес радянської політики, автор розкриває мету і завдання, характеризує природу радянської влади, яка відмовившись від шляху органічної інтеграції в українське суспільство, пішла шляхом адміністративного і політичного тиску, нав'язуючи соціалістичні цінності – антиукраїнські за змістом і формою, мешканцям захоплених територій. Нова влада мала серйозні проблеми із психологією місцевого, в основному сільського, населення, для якого мали авторитет та вважалися шанованими громадянами успішні господарі, кваліфіковані лікарі, учителі, інші дипломовані фахівці, професійні військові, священнослужителі. Прибулі зі сходу України партійні функціонери були не просто здивовані, а шоковані тим, наскільки місцеве населення є побожним і віруючим, і не могли (хоча на деякий час довелося) змиритися із тим фактом, що для селянина священник є вищим авторитетом, аніж чиновник районного або навіть обласного рівня. Недосвідчені партійно-радянські кадри, виховані на засадах ленінсько-сталінської догматичної теорії, були нездатними усвідомити сутність протилежної ідеології, що базувалася на релігійно-гуманістичних засадах, сформованих упродовж віків.

Вплинути на західноукраїнського селянина зусиллями малограмотного і недосвідченого «совєтського» управлінця чи партійного функціонера було майже неможливо. Ситуація ускладнювалася і тим, що партійно-державна бюрократія не знала, не визнавала, а тому й ігнорувала місцеві багатотисячні традиції, прагнула не просто поступово реформувати, а прискореними форсованими темпами (за декілька років) зламати усталений століттями уклад життя західного українця, що, відповідно, викликало супротив місцевого населення та репресивні заходи з боку влади. Тому нова державна політика і практичні кроки місцевого керівництва втілювалися у життя, зазвичай, за участю репресивних структур, насамперед, органів НКВС.

Висвітлюючи усі аспекти діяльності нової влади на теренах Тернопільщини, автор розкриває головну ціль тодішніх основних політичних діячів – Сталіна і Гітлера – у європейській політиці, поділ Польщі та значимість західноукраїнських земель у геопросторі.

Підтримуємо авторську думку, що так зване «возз'єднання» західноукраїнських територій з УРСР у складі СРСР аж ніяк не гарантувало корінному населенню залагодження міжнародних конфліктів, забезпечення стабільності політичного соціуму та піднесення соціально-культурного, економічного рівня, що було б показником ефективності радянської державної політики на приєднаних землях. У своєму дослідженні, автором на конкретних фактах розкрито прорахунки радянської влади в процесі радянської промисловості, сільського господарства, невиробничої сфери, системи освіти та культури, неспроможність її адекватно реагувати на тодішні виклики часу.

У монографії, підготовленій Л. Кравчуком, можемо виокремити два основних напрямки дослідження. Цінність авторських напрацювань полягає в тому, що суспільству стали доступними нові факти, документи, свідчення очевидців одного із найскладніших і неоднозначних періодів Другої світової війни, які у свою чергу глибоко розкрили політику радянської загарбницько-репресивної системи у 40-х рр. ХХ ст.

Наступний напрям визначається новизною інтерпретацій відомих фактів та аналізі впливу цих подій вересня 1939 – червень 1941 рр. на подальший соціально-економічний, політичний та культурно-освітній розвиток поневоленого краю. Автор аналізує причини втілення нової державної політики на Тернопільщині силовими шляхами і практичну діяльність місцевих керівників за участю репресивних структур, насамперед, органів НКВС. Логічною є і структура побудови монографії. Дослідивши історіографію, джерельну базу автор розкриває природу радянської та дає його тлумачення.

Наступний етап дослідження присвячено радянській політиці, а саме заміні польської влади на радянську, більшовизації суспільно-політичного життя окупованої території. Автор аналізує шляхи і мету діяльності новоутворених органів радянської влади, увага яких сконцентрувалася на найбідніших верствах населення, щоб протиставити їх іншим прошаркам регіону. А також розкрити справжню природу радянської політики та реакції місцевого населення на неї. Аналізуючи соціалістичні трансформації сільського господарства, автор розкриває багатовекторність за формою і радянського за змісту реформування в сільському господарстві. Зроблено аналіз партійно-державного керівництва сільського господарства області, виокремлено соціалістичну реконструкцію рільництва та організацію МТС, як радянський експеримент у аграрному виробництві.

У запропонованій монографії відображено природу соціалістичних перетворень в промисловості, де розкривається стан і проблеми національної промислової сфери. Автор наголошує, що в основі радянських методів управління лежав лише розрахунок. Віднімаючи власність в одних і віддаючи її іншим, нова радянська влада суперечить почуттю справедливості, і порушуючи права одночасно опирається лише на власне право. Розкриваючи радянський аспекти невиробничої сфери, а саме реформування охорони здоров'я, освіти та структуризації їх за радянським стандартом мала єдину мету – підпорядкування цих галузей потребам імперської політики СРСР.

Дослідник узагальнив методи становлення радянської влади та її утвердження в ході радянських процесів краю, підкресливши що вони вже були випробувані Москвою в УРСР та принесені у західноукраїнський регіон новою окупаційною владою. Так, реформа сфери торгівлі спричинила появу дефіциту товарів, тощо.

Монографія є чітко структурована. Перший розділ охоплює історіографію, джерельну базу і теоретико-методологічні засади дослідження. У подальшому розкриваються радянські процеси суспільно-політичного життя краю, соціалістична трансформація сільського господарства, трансформаційні процеси в промисловості, реконструкція невиробничої, реформа системи освіти.

Узагальнює роботу сьомий розділ «Трансформація сфери духовної культури», у якому проаналізовано сутність і завдання так званої «культурної революції», яка вимагала піднесення культурного рівня трудящих шляхом перевиховання їхньої свідомості на основі пролетарської ідеології і перетворення їх у активних творців соціалістичної культури – безвідмовних виконавців стратегічних планів радянської системи.

Отже, новостворені органи влади не мали належної підтримки місцевого населення і змушені були виконувати свої функції, насамперед, за допомогою силових структур. Кадрове забезпечення органів управління та керівного складу НКВС, міліції, правоохоронних інституцій здійснювалося за рахунок відряджених зі сходу працівників, зазвичай, комуністів і комсомольців. Негативне ставлення влади до місцевих кадрів, проведення політичних, економічних і соціально-культурних заходів, які суперечили традиційному укладу життя регіону, викликали прихований і відкритий опір

з боку населення, особливо сільського, на що радянська окупаційна влада відповідала масовими репресіями і депортаціями.

Андрій Криськов

МІЩАНИН ВАСИЛЬ. РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАКАРПАТТЯ 1944–1950 РР.: МОНОГРАФІЯ. УЖГОРОД: РІК-У, 2018. 644 С.: ФОТО

Останнім часом українська історична наука суттєво урізноманітнила проблематику досліджень національної історії. На даному етапі остання представлена не тільки традиційними сюжетами на кшталт історії радянської України 1940–1950-х рр., а й тематикою, що тривалий час залишалася поза межами наукового дискурсу вітчизняної історичної науки. Незважаючи на певні дослідження задекларованої проблематики, вона ще й досі залишається недостатньо вивченою. Тому необхідність наукового аналізу окресленої проблеми обумовлена потребою дослідження та її ґрунтового аналізу. Доцільність вивчення різних аспектів запропонованої проблематики продиктована, насамперед, як суспільною значущістю досліджуваної проблеми і полягає в тому, що вона дає можливість узагальнити досвід минулого, поглибити теоретичні уявлення, запропонувати практичні рекомендації, які необхідно втілювати в практику сьогодення, так і збагаченням наукових знань значним фактичним матеріалом, можливістю неупередженого висвітлення подій, реконструкції процесів і більш чітким відображенням об'єктивних закономірностей досліджуваної проблеми.

Монографія В. Міщанина характеризується системним підходом до предмету дослідження. Всебічний аналіз досліджуваної проблематики дає необхідний матеріал для узагальнень і висновків, скерованих на розкриття поставлених завдань. Варто віддати належне автору монографії у тому, що вона добре ілюстрована, містить цікаві, інформативно насичені додатки.

Структура монографії логічна і лаконічна, детально осмислена і науково аргументована, як зрештою, і виклад матеріалу власне у самих розділах. На нашу думку, вона є досить вдалою й цілісною, оскільки дає змогу розкрити складнощі процесу радянзації Закарпаття 1944–1950 рр. і його особливості у порівнянні з іншими регіонами УРСР та країнами «соціалістичного табору».

У вступі обґрунтовується актуальність теми, мета і завдання. Не викликає принципових заперечень обґрунтування автором наукової новизни та практичного значення одержаних результатів. Варто погодитися із автором у тому, що завдання роботи полягає у тому, щоб спираючись на якомога ширше й різноманітніше коло джерел – архівні документи, матеріали преси, історичні дослідження, художні твори, спогади сучасників, – реконструювати та проаналізувати об'єктивні та суб'єктивні чинники формування, механізми реалізації, основні наслідки радянзації Закарпаття 1944–1950 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від жовтня 1944 р. – до грудня 1950 р. Нижня межа дослідження пов'язана із закінченням процесу очищення регіону від угорських та німецьких загарбників, а верхня межа зумовлена остаточною утвердженням тут радянського ладу: проведено вибори до Верховної Ради СРСР, Верховної ради УРСР, місцевих рад; економіку краю інтегровано в народногосподарський комплекс СРСР; вихолощено права і свободи, у тому числі оголошено поза законом греко-католицьку конфесію.

Практичне значення результатів дослідження В. Міщанина полягає у тому, що його основні положення, а також теоретичні узагальнення та висновки дозволяють комплексно підійти до розв'язання низки проблем регіональної історії, зокрема щодо соціально-економічних перетворень у закарпатському селі 1944–1950 рр. Їх можна використати при підготовці нормативних та спеціальних курсів з історії України ХХ ст., укладанні збірників документів і матеріалів. Зроблені автором монографії висновки є глибокими та аргументованими, повністю випливають із цікавого у науковому плані фактичного матеріалу. Список використаних джерел у роботі нараховує 1441 позицію і є достатнім для повноцінного розкриття поставлених завдань, досягнення основної мети.

У першому розділі «Джерельна база, методологія та стан наукової розробки проблеми» детально аналізуються виявлені архівні та опубліковані матеріали. Необхідність всебічного детального аналізу різних аспектів процесу радянзації спонукала автора до пошуку та опрацювання відповідної джерельної бази дослідження. У роботі використано 789 архівних джерел з архіву Управління Служби безпеки України в Закарпатській області, Державного архіву Закарпатської області, Закарпатського обласного краєзнавчого музею імені Тиводара Легоцького, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Національного архіву Чеської республіки в м. Прага. Характерно, що В. Міщанин не обмежився загальним переліком документального матеріалу, а й проаналізував його джерелознавчий потенціал. Виявлені автором архівні та інші джерельні матеріали, їхня кількість та інформаційна насиченість підтверджують, що джерела до історії вивчення радянзації Закарпаття за кількісними і якісними параметрами є основою для

проведення ґрунтового та всебічного вивчення обраної автором теми. Високий ступінь наукової обґрунтованості результатів монографічного дослідження забезпечило використання загальнонаукових методів історизму, науковості, об'єктивності.

Історіографію досліджуваної проблематики автором логічно поділено на дві групи: дослідження радянських істориків та дослідження українських істориків після здобуття незалежності України. При аналізі праць першої групи автор виділяє три етапи історіографічних досліджень: з 1946 р. до середини 1950-х рр.; з середини 1950-х до середини 1960-х рр.; з середини 1960-х до 1990-х рр. Здійснено концептуальний, хоча і не завжди детальний аналіз історіографії праць означеної теми. Він містить критичний огляд публікацій, безпосередньо або опосередковано присвячених історії радянської Закарпаття 1944–1950 рр. Використання хронологічно-проблемного принципу видається слушним для демонстрації еволюції поглядів дослідників.

Аналізуючи історіографію наукової проблеми, автор, з огляду на поставлені перед собою завдання, справедливо стверджує, що науковці досліджували лише окремі аспекти радянської Закарпаття. Одночасно залишилося багато недосліджених питань, відсутня ґрунтовна узагальнююча праця з цієї проблеми.

Цікавим є запропонований В. Міщанином компаративний аналіз радянської регіонів і країн. Він розглядає схожі процеси на приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. територіях та у країнах Центрально-Східної та Південної Європи, які після закінчення Другої світової війни опинилися під його контролем, зазначаючи, що кінцевим результатом радянської було встановлення тоталітарної моделі управління.

Основний фактичний матеріал рецензованої монографії викладено у другому-восьмому розділах. У другому розділі «Визволення і воз'єднання» Закарпаття» аналізуються питання військово-політичної ситуації на Закарпатті у 1944 р., підготовка і проведення з'їзду народних комітетів Закарпатської України та радянсько-чехословацький договір про Закарпаття. В. Міщанин зазначає, що з радянських часів у масовій свідомості закарбувалася дата 28 жовтня 1944 р. у якості остаточного моменту очищення території УРСР від нацистів. Однак на території Закарпаття бої точилися ще й у листопаді 1944 р., хоча саме з середини жовтня 1944 р. у зведеннях радянського Інформбюро стосовно боїв на Закарпатті мова йшла вже не про територію Чехословаччини, а саме про Закарпатську Україну. Фактично це стало точкою відліку в радянській регіону, а присутність значних військових сил СРСР сприяла початку цього процесу.

Цікавим і оригінальним є матеріал, що міститься у третьому розділі – «Превентивна радянська Закарпатської України», в якому розкриваються питання запровадження радянської системи влади, формування основ тоталітарної економіки, репресій за національною та релігійною ознаками, освітніх трансформацій. Автор переконливо доводить, що упродовж жовтня 1944 – грудня 1945 рр. була запроваджена радянська символіка, поступово запроваджувалося радянське законодавство, були націоналізовані заводи, фабрики, транспорт, засоби зв'язку. Розпочата земельна реформа, покликана показати «народний» характер радянської влади шляхом передачі селянам землі у приватну власність, не отримала логічного завершення. Вже з грудня 1945 р. розпочалася підготовка до майбутньої колективізації.

Для ідеологічної підготовки населення до майбутніх змін до Закарпаття на роботу прибули сотні вчителів з СРСР, була проведена перевірка на благонадійність місцевих освітян, створені піонерські і комсомольські організації. У Закарпатській Україні частково здійснено перехід на радянські освітні стандарти.

Одночасно з опануванням нової території державна влада розпочала репресії за релігійною і національною ознаками. Втручання владних структур у церковні справи дали бажані для них результати: кількість православних парафій збільшилася майже вдвічі, а греко-католицьких, відповідно, зменшилася. Підтримка православних парафій стала одним із обов'язків місцевих партійних і радянських органів. Угорське і німецьке населення регіону зазнало утисків, переслідувань, інтернувань та депортацій. Упродовж 1944–1946 рр. із Закарпаття примусово були виселені майже 3 тисячі етнічних німців та не менше 25 тис. угорців.

У четвертому розділі «Політична ситуація в Закарпатській області 1946–1950 рр.» автор акцентує увагу на адміністративних та ідеологічних заходах радянської влади, на виборчих кампаніях 1946 і 1947 рр. та на специфіці регіональної кадрової політики.

22 січня 1946 р. утворено Закарпатську область УРСР з центром в м. Ужгород. З 25 січня цього ж року введено законодавство УРСР. У 1946–1947 рр. шляхом проведення трьох виборчих кампаній – до Верховної Ради СРСР, до Верховної Ради УРСР та до місцевих рад у суспільних настроях була утверджена легітимність радянської влади. Характерно, як зазначає автор, що увага владних структур акцентувалася на майже стовідсотковій явці виборців і на одноголосному обранні представників «блоку комуністів і безпартійних» у ради різних рівнів.

Важливу роль у радянізації Закарпаття відведено кадровій політиці. Для підготовки «нової еліти» у 1950–1951 рр. комуністичним навчанням охопили понад 20 тис. мешканців області. З 9012 комуністів області близько 4 тис. становили місцеві уродженці. До 1950 р. кількість комсомольців зросла до 32 тис. З кінця 1945 р. розпочалася інтеграція професійних організацій Закарпатської України до радянських профспілок, які контролювали 90 % працюючих закарпатців.

П'ятий розділ «Економічні перетворення на Закарпатті (1946–1950)» присвячений розкриттю методів проведення індустріалізації та суцільної колективізації. Слушною є думка автора про те, що розбудова і реконструкція існуючих промислових підприємств й уведення в дію нових мали показати перевагу соціалізму. Тому індустріалізація здійснювалася прискореними темпами з відчутними капіталовкладеннями. Індустрія Закарпатської області розвивалася за єдиним радянським стандартом: директивне управління, п'ятирічні плани, соціалістичні змагання тощо.

Радянізація такого аграрного регіону як Закарпаття була немислима без колективізації сільського господарства, яка здійснювалася з використанням досвіду її проведення в інших регіонах СРСР. Пропагувалася народна ініціатива і принцип повної добровільності, насправді ж застосовувався примус і репресії. Саме під час колективізації мешканці краю вперше масово зіштовхнулися з могутністю тоталітарної системи. Область, незважаючи на опір селян, була колективізована поетапно за 1946–1950 рр. Проте, як підкреслює В. Міщанин, перманентна боротьба з «дрібнобуржуазними» і «приватновласницькими» пережитками на селі залишалася тут і надалі в арсеналі державної аграрної і соціальної політики.

У шостому розділі «Культурна революція»: Закарпатський варіант» проаналізовано освітню реформу, становлення радянської культурної мережі та ідеологічний контроль за представниками творчої інтелігенції краю. Автор слушно зауважує, що культурному відношенні Закарпаття в результаті радянізації було вилучене з європейського культурного простору. Радянський режим перетворив заклади культури і освіти на інструмент ідеологічного контролю і виховання. З одного боку, відкрито велику кількість шкіл, перший в історії краю університет тощо. З іншого – інтелігенція краю опинилася під ідеологічним контролем з примарними перспективами вибору тем для творчого пошуку.

Сьомий розділ «Соціальна динаміка на Закарпатті 1946–1950 рр.» розкриває детальну картину демографічних змін та боротьби владних структур проти впливу церкви та різних релігійних течій. Погоджуємося з думкою, що вони спрямовувалися на вирішення двох постійних проблем закарпатського селянства – малоземелля і безробіття. Автор справедливо зазначає, що радянські органи влади до переселення у південні і східні області УРСР включали переважно молодь, прагнучи позбутися потенційно соціально активної групи населення. На жаль, точної кількості переселених встановити не вдалося, тому ця сюжетна лінія монографії очікує майбутніх дослідників.

Детально описано і проаналізовано протистояння владних структур з місцевими релігійними громадами, прослідковано заходи влади щодо підпорядкування православних єпархій московській митрополії, ліквідації православних монастирів. Значну увагу звернено на процес репресій проти кліру та вірян Греко-Католицької та Римо-Католицької церков – обидві втратили через репресії понад половину священства.

Восьмий розділ, який називається «Спротив радянізації Закарпаття», присвячено аналізу національно-визвольного руху в регіоні та антирадянських настроїв населення, викликаних форсованою радянізацією.

На основі опрацювання значної кількості джерел, у тому числі усно-історичних, автор дійшов висновку, що радянізація викликала невдоволення значної частини населення краю. Однак через організаційну слабкість протестні настрої не переросли у масове протистояння владі, як це було у Західній Україні чи прибалтійських республіках. Діяльність нечисленних боївок ОУН-УПА зводилася до політико-роз'яснювальної роботи, експропріації майна радянських установ, залякування радянських та партійних активістів та поодиноких випадків їхньої ліквідації.

Масовий супротив утвердженню радянської моделі функціонування економіки, особливо колективізації, проявився насамперед у антиколгоспних виступах та акціях пасивного протесту – написаннях агітаційних листівок, усних висловлюваннях проти колгоспів та місцевого радянського і партійного керівництва, прослуховуванні забороненого радіо. На жаль, відсутній матеріал про протестні настрої представників національних меншин регіону – угорців, румунів, словаків, ромів тощо. А в тому, що такі настрої серед них існували, немає жодних сумнівів.

Основні наукові положення є всебічно обґрунтованими, сформульовані із знанням досліджуваної проблеми. Автор відмінно володіє матеріалом, а монографія відзначається оригінальністю та високим рівнем наукової підготовки. Фактичний матеріал логічно і послідовно викладено, висновки чіткі і зрозумілі. Монографія В. Міщанина є суттєвим внеском у вітчизняну історіографію досліджуваної проблеми.

Олег Дьомін

**ПІДБЕРЕЗНИХ І. Є. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ:
ПАРТНЕРСТВО В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ
(1990 – ПОЧАТОК 2000-Х РР.): МОНОГРАФІЯ. МИКОЛАЇВ: ІЛІОН, 2018. 475 С.**

Взаємодія з Південно-Східною Азією, стратегічно важливим, економічно динамічним субрегіоном, розташованим у центрі Азійсько-Тихоокеанського регіону, є центральним елементом резонансу США в Азії. Асоціація азійських держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), що розташована на одних з найбільш жвавих судноплавних шляхах у світі, стратегічно важлива для інтересів США і є ключовим партнером у вирішенні регіональних та глобальних проблем. У сукупності десять держав-членів АСЕАН складають третю за величиною економіку в Азії і сьому за величиною в світі, сукупний ВВП становить 2,4 трлн. дол. США. Регіон АСЕАН молодий і динамічний: сукупне населення становить 632 млн осіб, з яких понад 65 % – віком до 35 років. Сполучені Штати і АСЕАН дуже зацікавлені в створенні і підтримці порядку на основі правил Азійсько-Тихоокеанського регіону, в якому країни можуть реалізовувати свої завдання мирним шляхом та у відповідності з міжнародним правом і нормами. Таким чином, актуальність монографічного дослідження не викликає заперечень.

Політика та роль США в субрегіоні Південно-Східної Азії в нових історичних умовах після «холодної війни» в період 1991–2000-х рр., що становить основний об'єкт та предмет дослідження, розглянуто автором, враховуючи політичні, історичні, дипломатичні, економічні компоненти в Східній Азії, особливо в південно-східно-азійському субрегіоні.

Загалом поставлена автором мета дослідження дозволяє визначити основні напрями еволюції зовнішньополітичних доктрин провідних регіональних гравців, методів їх реалізації стосовно до субрегіону Південно-Східної Азії в період після руйнування біполярного світу.

Логічним наслідком визначеної мети стала наявність широкого кола дослідницьких завдань, які поставила перед собою автор, а саме проаналізувати стан наукової розробки теми та визначити вплив нової зовнішньополітичної дипломатії правлячих кіл Сполучених Штатів Америки, яка у концентрованому вигляді знайшла своє вираження в «доктрині Буша», озвученої президентом наприкінці 2001 р., і яка ставила мету Америки в субрегіоні тощо. Успішно впоратися з зазначеними завданнями автору вдалося завдяки чітко продуманій та логічно побудованій структурі монографії.

Обрані методологічні засоби, які включають в себе принципи історизму та наукової об'єктивності, а також різні групи методів, серед яких І. Підберезних виокремила загальнологічні, загальнонаукові та спеціально-історичні, дозволили їй всебічно розглянути проблему, а також дослідити її маловивчені аспекти.

Історіографічний огляд проблеми, здійснений автором, відзначається ґрунтовністю, переконливістю, грамотністю.

Заслуговує на увагу те, що у процесі написання монографії до наукового обігу введено широке коло джерел, зокрема використано дипломатичні документи, доповіді президентів про стратегію національної безпеки Сполучених Штатів, Архіву стратегії національної безпеки, протоколи слухань Комітету Сенату США з міжнародних відносин і Палати представників Конгресу, мемуарні твори, міжнародні нормативно-правові акти, статистичні видання секретаріату Азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва, статистичний щорічник АСЕАН та статистичні бюлетні тощо.

Проаналізувавши джерельну базу проблеми, автор зробила висновок про її достатню репрезентативність для висвітлення більшості малодосліджених аспектів історії регіоналізації відносин США і країн Південно-Східної Азії упродовж 1991–2000-х рр.

У другому розділі роботи розглядаються країни Південно-Східної Азії в системі регіональної та світової післявоєнної історії. Проаналізовані глобальні пріоритети країн субрегіону та стратегічні інтереси США.

Викликає інтерес розділ третій, в якому досліджується американська політика в АСЕАН. У цьому відношенні вважаємо, що І. Підберезних вдалося охарактеризувати партнерство США і АСЕАН, що включає підтримку економічної інтеграції, розширення співробітництва на морі, вдосконалення нових лідерів АСЕАН, просування можливостей для жінок АСЕАН та рішення транснаціональних проблем.

У четвертому розділі дослідниця досить детально проаналізувала особливості архітектури безпеки США в субрегіоні Південно-Східної Азії. При цьому відмічено, наскільки реально існує на Далекому Сході загроза інтересам безпеки, в яких районах йде процес накопичення конфліктного потенціалу в системі міжнародних відносин субрегіону і які причини цих явищ.

Досягненням роботи є також детальна розробка досі малодослідженого в історіографії питання щодо успіхів та прорахунків американського керівництва в політиці щодо країн Південно-

Східної Азії, що представляє не тільки академічний, але і суто практичний інтерес для підвищення ефективності рішень, що приймаються у зовнішньополітичній сфері.

Висновки в монографії виважені, обґрунтовані, й повністю відображають результати дослідження.

Відаючи належне цілому ряду позитивних моментів дослідження, вважаю за необхідне висловити наступні зауваження. На нашу думку, І. Підберезних доцільно було би приділити більшу увагу аналізу суперечностей інтересів провідних гравців південно-східно-азійської системи відносин і наслідків цього для України. Більш детально варто було б дослідити наміри та цілі зовнішньої політики Китайської Народної Республіки по відношенню до субрегіону в цілому.

Однак, вказані зауваження, які, до того ж, мають дискусійний характер чи характер побажання, не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку рецензованої монографії І. Підберезних «Сполучені Штати Америки в Південно-Східній Азії: партнерство в умовах сучасних викликів (1990 – початок 2000-х рр.)», яка є важливим внеском у дослідження всесвітньої історії. Монографія буде корисною для викладачів, студентів, науковців, а також широкому колу громадськості.

Сергій Падалка

**КОРІНЕНКО П.С. ПРАВОВІ ЗАСАДИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ
(ДР. ПОЛ. ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.). ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ. ТЕРНОПІЛЬ:
ВЕКТОР, 2018. 367 С.**

В умовах формування Україною власної ідентичності зростає роль державотворчих процесів і особливо такої їх складової, як державна аграрна політика. Відповідно, надзвичайно важливим є вивчення історичного досвіду вироблення державними органами влади стратегічних засад розвитку українського села, сільськогосподарського виробництва. В сучасних умовах, суспільний і науковий інтерес до проблеми аграрної політики підвищується у зв'язку з проведенням складних перетворень у виробничих відносинах, землеволодінні і землекористуванні, аграрній економіці в цілому.

Монографічне узагальнення П. Коріненка, відомого селянознавця, завідувача кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка присвячується 25-річчю історичного факультету, стосується змін в аграрній політиці радянської доби і років незалежності України. Автор на основі широкої джерельної бази, застосовуючи продуктивний методологічний інструментарій, широко розглядає зміни в юридичному супроводі аграрної політики, основну увагу приділяє тим трансформаціям, які зайняли в організації компартійної влади, інституалізації сільського господарства, соціально-економічного розвитку села тощо. Звернення до правового чинника аграрної політики є актуальним і необхідним в тому числі і з огляду на ті обставини, що до цього в українській історіографії при дослідженні радянської аграрної політики фахівці традиційно звертались до політичних рішень влади, які власне і регламентували і весь комплекс соціально-економічних процесів на селі.

Структура монографії побудована відповідно головних засобів здійснення аграрної політики та регулювання виробничих відносин: адміністрування, співіснування адміністративних методів управління і реформування, переходу управління від адміністрування до правових норм та формування законодавчої бази.

Серед інших, помітно виділяється матеріал другого розділу «Адміністрування – головний засіб здійснення аграрної політики та регулювання земельних відносин в Українській РСР (1945–1950 рр.)». У ньому автор аналізує проблеми відбудови народного господарства, зокрема правові засади вирішення земельних проблем, оподаткування жителів села, відновлення адміністративної вертикалі управління колгоспно-радгоспної системи управління тощо. Вигідно позиціонує дані сюжети монографії розгляд автором проблеми формування при садибного земельного фонду колгоспників, організації роботи бригад і ланок колгоспів, взаємовідносин колгоспного управління і місцевих органів влади – сільрадами.

Продуктивним стало виокремлення сюжетів, пов'язаних із з'ясуванням умов співіснування адміністративних методів і реформ в управлінні сільським господарством на початку 1950-х – середині 1980-х рр. Слушним є авторський висновок про те, що в даний період практично не відбувалося ніяких змін в правовому забезпеченні аграрної політики, а діючі партійні документи, нормативи виконавчих органів мали одну спрямованість – удосконалити існуючу організаційно-господарську систему і на цій основі підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва (с.97).

У п'ятому розділі проаналізовано дію низки факторів, що визначали перехід аграрної економіки від адміністративних до правових норм в добу перебудови. Автор на основі значного

масиву фактологічного, статистичного, аналітичного матеріалу охарактеризував основні завдання аграрної політики, вплив на них Чорнобильської катастрофи, ухваленої Верховною Радою УРСР «Декларації про державний суверенітет України», Земельного кодексу України тощо.

Цікавими є роздуми П. Коріненка щодо формування законодавчої бази змін в аграрному господарстві в добу незалежності. Розділяємо позицію автора стосовно ситуативності у підходах держави до формування правових засад змін, системність кризових явищ, втратою держави оперативності контролю за земельними ресурсами.

Монографічне дослідження «Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. XX – початку XXI ст.). Історичний аспект» є вдалим прикладом узагальнення комплексу проблем, пов'язаних з історією політичного і правового розвитку українського села. Його змістове та концептуальне наповнення, фахове бачення глибинних особливостей змін в сільському господарстві України на тривалому відрізку радянської доби, осмислення їх крізь призму політичного режиму та державного ладу, тенденцій суспільного розвитку, дають підстави стверджувати, що праця П. Коріненка стане у нагоді широкого кола читачів, займе достойне місце у вітчизняній історіографії.

Микола Москалюк

**СВІТЛАНА ОРЛИК. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ
НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 РР.) МОНОГРАФІЯ. БІЛА ЦЕРКВА:
ВИД. ПШОНКІВСЬКИЙ О. В., 2018. 736 С.**

Історія надає людству досвід, який повинен враховуватися у сучасному житті для того, щоб уникнути помилок минулого. Теоретично це знають усі. Часто чути з урядових лав незалежної держави України, що історія – це наука, яка не має особливого значення, бо вона не забезпечує економічного ефекту. Відповідно, потрібно фінансувати лише ті науки, які «приносять гроші». Такі діячі, щоб не здатися малодосвідченими невігласами, теоретично допускають існування історії як предмету у школі, і яку вже навіть не потрібно вивчати у вищих навчальних закладах. Світова практика демонструє, що треба досліджувати як позитивний, так і негативний історичний досвід, який формувався тисячоліттями. Саме завдяки якісному аналізу подій минулого урядам ряду країн вдається убезпечити свої держави від деяких зовнішніх та внутрішніх викликів. Одним із викликів України в другому десятиріччі XXI ст. стала міліарна неоімперська політика Російської Федерації, що актуалізує вивчення історії цієї держави. У багатьох розвинених країнах діють спеціальні інститути, які вивчають як сучасну Росію, так і її історію. Поштовхом для створення подібних інституцій став початок «холодної» війни, коли лідери демократичних країн зрозуміли, які загрози й виклики несе тоталітарний радянський режим для західного суспільства. Саме тоді виникла нагальна потреба вивчати свого потенційного супротивника, його особливо вразливі місця. Упродовж останніх років, через агресивну мілітаристську політику сучасного російського керівництва, знову актуалізувалася необхідність дослідження історії та сучасності Росії. Нині лише у США майже два десятки таких наукових установ працюють при університетах, зокрема, Вашингтонському, Віконсин-Медісона, Гарвардському, Іллінойському, Стенфордському, Пітсбургському та ін.

Наша держава знаходиться у складній ситуації війни з країною-сусідом – Росією. В умовах гібридної війни, яка ведеться не лише там, де зброя, а й у мирному житті, в економіці, у фінансах, у головах кожного жителя України, – ризики втратити державу збільшуються в рази. Такого «гібрида» Росія «виводила» не одне століття. Хворобливі імперські інстинкти, жага збільшення територій, широкий арсенал пропаганди, якому важко протидіяти демократично налаштованим державам в умовах свободи слова, – все це природа країни Росії, яка історично потребує ідола і якого вона власноруч створює і плекає. Але чи є у цього монстра вразливі місця? У цій монографії ми знайшли одне із таких місць, і зовсім не «у лукомор'я».

У монографії С. Орлик ставила за мету дослідити фінансову політику російського уряду на окупованих територіях Галичини й Буковини в період Першої світової війни (серпень 1914 р. – жовтень 1917 р.).

У дослідженні С. Орлик виходила з того, що, з одного боку, фінансова політика держави є складовою державної економічної політики, а, з іншого боку, вона становить самостійною сферою діяльності держави. У зв'язку з цим (у першому розділі) одним із важливих завдань нашої монографії поставлено завдання вивчити фінансову політику уряду Російської імперії напередодні та в період вступу її у Велику війну і визначитися з фінансовими можливостями покриття нею військових витрат. Отже, з'ясувати, наскільки Росія була фінансово готовою до втручання у війну великого капіталу.

Звичайно, фінансова політика держави-загарбниці на окупованих територіях мала певну специфіку, адже на цих територіях були інші умови для її реалізації, відповідно, ставилися інші цілі й завдання. Враховуючи, що фінансова політика включає в себе: грошово-кредитну, податкову, митну, бюджетну, цінову, – саме розгляд кожної з них окремо і у взаємозв'язку дозволили нам розкрити тему дослідження.

Крім того, на окупованих територіях Галичини і Буковини створювалися окупаційні органи влади загального цивільного управління, які виконували певні функції і повноваження у фінансово-економічній галузі, були створені спеціальні фінансові органи, які разом мали забезпечувати виконання фінансової політики уряду Російської імперії на захоплених територіях.

Як відомо, формування фінансової політики проявляється у поєднанні конкретних цілей та певних засобів, за допомогою яких вирішуються поставлені завдання. Російський уряд у фінансовій сфері окупованих територій Галичини й Буковини мав виконати такі завдання: 1) налагодити діяльність стратегічно важливих галузей економіки захоплених територій з метою задоволення військових потреб російської армії і при цьому, якщо це було можливим, отримувати від секвестрованих і конфіскованих підприємств прибутки в дохід імперського державного бюджету; 2) встановити на захоплених територіях оподаткування для забезпечення надходжень до державної імперської казни та отримання ресурсів для фінансового утримання окупаційного режиму; 3) підготувати економічне підґрунтя для інкорпорації захоплених територій до території Росії. Таким чином, як тільки російські війська окупували Галичину і Буковину разом із усім промисловим потенціалом і природними багатствами, окупаційна влада, вважаючи все це «споковічним надбанням Росії», негайно приступила до налагодження та впровадження механізму використання захоплених ресурсів на власну користь.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період Першої світової війни (1914–1917 рр.). Нижня межа встановлена з серпня 1914 р., коли російські війська Південно-Західного фронту вторглися і захопили Східну Галичину та Північну Буковину, які на той час перебували у складі Австро-Угорської імперії. Бойові дії, що відбувалися з 18 серпня по 21 вересня 1914 р., увійшли в історію під назвою «Галицька битва». Верхня межа дослідження – серпень 1917 р., коли внаслідок відступу російські війська залишили територію Східної Галичини і Північної Буковини. Проте у пропонованому виданні авторка виходила за встановлені хронологічні рамки, ставлячи за мету більш детально з'ясувати історичні передумови досліджуваного явища. Зокрема, під час розгляду фінансової політики російського уряду напередодні вступу Російської імперії у Велику війну використовувалися дані передвоєнних років.

На окупованих територіях Галичини і Буковини були створені Тимчасове військово-генерал-губернаторство Галичини та чотири губернії – Львівська (проіснувала під час першої окупації), Перемишльська (проіснувала з квітня 1915 р. до червня 1915 р.), Чернівецька і Тернопільська (існували упродовж обох російських окупацій) з розподілом на повіти, які співпадали з адміністративним поділом, що був установлений за австрійської влади.

Отже, досліджуючи фінансову політику уряду Росії в період Першої світової війни у її проекції на окуповані території Галичини і Буковини, С. Орлик доводить, що ми отримали кілька уроків історії в аспекті економічного та фінансового потенціалу Росії, які вже перевіряються життям. Розвиток капіталізму в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX століття супроводжувався бурхливим технічним прогресом, залученням іноземних інвестицій, активною зовнішньою торгівлею. Це дало можливість створити ілюзію міцності імперії в економічному плані, проте внутрішньо держава залишалася слабою і неміцною.

Виконане дослідження фінансової політики російського уряду у період Першої світової війни, яка реалізувалася як у цілому на теренах самої імперії, так і на окупованих територіях Галичини і Буковини, дало змогу зробити авторці такі узагальнення та висновки.

Одна з важливих особливостей реалізації митної політики на окупованих територіях Галичини і Буковини визначається тим, що питання скасування старих кордонів між Галичиною та Російською імперією лежало як в економічній, так і в політичній площині. Створення митних органів на окупованих територіях, починаючи з лютого 1915 р., дало можливість уряду Російської імперії поставити під контроль рух товарів, майна та людей не лише через «внутрішні» кордони – з окупованих територій до Російської імперії і навпаки, а також контролювати зовнішні кордони Галичини й Буковини з іншими територіями, підконтрольними Австро-Угорській імперії. Питання сплати митних платежів з товарів, які перевозилися з територій, що входили до складу Галицького генерал-губернаторства, до Російської імперії, Міністерством фінансів було урегульоване зі значною затримкою.

С. Орлик у рецензованій монографії доводить, що політика Російської імперії у сфері грошового обігу на окупованих територіях зазнала фіаско. За всі періоди окупації Галичини і Буковини російська окупаційна влада не змогла закріпити на тимчасово окупованих територіях

власну грошову одиницю. Заходи окупаційної влади щодо штучного утримання курсу російського рубля стосовно до німецької та австрійської грошових одиниць не мала бажаного успіху.

У процесі дослідження встановлено, що основними причинами несприйняття місцевим населенням російської грошової одиниці були: 1) слабкість російського рубля через складний економічний стан Російській імперії, який спровокував знецінення рубля та зростання цін, прискорення інфляційних процесів не лише на окупованих територіях, а й на території самої Російської імперії; 2) соціально-економічні та політичні настрої населення стосовно російської окупаційної влади; 3) формування тіньового курсу валют, які знаходилися у вільному обігу і створювали конкурентне середовище на окупованих територіях, у т.ч. навмисне скуповування австрійських грошей; 4) поширення на окупованій території «розмінної кризи» російських грошей; 5) поява на грошовому ринку фальшивих російських рублів різного походження; 6) відсутність банківської системи, підконтрольної окупаційній владі та ін.

Окрім податків, іншим джерелом доходів для імперської казни стали захоплені промислові підприємства. Не зважаючи на те, що в уряді Російської імперії, по суті, не розроблено фінансово-господарського плану впорядкування захоплених територій, фінансово-економічна політика уряду інтуїтивно була спрямована на отримання максимально можливого, в умовах війни, прибутку від казенних підприємств, які перейшли у російське володарювання, та від підприємств, на які накладено секвестр окупаційної влади, зокрема, підприємств нафтовидобувної та нафтопереробної промисловості, соляних заводів, дріжджового заводу, вугільних копалень та ін.

У дослідженні доведено, що цивільна окупаційна влада в особі начальників повітів прагнула поставити під контроль діяльність органів місцевого самоврядування шляхом активного втручання у прийняття всіх фінансових рішень магістратів і ґмін. Начальники повітів брали участь у засіданнях магістратів чи Рад громадських, скеровували прийняття тих чи інших рішень щодо впровадження місцевих податків і зборів, прагнули контролювати бюджетний процес. Відсутність чіткої координації у визначенні компетенції у фінансовій сфері поміж військовою і цивільною окупаційною владами подекуди призводила до виникнення між ними конфліктних ситуацій.

У монографії доведено, що під час першої окупації Галичини й Буковини питання справляння місцевих податків і зборів вищими органами цивільної окупаційної влади розглядалися лише побіжно. Виживання місцевих громад було безнадійною справою самих громад. Одні запроваджували місцеві податки на власний розсуд, аби тільки хоч трохи наповнити місцевий бюджет, інші взагалі не стягували ніяких ґмінних зборів, залишаючись без засобів для існування. На цей процес часто впливав ступінь зруйнованості міста чи ґміни від військових дій. Хаотичне стягнення різноманітних місцевих податків не могло забезпечити й мінімуму потреб місцевих громад. Під час другої окупації, коли фінансовий стан міст став нестерпно тяжким, і це стало відображатися на умовах проживання дислокованих у містах російських військах, тоді даним питанням зацікавилася вище керівництво цивільної окупаційної влади, в особі Управління фінансовими справами.

Разом з тим, прихід до влади Тимчасового уряду в Росії ніяким чином не змінив основного вектора фінансової політики, закладеної урядом Російської імперії.

Монографія є першим спеціальним дослідженням з даної проблематики з використанням значного масиву статистичного матеріалу та вперше введених у науковий обіг архівних документів.

Завершуючи огляд-рецензію, хочу побажати фахівцям з економічної історії початку ХХ ст. звернути увагу на книгу С. Орлик. Упевнений, що вона стане серйозним поштовхом до наукового з'ясування ролі фінансової політики російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни.

Алла Литвинко

**ПАСІЧНИК Н.О. ФІНАНСОВА І ФІНАНСОВО-ПРАВОВА НАУКА І ОСВІТА
В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
МОНОГРАФІЯ. КРОПИВНИЦЬКИЙ: ВИДАВНИЦТВО «КОД», 2018. 434 С.**

У сучасних умовах трансформаційних змін актуалізувалася потреба вивчення еволюції національної фінансової думки, а також дослідження процесу формування фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер, оскільки цілісне об'єктивне відтворення історичного розвитку української держави та суспільства неможливе без вивчення історії науки і освіти в цілому, та такої її складової, як фінансово-правова зокрема. Особливо це стосується вивчення історії університетської фінансової думки на терені України, оскільки у Харківському, Київському та Новоросійському університетах упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. працювали визначні вчені фінансово-правового напрямку, які здійснили суттєвий внесок у становлення та розвиток фінансової і фінансово-правової науки – визначили закони фінансово-правової теорії, її категоріальний апарат і концептуальні положення, що сприяли підвищенню ефективності практики фінансового господарювання та управління.

Водночас розвиток фінансової і фінансово-правової науки і освіти сприяв підготовці кваліфікованих викладачів-науковців, державних чиновників, юристів. У цьому аспекті комплексне наукове дослідження Н. Пасічник є актуальним і присвячене малодослідженій проблематиці з історії цього наукового напрямку.

Дане дослідження є міждисциплінарним, оскільки охоплює значні масиви історичної, економічної та політико-правової інформації; відображає аналіз великого обсягу фактологічного матеріалу з різних наукових і суспільних сфер; репрезентує узагальнену, переосмислену та систематизовану джерельну базу з окресленої проблематики, з введенням до наукового обігу маловідомих архівних документів. Монографія Н. Пасічник характеризується системним підходом до предмету дослідження. Цілісний та детальний аналіз фінансово-правової проблематики у досліджуваній період дає необхідний матеріал для узагальнень і висновків.

Структура монографії логічна, послідовна, науково аргументована та детально осмислена. Монографія складається зі вступу, п'яти розділів, що поділені на вісімнадцять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. На нашу думку, така структура є вдалою, оскільки дає змогу повною мірою розкрити предмет дослідження.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, мета та завдання, структурується і характеризується опрацьована історіографічна література, різна за проблематикою, широтою висвітлюваних аспектів, формою і жанром. В історіографічних джерелах виділяється чотири групи праць: 1) узагальнюючі праці з історії України та історії Російської імперії, зокрема історико-статистичні дослідження; 2) праці з історії освіти та історії вищої юридичної освіти; 3) наукові розвідки з історії економічної та політико-правової думки; 4) праці викладачів університетів Російської імперії з фінансово-правової проблематики, серед яких підручники з фінансового права.

У перших розділах дослідження аналізується генеза фінансово-правової науки та освіти у першій половині ХІХ ст. у світлі європейської наукової традиції; визначаються фінансово-правові ідеї В. Каразіна, М. Сперанського, М. Балудянського, Ю. Гагемейстера, К. Гаттенбергера, М. Тургенєва та їх реалізація в практиці фінансового управління; переконливо доводяться інтегративні аспекти розвитку фінансово-правової науки та аналізуються її теоретичні та прикладні джерела. Оскільки до прикладних джерел, що сприяли розвитку фінансово-правової науки у ХІХ ст., авторка відносить фінансову статистику, то науково виваженим є аналіз наукового доробку А. Скальковського та Д. Журавського, дослідження яких заклали основи регіональної історико-економічної статистики. Серед факторів, що суттєво вплинули на становлення фінансово-правової науки й освіти, окрім фінансово-правових ідей державних, громадських діячів і розвідок науковців, авторка відзначає систематизацію та кодифікацію імперської законодавчої бази, що ознаменувалося укладанням «Повного зібрання» та «Зводу законів» Російської імперії і реформу університетської організації університетськими Статутами. На прикладі еволюції державного господарства Російської імперії, дослідниця показує, як розробки фінансово-правової науки вплинули на реформування бюджетної і податкової систем, застосовуючи схему аналізу розвитку фінансового господарства через використання лінійних трендів з обчисленням величини достовірності апроксимації.

Три розділи монографії (3–5) присвячені аналізу університетської фінансово-правової науки і освіти на терені України упродовж ХІХ – початку ХХ ст. Проаналізовано фінансово-правову складову юридичної освіти студентів Рішельєвського ліцею та ліцею князя Безбородька, а також підготовку за вищеназваним напрямом у Харківському, Київському та Новоросійському університетах; обґрунтовано взаємозв'язок між інституціональними змінами в системі

університетської освіти та змістовної складової освітнього процесу юридичних факультетів на прикладі фінансово-правових курсів. На основі аналізу широкої джерельної бази показано поступове виокремлення фінансового права як самостійної навчальної дисципліни, спочатку в межах університетського курсу політичної економії, потім – законів казенного управління, законів про державні повинності та фінанси і безпосередньо – фінансового права (згідно Статуту 1863 року). Розвиток фінансово-правової науки й освіти Н. Пасічник висвітлює як закономірний процес, зумовлений об'єктивними чинниками історичного розвитку суспільства, так і внутрішніми процесами трансформації методології фінансово-правової науки. На основі персоніфіковано підходу у монографії детально проаналізований процес формування відносно відособлених регіональних університетських шкіл фінансового права, висвітлені дослідження викладачів Харківського, Київського та Новоросійського університетів з фінансово-правової проблематики з визначенням їх особистого внеску у розвиток фінансового права як науки та навчальної дисципліни.

На основі аналізу монографічного дослідження Н. Пасічник можна зробити висновок, що авторка повною мірою обізнана з проблематикою дослідження, володіє методикою джерелознавчого аналізу, основні наукові положення формулює науково виважено. Використання методів компаративного аналізу, просопографії, методів комплексного аналізу історичних джерел дозволили цілісно дослідити віхи життя та діяльності викладачів фінансового права університетських центрів Наддніпрянської України та виявити особистий внесок кожного в розвиток фінансово-правової науки і освіти.

Вважаю, що монографія Н. Пасічник є суттєвим внеском у сучасну українську історію науки. Представлені в ній результати наукового пошуку значно розширюють сучасні знання з історії фінансової та фінансово-правової науки і освіти в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX ст. Фактичний матеріал, результати, узагальнення і висновки можуть сприяти подальшим дослідженням з історії науки і техніки, економічної історії, історії фінансової та фінансово-правової науки та її окремих напрямів (історія фінансів, теорія фінансів, державні фінанси, гроші і кредит та ін.) та фінансовому праву.

Отже, рецензована монографія Н. Пасічник «Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття», на наш погляд, є цілісною, самостійною, завершеною працею, відзначається високим науковим рівнем та оригінальністю висновків і узагальнень.

Ірина Тюрменко

БІЛОВУС Л. І. УКРАЇНОМОВНА ПЕРІОДИКА У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США (1991–2017 РР.): МОНОГРАФІЯ. ТЕРНОПІЛЬ: ТНЕУ, 2017. 608 С.

У контексті реалізації державної політики щодо закордонного українства актуальним і доцільним видається дослідження української еміграції, насамперед її складу, організаційної структури, національно-культурного життя у країні перебування, а також зв'язків з історичною Батьківщиною. Українська діаспора США, яка на сьогодні займає четверте місце за чисельністю у світі, є об'єктом наукових зацікавлень науковців багато років поспіль. Розпочавши своє становлення наприкінці XIX ст., українська громада у США зуміла прийняти виклики сучасності і вже в умовах стрімкої глобалізації не лише зберегла свою національну ідентичність у країні поселення, але й здійснила вагомий внесок у процес державотворення України. Цілком логічно, що упродовж історичного розвитку їй вдалося створити власний імідж, виробити дієві засоби самореалізації та накопичити достатній потенціал для подальшого згуртування і поглиблення співробітництва з нашою державою.

Традиційно у структурі дослідження української діаспори виділяють причини еміграції, її джерела і організаційну складову, громадсько-політичну, освітню, наукову і культурно-просвітницьку діяльність, а також зв'язки з Україною. Усталену формулу дослідження української спільноти авторка розширила завдяки залученню в якості джерельної бази різнопрофільних україномовних періодичних видань. Вони, на думку Л. Біловус, не лише презентують українство у США, але і є умовою становлення національної спільноти, самоствердження українців. Історія української періодики за океаном – це, насамперед, історія самої української еміграції, основний засіб зв'язку емігрантів із рідною землею та українцями в інших країнах, міцний фундамент для формування світогляду майбутніх поколінь. Спираючись на численні наукові розвідки про українців США початку XX–XXI ст., дослідниця довела, що у науковій літературі ще недостатньо вивчена

роль україномовних періодичних видань у збереженні національної ідентичності української діаспори США. Це актуалізує тему монографічного дослідження.

Робота складається із передмови, чотирьох розділів, вісімнадцяти підрозділів, висновків, списку літератури, що вміщує 1917 найменувань, а також переліку умовних скорочень.

Монографія охоплює широкий спектр історичних джерел різного походження, які Л. Біловус виокремила у наступні групи: офіційні державні документи, протоколи засідань, звіти Світового конгресу українців, Українського конгресового комітету Америки, Української національної інформаційної служби та інших політичних, освітніх й релігійних об'єднань українців у США. Вагому частину джерельної бази дослідження склали неопубліковані документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗ України). Увагу авторки привернули також документи з архівних фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Львівської обласної універсальної наукової бібліотеки, Інституту досліджень української діаспори при Національному університеті «Острозька академія», Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка», а також книжкові колекції й особисті архіви громадських діячів та організацій української діаспори, що зберігаються у Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Та все ж основний сегмент у списку літератури відведено україномовній періодиці української діаспори США та її найінформативнішим 16 виданням (с. 53). Структура останніх, орієнтація на широку аудиторію роблять їх репрезентативними для вивчення дискурсу національно-культурного життя української діаспори США. Слід підкреслити і широку джерельну базу рецензованої монографії, яка є цілком достатньою для виконання поставлених завдань.

Л. Біловус чітко визначила методи дослідження. На основі порівняльного аналізу ключових дефініцій, таких як: «національна ідентичність», «українська діаспора США», «українська спільнота», «американці українського походження», «україномовна періодика діаспори США», авторка доповнила понятійно-категоріальний апарат, яким оперує у своєму дослідженні (с. 85, 88, 89).

Розглядаючи ціннісні орієнтації української діаспори крізь призму україномовної періодики США упродовж 1991–2017 рр., Л. Біловус центральною проблемою дослідження поставила збереження національно-духовних цінностей в умовах мультикультурного середовища. Разом із тим вона дійшла висновку, що досить часто релігійні й національні свята втрачають свій початковий зміст, адаптуючись до американських реалій. У цьому випадку періодичні видання допомагають відновити історичну пам'ять, публікуючи інформативні повідомлення стосовно українських традицій – від кулінарних рецептів до спогадів представників старшого покоління діаспори (с. 97).

Ще однією проблемою, яка панує в середовищі американських українців і яку дослідила Л. Біловус, є диференціювання культурної самопрезентації української діаспори у США. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. в українській громаді з'явилися тенденції до уповільнення ритму її духовного життя, зумовлені, насамперед, збайдужінням до ініційованих акцій, низьким рівнем та одноманітністю культурних заходів. І знову ж таки завдяки друкованим матеріалам із пропагандою культурних здобутків американських українців, що почали частіше з'являтися в інформаційному просторі, як зазначила дослідниця, вдалося збільшити кількість охочих взяти активну участь у громадському та культурному житті української діаспори в США (с. 118).

Л. Біловус проаналізувала діяльність релігійних, громадських установ та об'єднань крізь призму україномовної періодики української діаспори США та довела, що участь у фестивалях, літературних та мистецьких імпрезах, сприяння розвитку україномовної освіти та виховання молоді є важливою складовою діяльності українських громадських організацій у США щодо культурного-освітнього життя української діаспори (с. 134).

За матеріалами україномовної періодики США 1991–2017 рр. авторка простежила ті важливі аспекти життєдіяльності громади, в яких вагому роль відіграє саме українська родина. Це, насамперед, інформаційні повідомлення про святкування днів української родини, матері та батька (с. 163, 165). Дослідниця підкреслила: «культ сім'ї (поряд з іншими чинниками) став одним із констант, завдяки якому українці в США зберегли свою національну ідентичність так далеко від батьківщини» (с. 170).

Релігійний компонент часописів як один із факторів національної ідентифікації українців був також вивчений дослідницею. Про це йдеться в останньому пункті другого розділу. Л. Біловус визначила роль української церкви в США у гуртуванні української діаспори та зростанні її духовності. У публікаціях того часу авторка віднайшла інформацію про історію української церкви в США, діяльність окремих парафій, храмів, церковних братств, їх участь у національному житті,

заснуванні та функціонуванні друкованих органів, української школи тощо (с. 170, 179, 181, 185, 189).

Окремий розділ монографії присвячений ролі періодичних видань у становленні та розвитку української освіти у США. У ньому авторка проаналізувала матеріали української періодики діаспори, визначила основні проблеми українського шкільництва, роль періодики у популяризації української мови, виховну місію українознавчих шкіл та довела важливе значення публікацій на шпальтах українських часописів для популяризації творчості Т. Г. Шевченка. У результаті дослідження інформаційного простору української діаспори, Л. Біловус відзначила, що українознавча освіта була і залишається одним із найбільш пріоритетних напрямів діяльності українських громадських організацій у США. Її завдання, за більш ніж 200-літню історію українських шкіл, залишаються незмінними: «зберегти українську молодь від національного відчуження, навчати української мови, культури, традицій та виховати у національному дусі» (с. 204).

Роль україномовної періодики США у процесі українського державотворення та формуванні модерної національної ідентичності висвітлена в останньому розділі монографії. Починаючи з липня 1991 р., українська періодика у США висвітлювала перебіг подій, що відбувалися в Україні, і реакцію на них світової спільноти. Авторка дійшла висновку, що упродовж наступних років політична ситуація в Україні стала найбільш обговорюваною на шпальтах періодичних видань (с. 285, 293, 299). Американські українці зайняли чітку громадянську позицію в цій країні і змогли своїми діями впливати на офіційну політику Вашингтона. Тому логічним видається твердження дослідниці про всебічну підтримку представниками української діаспори в США демократизації українського суспільства (с. 303).

Серед різноманітних форм співпраці між українською діаспорою США та Україною, що також знайшла своє відображення в інформаційному просторі американських українців, Л. Біловус виділила, насамперед, її соціально-економічний аспект. Це, зокрема: прямі інвестиції представників ділових кіл української діаспори, створення потужних українських підприємств, допомога щодо їх виходу на міжнародний ринок тощо (с. 353).

Аналізуючи матеріали періодичних видань українців США, дослідниця визначила роль україномовних часописів у відновленні національної історичної пам'яті, підкреслила, що дієвим засобом національної самоідентифікації української громади в умовах глобальної інтеграції залишається українська культура. У полікультурному середовищі США, на думку Л. Біловус, збереження автентичності української культури забезпечується завдяки функціонуванню цілого ряду інституцій: Український музей у Нью-Йорку, Український національний музей у Чикаго, Український музичний інститут Америки, Український інститут Америки, Український інститут модерного мистецтва, Український музей і бібліотека в Стемфорді, Український музей-архів у Клівленді (с. 412, 414, 419, 426, 434, 438, 439).

У своєму дослідженні авторка зробила висновок, що україномовна періодика української діаспори у США, завдяки своїй властивості фіксувати і висвітлювати різнопланові моменти життя українців, є важливим джерелом щодо ґрунтовного дослідження української громади у США, її національно-культурного життя. Л. Біловус також визначила перспективу у поглибленні й покращенні механізму взаємодії України з діаспорою, напрями удосконалення державної політики України щодо закордонного українства, розглянула процеси розвитку української громади у США та окреслила роль останньої у відстоюванні національних інтересів етнічної батьківщини.

Рецензована монографія дає змогу цілісно простежити за процесом становлення української діаспори в США, основними напрямками її діяльності та аспектами національно-культурного життя через призму публікацій в україномовних часописах упродовж 1991–1917 рр. Разом із тим, зважаючи на акцентуванні національно-культурного життя української діаспори в США, вважаємо, що окремим культурним установам (зокрема, Українському музею-архіву в Клівленді, Українському музею і бібліотеці в Стемфорді, іншим бібліотечним та музейним установам), порівняно із Українським музеєм у Нью-Йорку та Українським національним музеєм у Чикаго, приділено не так багато уваги. Крім того, верхню хронологічну межу дослідження можна було визначити 2013 р., що став знаковим для історії України та її діаспори у США. Проте це жодним чином не впливає на загальну позитивну оцінку монографічного дослідження.

Андрій Пелещин

ГАПЕЄВА О. Л. МІЖДЕРЖАВНЕ ПРОТИБОРСТВО В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ (1991–2017 РР.): ІСТОРИКО-СИСТЕМНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ. ЛЬВІВ: ТРІАДА-ПЛЮС, 2017. 424 С.

Проблематика інформаційного протиборства, забезпечення інформаційної безпеки, захист населення України від негативного інформаційно-психологічного впливу та надання адекватної відповіді на інформаційну агресію «східного сусіда» є предметом досліджень науковців багатьох галузей знань. У цьому контексті монографія Гапеевої О.Л. є цілісною, добре структурованою науковою працею, завданням якої є дослідження сутності інформаційного протиборства як вагомого чинника міждержавних відносин на пострадянському просторі.

У монографії авторкою охоплено широкий спектр питань, починаючи від латентних передумов виникнення інформаційної конфліктності на теренах колишнього СРСР до сьогодення.

Схвальної оцінки заслуговує використання великої кількості джерел та історіографічного масиву, зокрема, повнотекстових електронних ресурсів віддаленого доступу, а також наукові результати, отримані унаслідок аналітико-синтетичної переробки первинних джерел інформації. Матеріали, залучені авторкою у якості додатків, вдало ілюструють описову частину дослідження.

Рецензована монографія складається зі вступу, семи розділів, списку джерел та додатків.

Перший розділ авторка присвятила дослідженню історіографії інформаційного протиборства, яка представлена науковими працями вітчизняних та закордонних вчених, а також колективними працями відомих європейських наукових інституцій. Враховуючи міждисциплінарну сутність поняття «інформаційного протиборства», у цьому розділі також систематизовано науковий доробок, присвячений проблематиці

забезпечення інформаційної безпеки, упорядкування нормативно-правової бази та діяльності міжнародних регіональних організацій у цій сфері.

У другому розділі авторка досліджує передумови міждержавного протиборства в інформаційній сфері на теренах колишнього СРСР. Для цього нею залучено спогади безпосередніх учасників подій, відеоматеріали, опубліковані та архівні матеріали.

Третій розділ рецензованої монографії присвячений концептуальним підходам вітчизняних та закордонних вчених щодо проблематики інформаційного протиборства. Ці підходи авторкою систематизовано за декількома змістовними блоками. Також розглянуто погляди щодо форм, методів та інструментарію інформаційного протиборства.

Наступний, четвертий розділ, присвячений найбільш відомим інформаційним кампаніям 1991–2017 рр. Для цього залучено велику кількість документальних джерел. Із застосуванням теоретичних положень, викладених у розділі 3, визначено основні форми і методи, які при цьому були застосовані.

Безперечно цінність монографії (розділи 5,6) надає ґрунтовний аналіз діяльності міжнародних регіональних організацій в інформаційно-конфліктному вимірі та дослідження історичного процесу становлення національних систем забезпечення інформаційної безпеки на пострадянському просторі з врахуванням геополітичних чинників.

У сьомому розділі дослідження авторкою обґрунтовано існування історико-інформаційної складової інформаційно-психологічного протиборства, запропоновано її визначення та структурно-функціональні особливості. Оригінальний авторський підхід, ґрунтовний аналіз використання історичних подій у якості підґрунтя інформаційних заходів країнами пострадянського простору, зокрема під час «гібридної» російсько-української війни, фактично започатковує новий напрям досліджень міждержавних відносин в інформаційній сфері.



ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бармак Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Грибенко Олександр – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Гусєв Юрій – кандидат економічних наук, доцент (м. Київ).

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародного права, міжнародних відносин та дипломатії Тернопільського національного економічного університету.

Дідик Сергій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медичного університету.

Дьомін Олег – доктор історичних наук, професор Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

Іваненко Аліна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Тараса Шевченка.

Карасевич Оксана – завідувач лабораторії «Відродження нації» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Коваленко Наталія – кандидат історичних наук (м. Житомир).

Красножон Андрій – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені Костянтина Ушинського.

Крилова Ніна – кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет».

Криськов Андрій – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Левицький Віталій – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Литвинко Алла – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України».

Лугова Олена – старший науковий співробітник. Бережанського краєзнавчого музею.

Луговий Богдан – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут».

Малярчук Олег – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Мельник Віра – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Мельник Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини національного університету «Львівська політехніка».

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Орлик Світлана – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Падалка Сергій – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Пелешишин Андрій – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності національного університету «Львівська політехніка».

Пшеничний Тарас – кандидат історичних наук, заступник декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ревуцька Ольга – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ревуцький Михайло – кандидат філософських наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Скіра Юрій – аспірант Інституту гуманітарних та соціальних наук національного університету «Львівська політехніка»

Старка Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Стасюк Олександра – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Сусоров Віктор – доктор історичних наук, професор кафедри філософії, політології та українознавства Херсонського національного технічного університету

Тимків Іван – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Тюрменко Ірина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету.

Чуйко Регіна – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ятищук Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	3
Олександр Грибенко ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ У КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ АКТАХ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	3
Ігор Дацків СОБОРНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В КОНТЕКСТІ БРЕСТСЬКОГО МИРУ 1918 Р.	10
Ніна Крилова ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ВІД АВТОНОМІЇ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	17
Юрій Гусєв, Тарас Пшеничний ПРАВОСЛАВНЕ ВІЙСЬКОВЕ ДУХОВЕНСТВО В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1918–1921 РР.....	21
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	27
Андрій Красножон ЗАСНУВАННЯ ОДЕСИ В ОСМАНСЬКОМУ ХАДЖИБЕЇ.....	27
Сергій Дідик РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ НА ТЕРИТОРІЇ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ (1753–1764 РР.).....	33
Віталій Левицький РОЗВИТОК ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	38
Ольга Ревуцька ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РЕОРГАНІЗАЦІЇ СУДОВО-ПОЛІЦІЙНИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (СЕРПЕНЬ 1914 – ТРАВЕНЬ 1915 РР.)	42
Світлана Орлик ЦІНОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	48
Олена Лугова АДМІНІСТРАТИВНО-УПРАВЛІНСЬКА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО ГОРОЖАНСЬКОГО КОМІТЕТУ	59
Роман Мельник, Віра Мельник УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВО-ТЕОРЕТИЧНА ДУМКА: ПЕРСПЕКТИВИ ПРОДОВЖЕННЯ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (20–30 РР. ХХ СТ.)	63
Юрій Скіра ГОЛОКОСТ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ЕТАПИ ВТІЛЕННЯ ПРОЕКТУ «ОСТАТОЧНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ» ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОГО ГЕТТО.....	68
Оксана Ятищук НІМЕЦЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ЄВРЕЇВ 1941–1944 РР. НА БЕРЕЖАНЩИНІ	72
Наталія Коваленко СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВАЛІДІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В СЕЛАХ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1944–1948 РР.....	77
Олександра Стасюк ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНІЧНА СКЛАДОВА ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ В УРСР ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ.....	81
Регіна Чуйко ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РАЙОННИХ І МІСЬКИХ АРХІВІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1943–1950 РР.)	85
Михайло Ревуцький ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ПОЛЬЩІ У ПОВОЄННИЙ УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ.).....	89
Іван Тимків ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛ. У 1950–1960-Х РР. (НА ПРИКЛАДІ ПРОМИСЛОВОЇ СФЕРИ).....	93
Оксана Карасевич ПЕРЕБУДОВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА 50–70-Х РР. ХХ СТ.	97

Олег Малярчук СТАНОВЛЕННЯ БУДІВЕЛЬНОЇ ІНДУСТРІЇ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УРСР (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛ.)	103
ІСТОРИЯ ОСВІТИ	112
Аліна Іваненко СТРУКТУРА І СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ НІЖИНСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ЛЦЕЮ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА (1840–1875 РР.).....	112
Богдан Луговий СИСТЕМА ВІЙСЬКОЇ ОСВІТИ І АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ КАНТОНІСТІВ У КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ	117
Микола Москалюк РОЛЬ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ПІДГОТОВЦІ КАДРІВ ДЛЯ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	121
Віктор Сусоров РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ХЕРСОНЩИНІ (1917–1927 РР.).....	126
Володимир Старка ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКА ШКОЛА В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1939–1941 РР.	131
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	140
Микола Бармак КРАВЧУК ЛЕОНІД. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.). ТЕРНОПІЛЬ: УКРМЕДКНИГА, 2017. 600 С.....	140
Андрій Криськов МІЩАНИН ВАСИЛЬ. РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАКАРПАТТЯ 1944–1950 РР.: МОНОГРАФІЯ. УЖГОРОД: РІК-У, 2018. 644 С.: ФОТО.....	142
Олег Дьомін ПІДБЕРЕЗНИХ І. Є. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ: ПАРТНЕРСТВО В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ (1990 – ПОЧАТОК 2000-Х РР.): МОНОГРАФІЯ. МИКОЛАЇВ: ІЛЮН, 2018. 475 С.	145
Сергій Падалка КОРІНЕНКО П.С. ПРАВОВІ ЗАСАДИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ (ДР. ПОЛ. ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.). ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ. ТЕРНОПІЛЬ: ВЕКТОР, 2018. 367 С.	146
Микола Москалюк СВІТЛАНА ОРЛИК. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 РР.) МОНОГРАФІЯ. БІЛА ЦЕРКВА: ВИД. ПШОНКІВСЬКИЙ О. В., 2018. 736 С.	147
Алла Литвинко ПАСІЧНИК Н.О. ФІНАНСОВА І ФІНАНСОВО-ПРАВОВА НАУКА І ОСВІТА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: МОНОГРАФІЯ. КРОПИВНИЦЬКИЙ: ВИДАВНИЦТВО «КОД», 2018. 434 С.	150
Ірина Тюрменко БІЛОВУС Л. І. УКРАЇНОМОВНА ПЕРІОДИКА У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США (1991–2017 РР.): МОНОГРАФІЯ. ТЕРНОПІЛЬ: ТНЕУ, 2017. 608 С.	151
Андрій Пелещишин ГАПЕСЬВА О. Л. МІЖДЕРЖАВНЕ ПРОТИБОРСТВО В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ (1991–2017 РР.): ІСТОРИКО-СИСТЕМНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ. ЛЬВІВ: ТРІАДА-ПЛЮС, 2017. 424 С.	154
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	155

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. 1. 160 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01



Здано до складання 01.05.2018 р. Підписано до друку 02.05.2018 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 18,9.
Замовлення 353. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15. 01. 2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD);
- параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см

Текст статті оформляється у такому порядку:

- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з Національним стандартом України 2016 р. «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, [Klish Andriy@ukr.net](mailto:Klish.Andriy@ukr.net)

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»